

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

№ 9 1892

ՍԵՂՏԵՄԵՐ

1892 № 9

ԶՈՐՐՈՐԿ ՏԱՐԻ

Երես

1 ԱՐԱՍԻԱՆԵԱՆՅ, ԱԻՆՏԻՔ.	1247	Ազգայնական, չարժանիքը:
2 ՄԻԺՍԻՆԱՆՅ, ԱՐՇԱԼՈՅՍ	1258	Գամառ-Քաթիկոսի վկայութ. (բան.).
3 ՄԱՉՏԷՏ, Գ.	1260	Անցեալից (պատկեր):
4 ԹՈՒՄԱՆԵԱՆՅ, ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ	1273	*** (բանաստեղծութիւն):
5 ԲԱՐԵԼԵԱՆ, Ա.	1274	Քրիստոֆ Կոլումբոս:
6 ՏԷՐ-ՄԻՐԱՔԵԱՆ, ՅՈՎՀ.	1296	Հին ու նոր Աթէնք, Է:
7 ՎԱՆՅԵԱՆ, ԳՐԻԳՈՐ.	1310	Հալ թշանկեր (վերջ):
8 Ա. Ա.	1322	Աղեններ. — «Գառարարականութիւն»:
9 Ս. Մ.	1329	«Արդար Գառարար» Փափաղեանի:
10 ԱՐԱՍԻԱՆԵԱՆՅ, ԱԻՆՏԻՔ.	1356	Գործըական-վարչական ընթերցում:
11 ԼՈՒՍԻՆԻ.	1348	Ամուսնի Գրանիկ:
12 ՄԱԼԻԱՍԵԱՆ, ՍՏ.	1354	Ռաֆայէլ Պատկանեան:
13 ՅՈՎՀԱՆՆԵՐԱՆՅ, ՏԻԳՐԱՆ.	1360	Համաժողովները Մատենադարան:
14 Ֆ.	1370	Թղթակցութիւններ Ռառոտանից:
15 ՄԱԼԻԱՍԵԱՆ, ՍՏ.	1379	Առեղիւրդ «Արարտ» ամսագրում:
16 ԽՄԲ.	1381	Խմագրութեան կողմից:

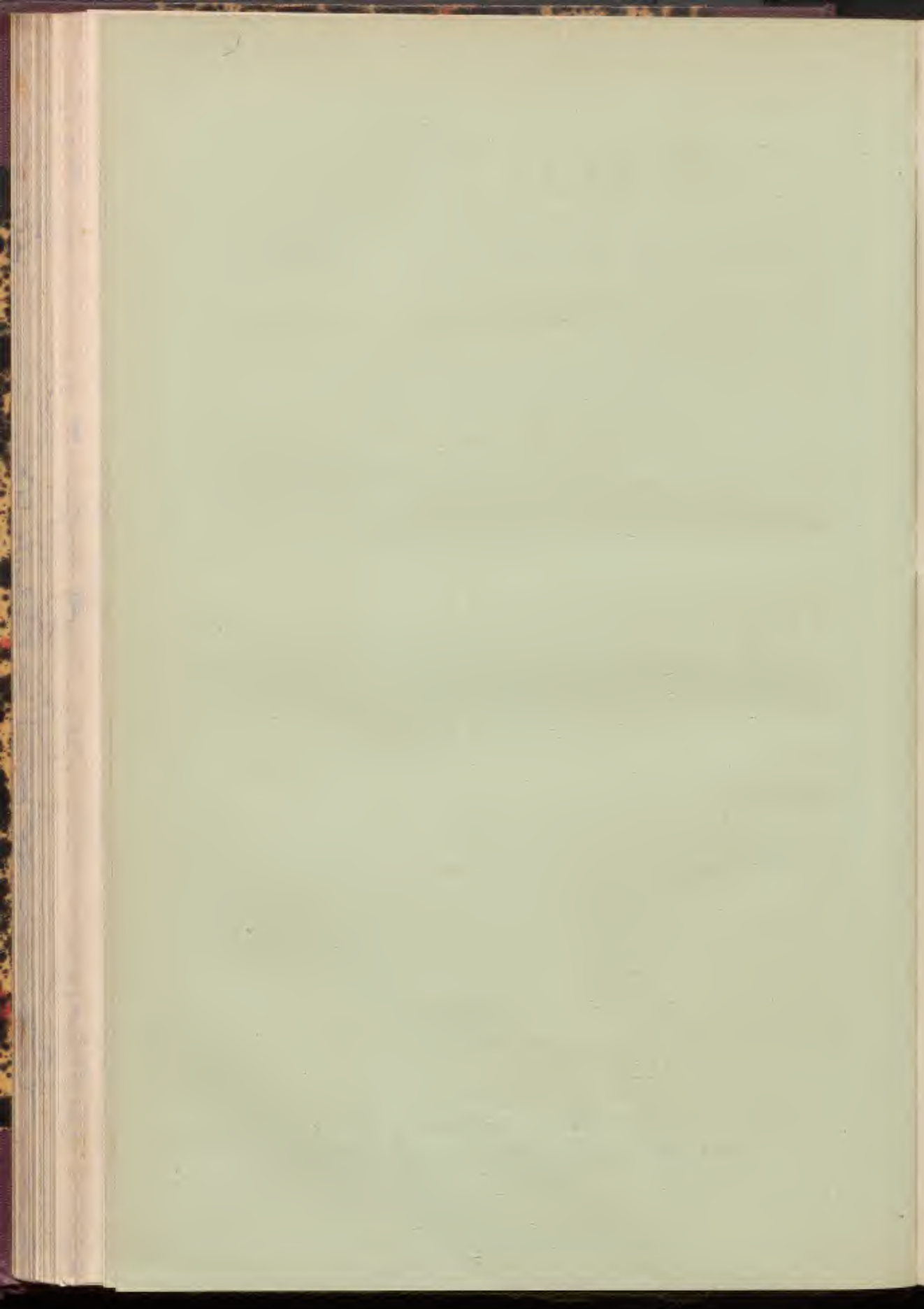
ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ:

ԹԻՖԼԻՍ

ՏՊԱՐԱՆ Ա. Գ. ՈՍԻՆԵԱՆՅԻ

Типография М. Д. Ротшильда, Гол. пр., д. № 41.

1892

Մ Ո Ւ Ր Ճ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

№ 9 1892

Ս Ե Պ Տ Ե Մ Բ Ե Ր

1892 № 9

ԶՈՐԲՈՐԴ ՏԱՐԻ

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս
ՏՊԱՐԱՆ Ս. Դ. ՌՕՏԻՆԵԱՆՅԻ
1892

Дозволено цензурою. Тифлисъ, 12 Сентября 1892 г.

Типографія М. Д. Ротиніанца. На Гол. просп. соб. домъ № 41.

ԱԶԳԱՐՆԱԿԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԻ ԿԱՐԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

Ներուպական հրապարակախօսութեան մշտական և պարբերական թեմաներից մէկը կազմում է արդէն վաղուց որոշւած խնդիրը մի երկրի ազգաբնակչութեան կազմի և դորա հետ կից՝ այսպէս կոչւած՝ ազգաբնակչական շարժումների մասին:

Ազգաբնակչական շարժումներ ասելով հասկանում են այն թւական փոփոխութիւնները, որ առաջանում են մի երկրի կամ ազգի ցոյց տւած ծնունդներից, մահի դէպքերից, ներգաղութից և արտագաղութից:

Ներգաղութը այն նոր բնակիչներն են, որոնք զաւլիս են ուրիշ երկիրներից առմիշտ նոր երկրում հաստատուելու համար. արտագաղութը այն բնակիչներն են, որոնք թողնում են մի երկիր՝ ուրիշ երկրում հաստատուելու համար:

Մի երկրի ազգաբնակչութեան թիւը, սակայն, ամենից շատ նշանաւոր փոփոխութեան ենթարկւում է ոչ այնքան զաղթական շարժումներից, որքան ծնունդների և մահի դէպքերի համեմատական առաւելութիւնից: Գաղթական շատ նշանաւոր շարժումները միայն մի ազգի պատմութեան յայտնի շրջաններում կարող են գերակշիռ դեր խաղալ. բայց այն, ինչ մի ազգի թւի փոփոխութեան վերայ ամենից յարատեւ է ազդում, դա՝ ծնունդների և մահի դէպքերի կամ այլապէս մահացութեան համեմատական առաւելութիւնն է: Ծնունդը և մահացութիւնը անհրաժեշտ երևոյթներ են, որոնք արտայայտւում են մարդկութեան մէջ ամեն օր, ամեն ժամ և ըստ մեծաքանակ դէպքերով, մինչդեռ միւս պատճառները, որոնք ազդում են մի երկրի ազգաբնակչութեան թւի վերայ՝ նոյն յարատեւութիւնը, կանոնաւոր ընթացքը չունեն և հաւասար կարեւորու-

Թիւն չեն ներկայացնում ամեն ժամանակ: Վերջապէս ծնունդն ու մահացումը Թիւնը կապած են ամեն մի հակի գոյութեան հետ, ամեն մարդ պատճառ է դառնում այդ երևոյթների կրկնւելուն, այդ պատճառով ազգաբնակչութեան Թւի վերայ ծնունդն ու մահացումը Թիւնը ներգործում են ոչ Թէ մի երկրի որոշ տեղերում, այլ ամենուրեք, ամեն մի տան ու օջախի մէջ:

Գաղթական երևոյթները, անկասկած նոյնպէս զեր են կատարում. բայց նոցա կատարած դերը հեռաւորապէս անգամ չեն կարող համեմատուել այն դերի հետ, որ կատարում են ծնունդները ու մահացումը Թիւնը բնակիչների Թւի վերայ: Բայց այդ նկատմամբ աւելորդ է նկատել հետեւեալը.

1. Ընդհանուր մարդկութեան Թւի համար գաղթականութիւնը անմիջապէս մի նշանակութիւն չի ներկայացնում: Պարզ է, որ երկրագնդիս վերայ ապրողների Թիւը ոչնչով չի փոփոխուիլ, եթէ զիցուք Ռուսիայում ապրող երեք Թէ քանի միլիոն հրէաները տեղափոխուելու լինեն Արգենտինեան հանրապետութիւնը, կամ եթէ մի քանի հարիւր հազար գերմանացիք, անգլիացիք, իրլանդացիք և այլն Ամերիկա կամ հեռաւոր կողմնակաները գաղթելու լինեն, ինչպէս որ այդ հէնց կատարում էլ է ներկայումս:

2) Գաղթականութիւնը, հետեւապէս, կարող է նշանակութիւն ունենալ բնակիչների Թւի համար միայն առանձին-առանձին երկիրների նկատմամբ, նոցա համար, որտեղից դուրս են գաղթում, և նոցա համար, դէպի ուր նոքա ներս են գաղթում:

3) Այդ բաւական չէ: Ոչ մի երկիր չկայ աշխարհքումն առանց պետական կազմակերպութեան. բայց մի պետութեան մէջ կարող են ապրել այլ և այլ ազգեր: Նորեկ գաղթականները կարող են միանալ մի ազգի հետ, կամ չը միանալ: Մի պետութեան բնակիչների Թւի աւելանալով գաղթականների միջոցով, ուրեմն, դեռ չի նշանակում Թէ այդ պետութեան մէջ ապրող ամեն մի ազգ աւելացաւ: Հետեւապէս պետութեան տեսակէտը կարող է ուրիշ լինել, պետական-ազգային տեսակէտը ուրիշ, առանձին-առանձին ազգերի տեսակէտը ուրիշ,—նայած Թէ ինչ պետութիւն է, ինչ ազգեր են և ինչ գաղթականներ են:

Գաղթականութիւնը հետեւապէս մարդկութեան Թւի վերայ

չի ազդում, առանձին-առանձին պետութեան բնակիչների թւի վերայ ազդում է ամենից շատ, բայց առանձին-առանձին ազգերի համար նորա կարեւորութիւնը շատ պայմանական է:

Բոլորովին այլ է ծնունդների և մահացութեան թւերի նշանակութիւնը յատկապէս ամեն ազգի համար առանձին-առանձին: Այստեղ ամեն մի նորածին աւերացնում է ոչ միայն մարդկութեան, և ոչ միայն պետութեան, այլ և անպատճառ մի ազգի անդամների թիւը. մահացութիւնը իսլում է մարդուս ոչ միայն մարդկութիւնից և ոչ միայն մի պետութիւնից, այլ և անպատճառ մի ազգից:

Հետաքրքրութիւնը ծնունդների և մահացութեան համար մի ազգի մէջ, նոյն այդ պատճառներով, թէ ազգային է, թէ պետական է և թէ ընդհանուր մարդկային. զորա հակառակ դադթականութիւնից առաջացած բնակիչների թւի փոփոխութեան համար հետաքրքրութիւնը մասնաւոր է և պայմանաւորւած թէ ազգերի համար, թէ պետութիւնների համար. իսկ մարդկութեան թւի համար նա անմիջական ոչ մի հետաքրքրութիւն չի ներկայացնում:

Այս ամենով մենք ուզեցինք կարելիին չափ խիստ շեշտել այն հաագին կարեւորութիւնը, որ ունի մի ազգի մեծութեան չափի համար ծնունդների և մահացութեան համեմատական աւաւելութիւնը: Հէնց որովհետեւ ծնունդները և մահացութիւնը ամեն երկրում ոչ միևնոյնն է և ոչ էլ միևնոյնը կարող է լինել, հէնց այդ միակ պատճառով մի ազգ կարող է աճել և կամ նւազել ու ոչնչանալ աշխարհքիս երեսից, իւր հետ տանելով և կուլտուրան ու լեզուն և ամենը ինչ կապւած է այդ ազգի զոյցութեան հետ՝ ապագայ մարդկութեանը միայն աւերակներ և չիշատակարաններ աւանդելով...

Կար ժամանակ, երբ ազգաբնակչական շարժումների երևոյթները լոյ գիտնական հարցասիրութեան նիւթ էին. կար ժամանակ, երբ ծնունդների և մահացութեան թւեր ժողովելը և նոցա իրար մօտ շարել ու դիտելը զրեթէ մի կուրիոզի հետաքրքրութիւն էին ներկայացնում: Կար ժամանակ, երբ ծնունդների և մահացութեան վերայ լոյ կրօնական աչքով էին նայում, իսկ նոցա վերաբերեալ թւանշանները աստուածաբաններին էր միայն նիւթ տալիս եզրու-

կացնելու՝ ասուածային ստեղծագործութեան ներդաշնակութիւնը, նորա սահմանած կարգն ու կանոնը այս երկրիս վերայ:

Այժմ՝ և արդէն վաղուց խնդիրը դուրս է եկել ասուածաբանական շրջաններից. երկնքից նա վայր է իջել երկիր: Այդ թւանշաններով այս օրւայ օրս, և արդէն վաղուց, լուսաւորւած երկիրներում ոչ թէ մետաքիզիական, այլ սոցիոլոգիական, սոցիալական և քաղաքագիտական օպերացիաներ են անում, մի խօսքով նոքա հիմք են ծառայում լուրջ հրապարակաստութեան և առողջ առաջարկութիւնների՝ վերաբերեալ ազգերի կենցաղին, հասարակական խնդիրներին և քաղաքական կեանքին:

Այն գիտակցութիւնը, թէ մի ազգ կարող է ոչ միայն նւաճումներով, այլ զեւ աւելի ապահով կերպով իւր սեպհական ներքին ոյժով աճել, մեծանալ, զօրեղանալ և դորանով իսկ իւր կուլտուրական ու քաղաքական ոյժը տարածել ու ամրապնդել, — այդ գիտակցութիւնը մի յեղաշրջումն էր նաև եւրոպական ազգերի աշխարհայեցողութեան մէջ, այն եւրոպական ազգերի, որոնց համար օտար երկիրներ նւաճելը քաղաքական իղէալ էր և պետական հզօրութեան միակ ապացոյց և նպատակ էր համարւում:

Երբ սկսեց նկատուել, որ մի երկրի ազգաբնակչութեան կանոնաւոր կերպով աճելը կապ ունի ներքին քաղաքական և տնտեսական ու սոցիալական կարգ ու կանոնների հետ, այն ժամանակ ծնունդների և մահացութեան թւերը մեծ նշանակներ սկսեցին ծառայել նոյն այդ երկիրների ներքին կեանքի համար առհասարակ:

Ներքին ոյժով աճելը այժմ և արդէն վաղուց զլխաւոր և ամենաապահով գրաւականն է համարւում մի ազգի ապագայի, իւր զիրքին միւս ազգերի շարքում և դորա հետ կապւած նաև առաջդիմութեան ու կուլտուրականութեան ոյժին:

Մի հատիկ օրինակ բաւական է ցոյց տալու ծնունդների առաւելութիւնով աճելու կարելիութիւնը և այն ոյժի աճումը, որ կապւած է այդ իրողութեան հետ: Ահա Անգլիան, առանց Շոտլանդիայի և առանց Իրլանդիայի, այլ զուտ Անգլիան և նորա հետ կից Ուէլսի երկիրը. այդ Անգլիան հարիւր տարի առաջ, այն է 1790 թւականին ունէր ընդամենը 8.540.000 բնակիչ, իսկ 100 տարի

անցած՝ անցեալ 1891 թւականին նոյն այդ բուն Անգլիան Ուէլսի հետ ունէր արդէն 29,001,000 հոգի բնակիչ:

Եւ այդ հաշուում դեռ չը կան նոյն այդ երկրից դուրս գաղթած անգլիացիք և ուէլսցիք, որոնց թիւը սակայն շատ նշանաւոր է, քանի որ 1815 թւականից մինչ 1890 թւականը, ուրիմնայս վերջին 75 տարւայ ընթացքում, Մեծ-Բրիտանիայից դուրս են գաղթել կոյով թւով 12,800,000 անձ, որոնցից բուն անգլիացիք պէտք է եղած լինեն յամենայն դէպս ոչ պակաս քան 6 միլիոն հոգի, այնպէս որ 1790-ից մինչ 1891 թւականը, դուրս գաղթած անգլիացիների և ուէլսցիների թիւը պէտք է ընդունել ոչ պակաս քան 7 միլիոն հոգի: Եւ եթէ վերադարձածներին ու ուրիշ երկիրներից Անգլիա եկած ու հաստատուածներին էլ հաշւի առնելու լինենք, էլի կը տեսնենք որ դուրս գաղթածների թիւը շատ աւելի գերազանց է եղած, այնպէս որ Անգլիան այս վերջին հարիւր տարում առնալը 4 միլիոն հոգի աւելի է տւել ուրիշ երկիրներին, քան սոցանից ստացել:

Իսկ չը նայած դորան բուն անգլիական ազգի անդամների թիւը, ուէլսցիների հետ միասին, այդ հարիւր տարում $8\frac{1}{2}$ միլիոնից բարձրացել է 29 միլիոնի: Եւ ինչով? Ոչ նւաճումներով, ոչ այլ ազգեր միացնելով իւր հետ, ոչ կրօնափոխութիւնով, ոչ մի ուրիշ պատճառով, բայց միայն և միմիայն իւր ծնունդների առաւելութիւնով:

Եթէ մենք բերինք Անգլիայի օրինակը, այդ նրա համար չէ, որ Անգլիան մի բացառիկ բարեյաջող դէպք լինի ներկայացնում: Ոչ. այն, ինչ ասուց Անգլիայի համար, նոյնը կարելի է կրկնել մի շարք այլ եւրոպական ազգերի համար, որոնք հարիւր տարի առաջ կամ հայոց ազգի չափ էին, կամ նրանից պակաս կամ միայն երկու կամ երեք անգամ նորանից աւելի և որոնք այսօր կամ հայոց ազգի թւին հասել են և կամ հնգապատիկ ու տասնապատիկ նորանից գերազանցել են:

Եւ այդ բոլորը շնորհիւ այն կարգ ու կանոնների, այն կեանքին, որի շնորհիւ ծնունդները շատ աւելի են, քան մահացութեան դէպքերը: Այդ առաւելութիւնը այնքան մեծ է, որ այդ ազգերին հոգս չի պատճառում, երբ, որպէս Անգլիայի համար տեսանք, տարեկան տասնեակ ու հարիւր հազար հոգի գաղթում են ուրիշ երկիրներ:

Ասում ենք թէ բացառութիւնների մասին չէ խօսքս, որովհետեւ ծնունդների մեծ առաւելութիւններ ներկայացնում են զրեթէ բոլոր լուսաւորւած երկիրները, որոնք դեռ ևս իրանց աճումի ոյժի գազաթնակէտին չեն հասել:

Ահա մի ցուցակ, որից ամեն ընթերցող կարող է եզրակացնել, թէ ինչ ուժեղ աճելութիւն ունեն յիշւած երկիրները և ազգերը: Դորա համար մենք կը վերցնենք իբր օրինակ նախ 1890 թւականը, ապա 1879 թւականը:

Ահա ցուցակը 1890 թւականի համար: Ամեն մի 10.000 հոգի բնակիչների վերայ եղել են ծնունդներ և մահի դէպքեր:

1890-ին 10,000 բնակիչների վերայ ընկնում է

	Ծնունդ	Մահ	Յաւելում
1) Շէէցարիայում	266	209	57
2) Բելգիայում.	287	206	81
3) Նորւեգիայում,	300	178	122
4) Անգլիայում (Ուէլսի հետ)	302	195	107
5) Շոտլանդիայում.	303	197	106
6) Դանեմարքում.	306	190	106
7) Հոլլանդիայում	329	205	124
8) Գերմանիայում	357	244	113
9) Իտալիայում	359	264	95
10) Աւստրիայում	367	294	73
11) Պրուսիայում.	366	240	126

Մենք այդ ցուցակից տեսնում ենք, որ 1890 թւականին յիշւած երկիրներից ոչ մինում ազգաբնակչութիւնը չի սակսել, տեսնում ենք որ ամեն երկրում ազգաբնակչութիւնը աճել է և այն էլ այնպէս, որ այդ աճումը եղել է ամեն 10,000 հոգի բնակչի վերայ՝ սկսած 57-ից մինչ 126, և ուրեմն ամեն մի միլիոն բնակչի վերայ՝ սկսած 5,700 հոգուց մինչ 12,600 հոգի:

Բայց 1890 թւականը դեռ սոոր գաղափար է տալիս եւրոպական ազգերի աճելութեան մասին, որովհետեւ այս հարիւր տարիներում սովորական աճելութիւնը դրանից դերազանց է եղել:

Ահա նոյն տեսակ մի ցուցակ 1879 թւականի համար, որ ես

առաջ եմ բերում ոչ ուրիշ պատճառով, քան այն, որ այս բոլորին
այդ թւերը ձեռքիս տակն են:

1879-ին 10,000 բնակիչների վերայ ընկնում է

	Ծնունդ	Մահ	Յաւելումն
Շէշցարիայում	305	226	79
Շէկիայում	305	169	136
Բելդիայում	315	219	96
Դանեմարքայում	320	198	122
Նորւեգիայում	320	158	170
Շոտլանդիայում	343	200	143
Անգլիայում (Ուէլսի հետ) . .	347	207	140
Հոլլանդիայում	366	225	141
Իտալիայում	376	299	77
Գերմանիայում	389	256	133
Պրուսիայում առանձնապէս .	392	248	144
Աւստրիայում	392	298	93

Այդ ցուցակից մենք տեսնում ենք որ ածելութիւնը յիշած
երկիրներում ամեն մի 10,000 բնակչի վերայ եղել է ամենապա-
կասը 77 հոգի (Իտալիայում) և ամենաշատը 170 հոգի (Նոր-
ւեգիայում), որ նոյնն է թէ մի միլիոն բնակիչների վերայ, որքան
որ հայերս ենք Անգրկովկասում, զոնէ ենթադրաբար, յիշած եր-
կիրներից 1879-ին աւելացել է ամենաքիչը 7,700 հոգով, ամենա-
շատը 17,000 հոգով:

Ընթերցողը ուրեմն այժմ համոզւած կը լինի, որ այն, ինչ
ասեց Անգլիայի ազգաբնակչութեան ածելութեան մասին այս վեր-
ջին հարիւր տարիներում, կարելի է աւելի կամ պակաս աստիճա-
նով վերագրել մի շարք ուրիշ երկիրներին կամ ազգերին, որոնք
շարունակ և անընդհատ կերպով աճել են շնորհիւ ծնունդների
առաւելութեան և ոչ նւաճումներով կամ զաղթականներ ընդու-
նելով և կամ այլապէս:

Եւ նոյն իսկ Ֆրանսիան, որի ազգաբնակչութեան մասին արդէն
ամենքին յայտնի է թէ որքան քիչ է բաղմանում, նոյն իսկ, ասում
ենք մենք, այդ ամենից քիչ ծնունդներ տուող Ֆրանսիան այս հա-
րիւր տարիներից ամեն միւսում, շատ սակաւ բացառութեամբ, միշտ

ածել է, զոնէ այնքան որ եթէ նա 1789 թւականին ունէր 26 միլիոն բնակիչ, հարիւր տարից յետոյ, այն է 1891 թւականին նա ունէր 38,344,000 բնակիչ: Եւ այդ երևոյթի մէջ օտարականների Գրանսիա հաստատուելը երկրորդական դեր է կատարել. այդ երկիրն էլ աճել է գրեթէ միայն շնորհիւ իւր տւած ծնունդների առաւելութեանը մահացութեան վերայ:

Ով կարող է կասկածել որ այդ ներքին աճումը մեծապէս օգնել է եւրոպական ազգերին երկրագնդին վերայ բռնել այն իշխող և ազդեցիկ դիրքը, որ նոքա ունեն այժմ:

Միթէ պատահական է, որ Եւրոպայի այն վեց պետութիւնները, որոնք մեծ պետութիւններ են կոչւում և որոնք Հիւսիսային Ամերիկայի Միացեալ Նահանգների հետ ղեկավարում են բարձր քաղաքակութիւնը ամբողջ երկրագնդի վերայ, պատահական է որ նոքա բոլորը ոչ միայն քաղաքակրթութիւնով, այլ և թւով մեծ ազգեր են? Այդ պետութիւններից նոցանում, ուր գերիշխող ազգը մէկն է, ինչպէս Գրանսիայում, Իտալիայում, ամեն մէկի գերիշխող ազգը ամենապակասը մօտ 30 միլիոն է, իսկ ընդհանրապէս շուրջ 40 միլիոն է: Եւ պատահական է միթէ որ միւս մեծ պետութիւնների մէջ, ուր մէկը չէ իշխող ազգը, այլ մի քանի ազգեր միութեան կապերով կապւած են իրար հետ, միասին ներկայացնում են նոյն թւական մեծ ոյժերը?

Կարող էր միթէ Պրուսիան իւր ազգային քաղաքականութիւնը առաջ տանել, եթէ ինքը մի քանի անգամ աւելի մեծ չը լինէր քան այդ նոյն ազգային քաղաքականութեան ընդլիմադրող այլ և այլ մանր գերմանական պետութիւնները, որոնք այսօր դաշնակցած են Պրուսիայի հետ? և կամ եթէ Պրուսիան միայնակ իւր թւով զոնէ մօտաւորապէս հաւասար չը լինէր իւր վաղեմի հակառակորդ Աստրիային? Եւ սակայն այդ Պրուսիան, մեզնից եօթանասուն տարի առաջ ունէր միայն 11 միլիոն բնակիչ, իսկ այժմ, զեւ չը հաշւած նւաճումներով ձեռք բերած նոր նահանգները, նոյն Պրուսիան, իւր նախկին սահմաններում երկու անգամ աւելի բազմամարդ է:

Եւ ինչ տեսարան կը ներկայացնէր այսօր Գրանսիայի քաղաքական դիրքը, եթէ նա իւր ազգաբնակչութեան մեծութիւնով գէթ մօտաւորապէս հաւասար չը լինէր իւր հակառակորդ Գերմանիային:

Եւ սակայն այդ նոյն Ֆրանսիայի այժմեայ ամենամեծ ցաւը հէնց այն է որ աճելութեան կողմից յետ մնալով միւս պետութիւններէց, նրան վտանգ է սպառնում որ թերեւս մի պատերազմի դէպքում չը ճկալի իւր հակառակորդի թւական գերազանցութեան պատճառով:

Ոչ, պատահական չէ որ աշխարքումս ազգերի ճակատագիրները վերայ ազդող ամենանշանաւոր պետութիւնները ոչ միայն քաղաքակրթութիւնով, այլ և թուով մեծ պետութիւններ են: Մօտաւորապէս հաւասար քաղաքակրթութեան տէր ազգերը նաև քաղաքական դիրքով իրար հաւասար են միայն՝ երբ մօտաւորապէս հաւասար ազդաբնակչական թիւ են ներկայացնում: Այդ պատահական չէ հէնց այնպէս, ինչպէս պատահական չէ երկրորդական և երրորդական քաղաքական դիրքը առաջիններին թէկուզ քաղաքակրթութիւնով հաւասար բայց մեծութիւնով շատ աւելի պակաս ազգերի ու երկիրների, ինչպէս Իսպանիան, բայց մանաւանդ Շւեդիան ու Նորւիգեան, Բելգիան, Հոլլանդիան, Շւէյցարիան և այլն:

Սա, ուրեմն, մի լուրջ, շատ լուրջ խնդիր է թւական ոյժի օրէնքը ամեն մի ազգի յառաջդիմութեան, քաղաքական դիրքի և դեռ ամենից առաջ նորա գոյութեան համար:

Եւ այն, ինչ ասեց քաղաքական դիրքի մասին մեծ ու մանր պետութիւնների նկատմամբ, այդ նոյնը վերաբերում է նաև առհասարակ բոլոր ազգերին, երբ խօսքը սոցա գոյութեան պայմանների մասին է:

Մեզ, հայերին է պատկանում արդեօք արհամարանքով կամ անփութ կերպով վերաբերել ազգերի գոյութեան տարրական պայմաններին?

Վերջ էր լինիլ այն ապացոյցներին թէ որքան և որքան կարեւոր է գոյութեան, ապահովութեան և յառաջդիմութեան նկատմամբ որ մի ազգ ուշք գարձնի իւր թւական ոյժերի մեծանալու վերայ և որ, յամենայն դէպս զիտակցութիւն ունենայ այն փոփոխութիւնների մասին, որ կրում է իւր թւական ոյժի կողմից: Ապացոյցները կարող կը լինէինք յանհունս շարունակել և թւական մեծութիւնը կապակցութեան մէջ բերել շատ և շատ բազմատեսակ երևոյթների հետ: Բայց այսքանն էլ բաւական ենք համարում, զէթ առայժմ, արծարծելու համար այդ խնդիրը, որին

Ճառապետու համար մենք աւելի առաջ գրել էինք նաեւ «Թիւ Լ Այժ» յօդաւածը ¹⁾։ Բայց այստեղ մենք դորա վերայ աւելի էլ ենք շեշտում, այլ հիմքերի վերայ հիմնւելով, և աւելացնելով միաժամանակ այն ամենաառաջնակարգ դերը, որ կատարում է մեր արծարծած խնդրում մի ազգի բնական աճումը կամ նւազումը, այսինքն այն, որ յառաջանում է ծնունդների և մահացութեան քանակութիւնից, այդ անում ենք մենք հակառակ այն աւանդական հայեացքին, որի համաձայն ազգաբնակչութեան թւի խնդիր է տեսնւում միայն երբ զաղթականութիւն է տեղի ունենում։ Առանց զաղթականութեան նշանակութիւնը այդ խնդրում ուրանալու, բայց և այն առաջնակարգ նշանակութիւնը չը տալով զաղթականութեան մի ազգի գոյութեան խնդրում, ինչպէս որ այդ սովորաբար անւում է մեզանում, մենք ուզեցինք ուշադրութիւն դարձնել մի աւելի մեծ և աւելի յարատե փակտորի վերայ մի ազգի աճելու կամ նւազելու, խնդրում մի փակտորի, որի հետ անձանօթ լինելը կորստաբեր հետեանքներ կարող է ունենալ ազգի նոյն իսկ գոյութեան համար։

Թէ որքան այդ բնական երևոյթը աննշմար է անցել և շարունակւում է աննշմար մնալ մեզանում, թէ որքան մի ազգի գոյութեան համար այդքան կարեւոր մի փակտոր ոչ զքի ուշադրութիւնը չի դարձնում, այդ երևում է արդէն նորանից որ մեր մամուլը երբէք չի զբաղւել դորանով։ Բայց մենք աւելին կ'ասենք, այն պաշտօնական մարմինները, որոնց ձեռքումն են նիւթերը հայերիս վերաբերեալ ազգաբնակչական շարժումները դիտելու և ընդհանուրի գիտութեանը բերելու համար, այն է հոգեւոր կառավարութիւնները, երբէք չեն մոտադրւել արդիւնաւէտ կացութեանը, շահեցնելու իրանց ձեռքում գտնւած լիակատար տեղեկութիւնները։

Յայտնի է, որ հոգեւոր կառավարութիւնները պարտաւորւած են ամեն մէկը իւր դաւանութեան պատկանող ժողովրդի ամեն մի ծուխ և պատահած ծնունդները, պապները և մահի գէպքերը ցուցակադրել։ Այդ կատարում են քահանաները, ամեն մէկը իւր ծուխերի վերաբերմամբ։ Այդ ցուցակները յանձնւում են հոգեւոր կառավարութիւններին, կոնսիստորիաներին, որոնք համագումարներ են

¹⁾ Տե՛ս «Մուրճ» 1890 թ. № 5.

անում այդ դրքերից և ներկայացնում ամեն մէկը իւր բարձր հոգեւոր իշխանութեան: Արդ, ինչ զործածութիւն է անում այն բոլոր հարուստ նիւթերից, որ աճարւած մնում են արխիւներում: Ոչ մի այլ զործածութիւն, բացի այն որ նոքա ծառայում են մետրիկականների (վկայականների) համար: Որ և է ընդհանուր նպատակին նոքա չեն ծառայել երբեք և կարծես մարդիկ չեն էլ կասկածել որ այդ նիւթերը կարող են բարձր կամ աւելի ընդհանուր նպատակների ծառայել: Եւ այդ նրանից է որ մեզանում ամենեւին զիտակցութիւն չկայ թէ ինչ բարձր շահեր կան կապւած ազգաբնակչական շարժումների հետ, շարժումների, որոնց մասին մեզանում տիրող կարծիքը նոյնքան մետաֆիզիկական է, որքան Եւրոպայում անցեալ դարերում:

Ժամանակ է զործին այլ ընթացք տալ:

Շնորհիւ այն բանի, որ մենք մեր ձեռքում եղած հում նիւթերը շահացնել չը գիտենք, մենք այսօր զրկւած ենք հնարաւորութիւնից մեր ազգի թւական ոյժերի փոփոխութիւնները տարեցատարի գիտելու: Բայց մենք ոչ միայն դորանից ենք զրկւում, այլ զրկւում ենք նաեւ հնարաւորութիւնից գիտակցօրէն վերաբերւելու դէպի բոլոր այն խնդիրները, որոնք սերտ կապ ունեն ազգի ամբողջութեան և նւազման և առհասարակ ազգաբնակչական շարժումների հետ: Այդ խնդիրները շատ և շատ բազմաթիւ են, այնքան բազմաթիւ, որ նոցա թւելը անհնարին է: Նոյն իսկ հրասարակախոսութեան բազմաթիւ նիւթեր մշակւում են մակերևութական կերպով և կնքւում ընդհանուր խրաջներով, որովհետեւ սակասել են անհրաժեշտ թւերը, որոնք պէտք է զստոգորութեան հիմքը կազմէին:

ԱԻԵՏԻՔ ԱՐԱՍԽԱՆԵԱՆՅ

ԳԱՄԱՌ-ՔԱԹԻՊԱՅԻ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ

Ա. ՄԻԽԱՅԻՆՅԻ

Ահա նորան էլ խլեց գերեզման...
Հայի տըխրամած, խաւար երկնքից,
Ուր քանի մի աստղ փայլում են միայն
Մըւայլ ամպերի պատառւածքներից՝
Ընկաւ և մի աստղ յաւիտեան շիջած.
Ողբն, ո՞վ Մուսա, կորուսող էր անգարձ:

*
* *

Հարազատ զաւակ խեղճ հայրենիքի՝
Բաղդակից էր միշտ երգիչը նորան,
Սիրած ամբոխին կեանքը նըւիրած՝
Որպէս մեծ փոքրին առաջնորդ դարձաւ,
Լացեց նորա հետ, նորա հետ ժլպտաց
Եւ նորա նըման չարքաշ ապրեցաւ.
Շըրջեց ափերով նա Մայր-Արաքսի,
Իմացաւ նորա ցաւերն ու կըսկիծ,
Իբր երկըրպագու ծերուկ Մասիսի՝
Ուխտ ելաւ նորան հեռու աշխարհից.
Տեսաւ, շօշափեց իւր խակ ձեռներով
Խեղճ ժողովըրդի վէրքերը բացւած,
Տեսաւ նա աշխարհ պատած խաւարով
Եւ աւերակներ փոշու մէջ կորած...

*
* *

Ու երկար օրեր անոյշ քընարով
 Նա լոյս, զիտութիւն, ուսումն քարոզեց,
 «Հընութեան փոշին մեզնից թափ տալով»
 Թըմրած սըրտերում նա յոյս արծարծեց:
 Սիրեց հայ մանկտին և ոգևորւած
 Տաղեր յօրինեց ուրախ մանկութեան,
 Ուսուցչի անվերջ տանջանքն յանձն առած՝
 Զոհեց տարիներ նորա կըրթութեան.
 Ատեց նա բոլոր սըրտով հարըստին,
 Կեղծին, անպէտքին քարչեց նա հանդէս
 Եւ ճըշմարտութեան սուտ ջատագովին
 Մաղրով, թըքելով հանեց ասպարէզ.

*
* *

Եւ անոյշ էին նորա քաղցրածայն
 Քընարի երգեր. ամբոխն հըմայւած
 Բերան սերտեց այդ տաղեր զիւթական,
 Որ երկար օրեր պահէ անմոռաց,
 Որ երգէ և մեծն, երգէ պատանին,
 Որ միշտ ուսանի այդ վեհ քարոզով,
 Որ միշտ արձագանք գըտնի իւր սըրտին
 Երգչի յիշատակն օրհնաբանելով:

ԱՆՑԵԱԼԻՑ

(ՊԱՏԿԵՐ)

Գ. ՄԱՉՏԵՏԻ

1866 թ. շրջամառուայ ամիսներին զիշատիչ կառուի նման ան-
լսելի, բայց արագ ու հաստատ քայլածքով զաղտագողի մօտենում
էր մեզ անիծեալ հիւրը—խոլերան։ Սարաափը օրէցօր սաստկանում
էր, թէև մեր մօտաւոր շրջակայքում դեռ ևս խոլերացին ոչ մի
դէպք չէր պատահել։ Հազար ու մի՝ մէկ-մէկից աւելի տաղնապիւ
լուեր կայծակի արագութեամբ տարածւում էին քաղաքի բոլոր
անկիւններում։ Ամենքը դողում էին, զանազան բեկլամաւոր դեղեր
էին ձեռք բերում և, գլուխները հետզհետէ աւելի ու աւելի կորց-
նելով, միմիայն խոլերացի մասին էին մօտձում ու խօսում։ Այդ
տաղնապի շնորհիւ համարեա բոլորն էլ հիւանդացան, բոլորի ջղերը
քայքայւել էին, երեսները դեղնել ու փոս ընկել, աշխուժութիւնը
կորել, իսկ զանազան դեղերի ու հազար ու մի նախասրահականող
կաթիլների ի չար գործ դնելը,—որ վախկոտութեան սովորական
հետևանքն է,—շատ-շատերին ահագին վնասներ պատճառեց։ Սար-
աափից գլուխները կորցրած՝ մարդիկ ծայրացեղութեան մէջ էին
ընկնում, որին իհարկէ շատ նպաստում էր հասարակութեան օգի-
տութիւնը, և այդպիսով այդ դեղերը օգուտ տալու տեղ՝ վնասում
էին։ Օրինակ՝ ազնականների առաջնորդը, որ տաք-տաք սուպի մէջ
անդամ մի-մի հացի զգալ ինչ-որ պատենտաւոր դեղ էր ածու՛մ,
իւր այդ «նախազգուշութիւններովը» այնտեղ հասցրեց, որ կարգին
հիւանդացաւ, իսկ բանկիր Ջելմանը այնքան ափիսն էր գործա-

ծում, որ թունաւորեց և կը մեռնէր, եթէ որ չը փրկէին: Չը գիտեմ ինչու մի տարօրինակ կարծիք էր տարածուել, թէ խղերան ողելից ըմպելիքներից վախենում է, և ամենքը սկսեցին հազար ու մի տեսակ «ЯДУХОЧНАЯ» ու «ТРАВНИКЪ» կոչուող խմիչքներ և կոնեակ ու ռոմ խմել... Ոչ ոքի մօտենալ չէր կարելի, բերների հոտը մարդ էր վայր զցում: Խմացնում էին մինչև անդամ տիկիներին ու օրիորդներին, համոզւած լինելով, որ այդ «օգտակար» է... Բժշկական վարչութեան տեսուչը, որ մի ծեր մարդ էր՝ բուրգոնեան քթով և տանել չէր կարողանում՝ ոչ ջահէլ բժիշկներին, ոչ էլ «ստողջապահութիւն» խօսքը, անգլարար ասում էր ամենքին՝

— Մի կէս բաժակ լլնաւ կոնեակ ածէք, յետոյ մէկ-երկու բիւմկա թոնկոյ ռոմ, վրայիցն էլ կարմիր գինի... նրանից յետոյ էլ դարչին ու պղպիղ... մի շնչումը կոնծէք, — ես մարդ չը լինեմ, թէ ինչ խղերա-մոլերա լինի մէջներդ, դուրս չը գայ, կորչի: Հէնց հոտիցը կը վախենայ խեղճը, կը կորչի... Հաստատ խօսք եմ ասում... Ինչ ուզում են թող մեր նոր դուրս եկած բժիշկները ասեն... խոլերայի դէմ կուելու զրանից լաւ միջոց չը կայ:

Եւ «կոնծում էին», շատ դու «էին կոնծում», — մի շնչումը... Ամէնքի բերնից այդպիսի «կուել» հոտ էր փչում ու մարդի շմացնում...

Մարիա Լեոյկայի սալոնումն էլ դադարեց սովորական ուրախ կեանքը... Սկզբում նա ուզում էր փախչել արտասահման, բայց այդ մտադրութիւնից պէտք է ձեռք քաշէր, որովհետև վերջին անգամ Պարիզ դնալու համար վերցրած պարտքերը դեռ չէր վճարել ու ցանած արտերի երեսը պատկանում էր պարտատէրներին, իսկ ժլատ ամուսինն էլ չէր համոզւում նոր պարտք անելու: Մէկ մտքովը անց կացաւ դնալ իրանց տոհմական կալածքը, բայց այդ միտքն էլ անիրագործելի դուրս եկաւ: Այնտեղ վաղուց անբնակ, անտիրական թողած տան առաստաղը կաթում էր, տախտակամածը փտել էր, դռներից ու պատուհաններից մի քանիսը փեղկեր չունէին, մօտակաջքում ոչ բժիշկ կար, ոչ դեղատոուն, իսկ գիւղացիք ասորում էին վերին աստիճանի հակառողջական պայմաններում, որ իհարկէ այժմ երկիւղալի էր: Ամաց-ակամաց Մարիա Լեոյկան պէտք է մնար քաղաքում, բայց նա մոռացաւ իւր պիքնիքները, ռսուա-

ները, երեկոյթները, որոնց ժամանակ այնքան հրապուրիչ կերպով փայլում էին նրա մարմարանման թովիչ ուսերը, տխրական սև շոր հագաւ և ժամ չէր անցնում, որ նւազուն ու վշտահար տեսքով, որը այնքան սազ էր գալիս նրա «blonde mélancolique» շնորհալի կերպարանքին, չը վերադառնար դեղատնից ահազին կապոցներով բերելով հետը նոր-նոր «նախապահպանող» ու պատենտաւոր դեղեր: Նրա շքեղ վարդագոյն հիւրասնեակում ա մ բ բ ի փոխարէն կարբոլեան թթւատուի հոտ էր կանգնած, կապերտակալը (ШИФОНЬЕРКИ) զարդարում էին զանազան կաթիլներ պարունակող սրւակներ, վարդագոյն փայտէ սատափազարդ հիանալի յարկադարանը (Этажерка) ամբողջապէս բռնւած էր ֆլանելով ու ֆրանսիական մանանեխի սպիղանիներով (ГОРЧУЧУМКА) իսկ սեղանի վրայ, որ մինչև օրս զարդարում էին միայն անգլիական կիպսէլներ ¹⁾, այժմ ցցւած էին «Բորդօ»-ի ու «հարիւր աւազակների» քացախի ռամկական շիշեր: Բժիշկ Կոժինին այդ բոլորը այն աստիճան ծիծաղելի էր թւում, որ նա իւր սովորութեան համաձայն առանց քաշելու բարձրաձայն ծիծաղում էր...

Երեկոյ էր, այն սքանչելի երեկոներից մէկը, որ լինում են միշտ մայիսի վերջերքին օրհնւած հարաւում: Պատշգամբի բաց դռնովը ու պատուհաններովը պարտէզիցը ներս էր փչում յամիկների ու յափրուկների բուրմունքը և չպիտակ ակացիաների հրաշալի հոտը, որ՝ ինչպէս շատերն ասում են՝ սաստկացնում է մարդու աչքի բբի փայլն ու պայծառութիւնը: Նոր մայր մտածարեւը դալարի, պատերի ու մարդկանց դէմքերի վրայ վարդագոյն սուեր էր տարածում, որի մէջ ամեն ինչ այնքան խաղաղ երջանկութեան տպաւորութիւն էր գործում, որ մինչև անգամ Մարիա Լեոնայի տխուր սև հագուստը կորցրել էր իւր դաժանութիւնը... Մարիա Լեոնայն նոր էր տուն վերադարձել նոր տագնապիշ լուրերով և «նախապահպանողական» դեղերի նոր պաշարով՝ սրւակների ու արկղիկների մէջ, որ այժմ համաչափ կարգով դարստոտւմ էր...

— Այս եթեր (ЭФЕР) է, — ասում են, սիրտը խառնելիս օգ-

¹⁾ Շքեղ պատկերներով զարդարւած հրատարակութիւն:

նում է... Այս հեղուկն էլ պէտք է վառել, ծխել, հիւանդութեան թոյնը ոչնչացնում է... Այս էլ... այս էլ... Ախ այս թոյն է, պէտք է հեռու տեղ դնել:

Բժիշկը ծիծաղից թուլանում էր:

— Ե այժմ, Մարիա Լուիլա, անյաղթելի արմաղա ¹⁾ ունէք ձեր տանը... Խոլերան սկի քիթն էլ չի կոխիլ ձեր սենեակները...

Լսած լուրերից վառ տրամադրութեան մէջ ընկած ու վրդով-լած Մարիա Լուիլան քիչ էր մնում բարկանար բժշկի վրայ...

— Դուք հօ բացի ծիծաղելուց ու ամեն բան հերքելուց ոչինչ չէք անում: Ել ինչի բժիշկն էք, եթէ որ բժշկականութեան հա-ւատ չէք ընծայում...

— Բժշկականութեան ես հաւատում եմ, — ծիծաղելով պատաս-խանեց Կոփինը, — և հէնց այդ է պատճառը, որ ձեզ խորհուրդ եմ տալիս իզուր չը քայքայել ձեր առողջութիւնը հազար ու մի ան-պէտք միքստուրաներով ու կաթիլներով և ջապականել սենեակների մաքուր օդը զանազան բաներ ծխելով...

— Ինչ է, ձեր առողջապահութեան համաձայն չը պէտք է նա-խազգուշութիւններ ձեռք անել:

— Ընդհանրապէս, Մարիա Լուիլա, պէտք է... Եւ եթէ ամենքը հետեւէին առողջապահութեան խրատներին ու նախազգուշանային, հանրախո չէր էլ լինիլ Իսկ այժմ, հաւատացէք ինձ՝ ամենից կա-րեւորը սրտապնդութիւնը, մաքրութիւնն ու կանոնաւոր կեանքն է:

— Եհ, դուք միշտ ձեր...

— Այո, ես միշտ միևնոյնն եմ կրկնում... Հանրախոյր մեր տղի-տութեան, մեր բազմադարեան կեդատութեան ու անշարժութեան պատիժն է... Եթէ որ զիտութեան ձայնը ազդեցութիւն ունենար մեր կեանքի կազմակերպութեան վրայ, եթէ որ առաջաւոր մարդկանց ձայնը...

Լաւ, լաւ, լաւ, — կոկետաբար ընդհատեց նրա խօսքը Մարիա Լուիլան. — Գնանք սեղանատուն, զնանք... Թէյը արդէն պատրաստ է և մեզ սպասում են...

¹⁾ Մեծ նաւատորմիչ:

Ման. Թարգմ.

Բայց յամառ Կոժինը այնու ամենայնիւ ճանապարհին խօսքը վերջացրեց.

—Այն ժամանակ, հաւատացած եղէք, հանրախոս ասած բանի հոռն անգամ չէր լինիլ մեղնում:

Այդ հրաշալի երեկոցեան Մարիա Լւովնան ու հիւրերը մինչև անգամ ծիծաղում էին կարծես առ վայրկեան մոռանալով տաղ-նապիւ լուրերը: Կոմսուհին շնորհալի կերպով պատմում էր թիկնոց-ների ամենանոր ֆառները, — «երկու հատ հանգոց (банты), mesdames, երկու հանգոց, — մէկը՝ առաջից, մէկը՝ չեռուից», — բանկիրը ինչ որ՝ շըշըւացնելու ձայնով ասում էր պետութեան օգտի մասին, աղիւտանալ բերելը վեր էր քաշում, իսկ ազնւականների առաջ-նորդը ըստ սովորականին կատաղի կերպով պաշտպանում էր ներկայ հասարակական կազմակերպութեան հիմունքները: Բոլորին էլ մի տեսակ քաջալերում էր ուրախ ու համարձակ բժշկի ներկայութիւնը. տաղ-նապը կարծես անհետացել էր... Բայց այնու ամենայնիւ երբ որ թէյի ժամանակ մի աման հիանալի հասած մորի (клубника) բերեցին, ոչ մէկը ձեռք չը մեկնեց գէպի ամանը և միայն որկրամոլ առաջնորդը տխուր-տխուր այնպիսի ազահ հայեացք գցեց նրա վրայ, կարծես աչքերովն ուզում էր ուտել:

—Ահսոս, — հոգոց քաշեց նա լիակուրծք:

Կոժինը նորից ծիծաղեց.

—Մորիից վախենում էք: Քիչ է մնացել շաքներիցդ էլ վախենաք: Այ քեզ բան: Տասնեակ տարիներ ապրել էք ամենասարսափելի պայմանների մէջ, ոչնչից չէք վախեցել, անհանգիստ չէք եղել թէ ձեր ոցժերն ու առողջութիւնը արմատիցը քայքայւում են, իսկ այժմ անմիաս պտուղից վախենում էք... էյ, պարոններ, պարոններ, մենք ինքներս ենք խողրա պատրաստել մեր գլխին, վերջապէս պէտք է հասկանանք այդ...

Առաջնորդը յօնքերը վեր քաշեց ու գննող հայեացքով նայեց նրա վրայ:

—Այդ ինչ մոքով էք ասում, կարելի է իմանալ...

—Այս բոլեխ, — անլրդով կերպով պատասխանեց Կոժինը մորի լցնելով իւր ամանի մէջ: — Երբ որ աշխարհքումս չքաւորների թիւը շատ է շատանում, այն ժամանակ անհրաժեշտ կերպով հանդէս է

դալիս մահւան ոգին ձեռքին բռնած հանրախա կոչւող սուրը և սկսում է սրբել չափազանց խիտ շարքերը...

— Սխալւում էք, — տաք-տաք վրայ բերեց կոմսուհին, — հիւանդութիւնը հարուստ-աղքատ չի ջոկում, ում պատահում է՝ տանում է...

Կոժինը ակամայ ծիծաղեց:

— Այդ նրանից է, կոմսուհի, որ հիւանդութիւնը մարդկանցից արգարատ է...

Ինքնասէր կոմսուհին վիրաւորեց, կարմրեց ու մի քիչ կծելով ասաց.

— Գիտէք, բժիշկ, եթէ ես չ'իմանայի թէ որքան բարի էք դուք, կը կարծէի թէ դուք ուրախ էք որ խոլերա է մեզնում...

Կոժինը դադարեց ժպտալուց և թեթևակի շարժեց յօնքերը:

— Եւ կը սխալւէիք, կոմսուհի, — վրայ բերեց նա մի քիչ հեգնական եղանակով: Ես էլ ձեզ պէս խոլերան չարիք եմ համարում, բայց ոչ անձնական չարիք, այլ՝ ամենքի համար... Եւ գիտէք, ինչ պէտք է ասեմ ձեզ: Այդ չարիքը, ինչպէս զրեթէ ամեն մի չարիք, ունի և իւր հակառակ կողմը...

— Լավ կողմը:

— Այո:

— Ի՞նչ լաւ կողմ, — հարցրեցին բոլորը միաձայն:

Մարիա Լեոնան, որ չէր կարողացել դիմանալ և գայթակղելով բժշկի օրինակից սկսել էր մորի ուտել, բայց հատ-հատ վերցնելով ամանից ոսկէ զլխաքորոցով հաւատացած լինելով, որ այդպէս աւելի քիչ վտանգաւոր կը լինի, — զարմացքիցը մինչև անգամ զլխաքորոցը մի կողմ դրեց:

— Ինչո՞ւն է այդ լաւ կողմը:

— Նրանում, որ մարդիկ նրա շնորհիւ բարոյապէս լաւանում են, — շարունակեց խօսքը Կոժինը մի քիչ խիստ ձայնով... Սրտները մի քիչ փափկում է և ակամայ հոգս են տանում ուրիշների մասին... Այ օրինակ դուք, կոմսուհի, խոլերայի ոյժը նւազեցնելու համար հազար բուբլի նւիրեցիք քաղաքում չքաւորների համար սեղանատուն բանալու նպատակով և այժմ ինքներդ էք կառավարում այդ սեղանատունը... Մարիա Լեոնան ուշադրութիւն զարձրեց

իւր տան զետնայարկում կենողների դուռթեան վրայ և խողերայի վախից աւեց նրանց ամեն բան ինչ որ անհրաժեշտ է նրանց: Նա մինչև անգամ հրաժարւեց նրանց բնակարանների վարձից աչն սլայմանով որ այդ փողը նրանք գործ զնեն իրանց սնունդը բարւոքելու վրայ: Խեղճ կօշկակարի բնակարանը այժմ ախտահանւած է, եւի տւած ջրի համար թորանոց (ԿՅՍԻ) է շինւած, իսկ երեսաները սպիտակ հացով կաթ են խմում... Տեսնում էք ինչքան բարեգործեր է անել տւել խողերան... Երևի Սոնեան այժմ ուրախութիւնից պար է գալիս...

Այդ լսելով Մարիա Լեոմեան, որ վիրաւորւել էր բժշկի խօսքերից ու պատրաստւել էր նրան մի լաւ կծեւ, վախեցած նայեց չորս կողմը՝ աչքերով փնտռելով իւր աղջկան: Աղջիկը նստած էր սենեակի մի անկիւնում և նրա զուռնայի գէմքի վրայ վառ փայլում էին նրա մեծ, բարի աչքերը, որոնցով նա կարծես նոցնպէս ինչպէս և ականջներով ազահաբար հետեւում էր իւր բարեկամի — բժշկի ամեն մի խօսքին:

Բժիշկը նոցնպէս աչքը դարձրեց աչն կողմը, ուր նայում էր Մարիա Լեոմեան:

— Սոնեա, ուրախ էք, որ ձեր բարեկամների վրայ հոգս են տանում, հարցրեց նա նկատելով նրան միջնում:

Ուրախ է արդիօք Սոնեան, որ հոգս են տանում իւր «արդեւած» բարեկամների, կօշկակարի՝ Կոստեա ու Վարեա երեսանների վրայ: Ի հարկէ ուրախ է, ուրախ՝ ի բոլոր մանկական սրտէ: Այդ պարզ երևում է թէ նրա երեսի կարմրելուց, թէ նրա հեղ ու բարի աչքերի փայլելուց, երբ որ նա ամօթխածութեամբ պատասխանեց «այո»:

— Դէ, վեր կաց գնա աչտոեղից, տազնապալից ասաց Մարիա Լեոմեան: Գնա պատշգամբը Ֆրէյլէյնի մօտ, ուր ուղում ես գնա, միայն թէ աչտոեղ մի նստիլ... Դու որ չը լսես մեր խօսակցութիւնը ոչ ոքից ոչինչ չի պակսիլ. դու գիտես որ ես այդպիսի բաներ չեմ սիրում...

Երբ որ Սոնեան դուրս թռաւ սենեակից, Մարիա Լեոմեան շարունակեց խօսքը նոյն տազնապալից ձայնով.

— Շատ վախենում եմ աղջկանս համար... Իւր տարիքի հետ

համեմատած՝ չափազանց զարգացած է և սաստիկ զգայուն, սաստիկ ջղային է: Իսկ նրա այդ մտերմութիւնը կօշկակարի երեխաների հետ ինձ սաստիկ զայրացնում է, բժիշկ, և դուք ի դուր էք քաջակերում նրան... Ես խստիւ արգելել եմ, որ չը համարձակի այսուհետեւ բարեկամութիւն անել նրանց հետ... Լսում էք, յանդուգն բժիշկ:

Ասաց նա ու չարածձի կերպով մտաւ թափ տւեց բժշկի վրայ:

Մութը աւելի էր պատել, — օգում զգացւում էր արդէն մօտալուտ հարաւային գիշերւան քաղցրութիւնը... Պարտէզի թաւ թփերի մէջից լսեցին սոխակի առաջին զայլայլիկները, առժամանակ լռեցին՝ կարծես հանդան, բայց յետոյ յանկարծ արագ-արագ և աւելի ուժգին հնչեցին: Մանգաղաձև նւազ լուսինը արդէն շողշողում էր ոսկեգոյն փայլով՝ դեռ ևս կիսաթափանցիկ մշուշի մէջ, իսկ նրա կողքին կարծես լողարանից դուրս գալով վառւեց մի փայլուն աստղ, որ փայլելում էր ու կարծես մարդուս կանչում էր դէպի երկինք... Գունատ դէմքով ու մեծ ու հեզ աչքերով աղջկը կանգնած էր պատշգամբում և մի տեսակ լարւած դրութեամբ ակնապիշ նայում էր թէ մոխրագոյն — կապուտակ մշուշին, թէ բարձրում փայլող աստղին, թէ խաւարամած թփերին, որոնց մէջից լսւում էին սոխակի գեղգեղանքները... Ֆրէյլէյնի մօտ նա չէր ուզում գնալ, Ֆրէյլէյնը շատ էր փնփնջում ու երբեք չէր պատասխանում նրա հարցերին, ասում էր, որ այդ հարցերը աւելորդ, դատարկ կամ թէ չէ՝ փոքրիկ աղջկայ չը վայելող հարցեր են... Իսկ նա սաստիկ փափագում է իմանալ ամեն բան... ամեն բան... և այն թէ ինչու ինքը չը պէտք է լսի մեծերի խօսակցութիւնը, և այն, թէ ինչու չը պէտք է սիրի Կոստեային ու Վարեային, ինչու նրանք՝ ինչպէս իւր մայրիկն ու Ֆրէյլէյնը ասում են՝ իւր թացը չեն, թէև նրանք էլ իրան նման երեխաներ են և բարի Ասուածը պատւիրել է սիրել ամենքին... Վերջապէս ինչ բան է այդ խոլերան, որի մասին բոլորն էլ իրանից թաքուն, կամայ, փրսփրսալով են խօսում, և որից բոլորը սաստիկ վախենում են, թէև նա, բժշկի տսելով, շատ բարիք է արել կամ անել տւել երեխա-

ների և աղքատների համար... Շատ վառվռուն, սուր մոքեր էին իրար զալիս Սոնեայի փոքրիկ մանկական զլխում, շատ հարցեր էին ծագում և թէև այդ հարցերն ու մոքերը նրա զլխում չէին պարզում ու կանոնաւոր կերպով կարգի ընկնում, բայց նրա մանկական սրտի համար ամեն բան պարզ էր... Նրա սրտիկը անդադար բաբախելով ասում էր, որ Կոստեան ու Վարեան այժմ կաթ ունեն խմելու, սպիտակ հաց ունեն ուտելու, որ նրանց հացը այժմ տաք կերակուր ունի...

—Այդ դու ես, Վարեա, ասաց Սոնեան պատըշգամբի տակից շորերի խշխշոց լսելով ու կռացած՝ ուշադրութեամբ նայելով ներքևի մութ մշուշի մէջ։—Հա՛:

—Ես եմ, —խուլ ձայնով արտասանեց Վարեան չուրս զալով մշուշի մէջից՝ բերանը լիքը ու սպիտակ հացը ձեռքին։

—Ընթրի՞ք ես անում, հա՛:

—Հա, մենք էլ այսօր թէյ խմեցինք...

—Թէ՛ք:

—Հա... Հայրիկն էր բերել մսանախմբից...

—Ի՞նչ մսանախմբից:

—Աղքատների համար որ կայ... հիմա որ խոլէրա է ընկել քաղաքը...

Վարեան սխեց շուտ—շուտ շարժել ծնօտները, զժւարու-թեամբ կուլ տւեց բերնի հացը, շունչ քաշեց ու պատրաստում էր ինչ որ մի բան պատմելու. Սոնեան աւելի ցած կռացաւ, բայց այդ ժամանակ լսւեց Մարեա Լոմփայի ձայնը։

—Սոնեա՛, Սոնեա՛, —գոռում էր մայրը, ով գիտի էլի փողոցա-յին երեխաների հետ ես խօսում...

Սեղանատանը ամեն բան կերպարանափոխւեց... Քաղցր խօսակցութեան ամենալաւ ժամանակը, երբ որ բոլոր տիկիները միացած վրէժ էին հանում Կոթիկից նրա չարձակումների համար, ջանկարծ վախորած ներս վազեց բժշկական վարչութեան տեսուչը... Նրան նայողը իսկոյն կը հասկանար, որ ինչ որ սարսափելի վատ բան պէտք է պատահած լինի... Նա հեթհեթում էր ու թաշկինակով սրբում էր ճաղատ զանգի քրտինքը։

— Խոլէրա՛, հա՛, — միաձայն հարցրեցին նրան ամենքը և խփոյն լռեցին:

Տեսուչը դրականաբար շարժեց գլուխը:

— Այտե՛ղ, մեր քաղաքո՛ւմ:

— Այո, էլ կասկած չի կարող լինել... Մի անգամից հինգ մարդ... Նշանակւած է մասնախմբի արտակարգ նիստ և ես եկել եմ կանչելու ձեզ, կոմսուհի, և ձեզ, collega...

Կոժինը խփոյն գնաց... Ամենքը վերցրեցին իրանց զլխարկները: Վախներիցը բոլորն էլ շտապում էին գնալ ծանոթներին հաղորդել այդ սարսափելի լուրը ու յետոյ թաք կենալ իրանց տանը, ուր ինչպէս նրանց թւում էր իրանք աւելի ապահով կը լինէին... Մարիա Լւովնան մնաց մենակ և այդ մենակութիւնը այժմ, աղմկալից խօսակցութիւնից յետոյ, աւելի էր վախեցնում նրան... Ծնկները ծաւրում էին, նա նստեց, ուզում էր լալ, բայց արտասուքը չէր գալիս: Ամենատագնապալից րոպէներին նա սովորաբար ապաստանում էր մարդու առանձնասէնեակը, բայց այժմ այդ էլ չէր կարող անել, — գեներալը գնացել էր մանեօւրներին... Ըստ երևոյթին կատարեալ միայնակութիւնը և անօգնական դրութիւնը բոլորովին շշամացրել էին նրան... Վախիցը չուած աչքերով և դունաթափ՝ լարած ականջ էր դնում նա իւր շուրջը տիրող խաղաղութեանը կարծես յուսալով լսել մի որ և է այնպիսի բան, որ հանէր նրան այդ թրմրած դրութիւնից: Աննպատակ, չոր հայեացքը մնն էր ածում նա ամեն խորշ ու անկիւնում դարստած սրւակների ու արկղիկների վրայ և յանկարծ նրա մէջ ցանկութիւն ծագեց մի անգամից կուլ տալ այդ բոլոր դեղերը և փրկւել, անկասկած փրկւել ու բոլորովին ապահովւել... Ինչ որ մի ներքին ձայն շշնջում էր, թէ՛ եթէ այդ բոլոր դեղերը միասին նրա ստամոքսումը լինեն, նա այնուհետեւ կարող է բոլորովին աներկիւղ լինել... Բայց բարեբախտաբար Մարիա Լւովնան գլուխը դեռ բոլորովին չէր կորցրել... Նա ուշքի եկաւ, չիշեց Սոնեային և սարսափի այդ արհաւիրքից ազատելու համար ձայն տւեց աղջկանը:

— Ո՛րտեղ էիր, — հարցրեց նա հետզհետեւ հանգստանալով աղջկայից գալուց յետոյ:

— Պատշգամբումը, մայրիկ...

Կենդանի ու մօտիկ մարդու խօսքերի հնչիւնները սիրտ տուցին նրան... Նա ուշի ուշով ու հոգատարութեամբ նայեց աղջկան ոտից մինչև գլուխ և աւելի ու աւելի ազատելով իրան տիրած սարսափից, — թէև դեռ ևս լացը գալիս էր, — ասաց դողդոջուն ձայնով.

— Այժմ՝ քեզ լաւ պահիր, Սոնեա, խելօք կաց... Դու լսեցիր, աւելորդ է քեզնից թաքցնել, — խոլէրան հասել է մեր քաղաքը, իսկ խոլէրան չար ու յիմար մարդկանց չի սիրում: Ուրեմն բարի եղիր, լսում ես...

Սոնեան լսում էր և իւր մեծ ու բարի աչքերով տազնապալից նայում էր մօր գունաթափ ու տխրած դէմքին: Մանկական նրբազգաց ականջը պարզ ըմբռնեց մօր ձայնի եղանակում նրան տանջող վիշտն ու խեղդած արտասուքը. Սոնեայի փոքրիկ սիրտը սկսեց աւելի սաստիկ բաբախել:

— Դէ, խելօք պահիր քեզ, Սոնեա...

Բաց պատուհանի միջով արդէն ներս էր նայում հարաւային մութ գիշերը... Մաղիկների բուրմունքը աւելի թանձրացել էր, սոխակի երգը աւելի բարձր էր հնչում, մուգ-կապուտակ երկնականարից կարծես ասողեր էին թափւում երկրազնդի վրայ... Բարձր, գեղեցկակազմ կազամանները խրւում էին կապուտակ սփիւռի մէջ իբրև՝ մեղմ, անվրդով աղօթքի ժամանակ գետնից վեր պարզած հսկայական ձեռքեր... Քուն եղող երկիրը կարծես չիրաւի աղօթում էր սոխակի գեղգեղանքով և ծաղիկների բուրմունքով...

— Դէ, աղօթք արա, Սոնեա, ու գնա քնիր, ժամանակն է, բարձրաձայն ասաց Մարիա Լուվեան, աշխատելով իւր սեփական ձայնով խեղդել սրտի տագնապն ու բուգը խեղդող արտասուքը:

Սոնեան չոքեց սրբի պատկերի առաջ և ձեռները իրար սեղմեց:

— Բայց երէկւայ պէս չ'անես, շատ երկար պէտք չէ աղօթել, ասաց Մարիա Լուվեան՝ վախենալով որ աղջիկը նորից ընկնի կէսէքստազային դրութեան մէջ: Կարճ կերպով աղօթք արա այն մարդկանց համար, որոնց սիրում ես... Բարձր ձայնով աղօթիր...

Սոնեան շփոթւեց, — նա միշտ սովորութիւն ունէր աղօթել ցած ձայնով, այնպէս, որ միայն ինքն էր լսում: Նա աւելի ևս սաստիկ իրար սեղմեց ձեռները ու շարաժ՝ գլուխը կախ գցեց...

Ո՞ւմ համար աղօթք անէր,—եթէ Կոստեայի ու Վարեայի համար աղօթէր, մայրը կը բարկանար,—մոաճու՛մ էր նա տարակուսած:

—Դէ, սկսիր, Սոնեա...

Նա բարձրացրեց գլուխը, բարձրացրեց երկար արտեանունքները դէպի պատկերը և բարձրաձայն արտասանեց:

—Աստուած, պահիր, պահպանիր հայրիկին, մայրիկին... և... և...

Սոնեան կմկմաց ու զարձրեց դէպի մայրը իւր բարի աչքերը... Այդ խոր ու սիրով լի հայեացքը, որ սրտադողած՝ պատասխանի էր սպասում, կարծես յանկարծ քնից սթափեցրեց Մարիա Լուվնային: Ինչ որ մի բան վայր ընկաւ նրա վրայից և կարծես ինչ որ մի նոր բան ծագեց նրա մէջ...

—Ամենքին, ամենքին, Սոնեա, ասաց նա յանկարծ սաստիկ յուզւած ու արագ-արագ խօսելով:—Բոլոր մարդկանց, սիրուն աղջիկս,—և նրա ցամաք աչքերը ջրակալեցին:

—Խեղճիկ Վարեային էլ, մայրիկ:

Երեխայի երկչոտ, միամիտ ու տագնապալից հարցը առաջին րոպէում շփոթեցրեց Մարիա Լուվնային: Նրա աչքերը չուեցին, գունատ այտերը ինչ որ պատճառով կարմրատակեցին... Նա կարծես նեղ դրութեան մէջ ընկաւ այդ հարցից... Բայց յանկարծ այդ դրութիւնն անհետացաւ և նրան ամբողջապէս տիրեց ու ջերմացրեց ինչ որ մի մեղմ, քնքոյշ, բոլորովին նոր զգացմունք, որի բարերար ջերմութեան մէջ անհեռ չքացան սարսափի բոլոր արհաւիրքները...

—Հն, բալիկս, բոլոր խեղճերին, հիւանդներին ու թշուառներին, ասում էր նա, ու նրա երեսովը արդէն գլորւում էին ջերմ, բարի արտասուքի կաթիլներ: Նրանց՝ մեզնից աւելի է պէտք քո աղօթքը, աղօթիր, աղօթիր նրանց համար, Սոնեա...

Եւ ոյժ չ'ունենալով այլ ևս դիմանալու ու չը կամենալով դիմադրել հետզհետէ աւելի ու աւելի անմաքառելի կերպով իրանտիրապետող զգացմունքին, և մի տեսակ անասելի քաղցր մեղկութեամբ լիովին անձնատուր լինելով նրան, նա արագ չոքեց աղջկայ կողքին, երկու ձեռքով բռնեց նրա գլուխը և ջերմ համբոյրներ դրոշմելով նրա բարի սեւաթուր աչքերին ու համբոյրները, արտասուքն ու խօսքերը իրար խառնելով, յուզւած շշնջաց:

—Միշտ այդպէս մաքուր եղիր, աղջիկս, և սիրիւ բոլորին, բոլոր մարդկանց...

Երբ որ Կոժինը կէս դիշերից շաւ ուշ վերջապէս հիւանդանոցից տուն եկաւ և աչքի անցրեց Մարիա Լեոփնայի ջղային, շտապող ձեռքով գրած նամակը, որով նա խորհուրդ էր հարցնում, թէ ինչպէս վարւէր ընդհանուր աղէտի դժար բույէին և առաջարկում էր չքաւորների համար իւր փողերն ու ծառայութիւնը, — նա, չը նայելով սարսափելի յողնածուծեանը, ժպտաց ամենաերջանիկ ժպիտով...

—Ճիշտ են ասել, որ դժբախտութեան ժամանակ մարդուս մէջ զարթնում են քնած մարդկային զգացմունքները, մոռածեց նա ինքն իրան խօսելով՝ երկրորդ անգամ նամակը աչքի անցնելիս: Տեսէք, ինչ լեզու է բանեցնում... Եւ բոլորովին անակնկալ կերպով, յանկարծակի... Բաց այդ ոչինչ, — մարդուս միայն դժբախտութեան ժամանակ կարելի է ճանաչել:

Եւ իւր յիշատակարանում իւր օգնականների թւին աւելցրեց Մարիա Լեոփնային:

ՏՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆԵԱՆՅԻ

Ամբան գիշերուայ երկինքն ասողալի,
Իւր հսկայական վրանի ներքոյ
Գրկած շարքերը բարձր լեռների,
Պատմում է երկրին մեծութիւնն Աստուծոյ:

Եւ բարեքներով լցւած, լիացած
Երկիրն ունկնդիր այս անխօսք ճառին,
Բնելուց առաջ, խոնարհ, երկիւղած
Փառաւորում է մեծագոր Տէրին:

Եւ փառք են տալիս իմ շուրջը բոլոր,
Ամեն մի տեղեւ, ամեն շնչաւոր...:

1892 թ., յուլիսի 17:

ՔՐԻՍՏՈՓ ԿՈԼՈՒՄԲՈՍ

(Վերջին հետազոտութիւնների հիման վերայ):

(ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ԳԻՒՏԻ 400-ԱՄԵԱԿԻ ԱՌԻՓՈՎ.)

Ա. ԲԱՐԵԼԵԱՆԻ

XV-րդ դարի միջերգից սկսում են հսկայական յառաջադիմութիւններ այն գիտութիւնների մէջ, որոնցով մարդու հասկացողութիւնը երկրագնդի և տիեզերքի մասին արագ և հիմնովին յեղափոխութեան ենթարկեց: Պորտուգալացոց զիւտերը ակներև դարձրին, որ չը կան երկրիս վերայ «անբնակելի» տեղեր և որ ամեն տեղ, ուր մարդս ոտք է կոխում, կարելի է յուսալ թէ մարդիկ են բնակում: Աֆրիկայի եզրերը աւելի պարզեցին, իսկ 1486 թւականից սկսած ոչ մի կասկած չէր կարող լինել, որ կարելիութիւն կայ ծովով հասնել Արևելքի հրաշքների երկիրները (Հնդկաստան) և որ արդէն այդ ճանապարհը գտնւած կարելի է համարել: Միաժամանակ, շնորհիւ Պէռուէրբախի և Ռեջիոմոնտանի, այլ կերպարանք ստացաւ աստղաբաշխութիւնը, որը Պտղոմէոսի ժամանակներից դէս ոչ մի նշմարելի քայլ առաջ չէր արել: Մոլորակների ճանաչելը որպէս անկախ մարմիններ աւելի ու աւելի անհաւանական էին դարձնում Արիստոտելի հիպոթէզը երկնային կրիստալական ափերաների մասին, և մինչդեռ Ռեջիոմոնտանի ազատ ոգին ճանապարհ չարթեց Կոպերնիկի աշխարհակենտրոն ռեֆորմի համար, նա կատարելագործեց նաև մի գործիք, որով կարելի դարձեց երեւող նաւերի վերայ աստղաբաշխական զիտումներ անել— իսկ դորանից էր կախւած որ կարելի եղաւ այնուհետև փոխանակ ծովի եզրերով վախժախելով նաւարկելու ազատ ծովում նաւարկել քիչ թէ

շատ ապահովութեամբ: Նւ նոյն այն 1492 թւականին, որը մեծ բացող Կոլումբոսին իւր համարձակ երազների իրագործմանը հասցրեց, Գերմանիացի Նիւրնբերգ քաղաքում Մարտին Բեհայմը պատրաստեց այն հռչակաւոր «երկրախնձորը» կամ զրբուսը (աշխարհագրական երկրագունդ), որ ժամանակաց բոլոր տեղեկութիւնները երկրադնդի մասին պարզ տեսութեան է բերում և մեզ ծանօթացնում այն անորոշ գաղափարների հետ որ այն ժամանակ ունէին Ատլանտեան ովկիանոսի եզրների մասին:

Որ այդ մեծ հանելուկը լուծւեց, դորա համար պարտական ենք, որպէս ամեն ոք գիտէ, այն զարմանալի մարդուն, որը իբրեւ խաւացի՝ Քրիստոֆորո Կոլումբոս, իբրեւ խալանացի զարձած՝ Կրիստոբալ Կոլոն էր կոչւում, և որը սովորապէս իւր անունի լատինական ձևով իբր Կոլումբոս (հայացրած՝ Կոլումբոս) է յայտնի: Բացողի իսկ որ արկածական կեանքը պարզելը վերին աստիճանի յաջողւել է հին և նոր ժամանակների հետազոտութիւններին: Կոլումբոսի մասին գրականութիւնը մեր օրերում արդէն այնքան մեծացել է, որ տեսութեան առնել անհնարին է զարձել: Մի քանի հեղինակներ, ինչպէս Ֆրանսիացի պատուական Հարրիսը և աշխարհագրութեան պատմաբան գերմանացի Սոֆոս Ռուզէն մեծ թւով հետազոտութիւններ և գրքեր են նւիրել այս միշտ հետաքրքրական առարկային: Աւելի հին ժամանակներից յիշելու է իսպանացի Նաւարրետէօի „Viajes y descubrimientos“, որի հինգ հատորը դեռ մինչ օրս էլ գնահատելի գանձ են մնացել: Ամենաապահով արդիւնքների ներկայացնում է առանց կասկածի Ռուզէի „Christoph Columbus“, տպւած Դրեզդէն 1892 թ., որին գլխաւորապէս հետևել է նաև այն հեղինակը, որի նոր լոյս տեսած բրոշյւրի ¹⁾ հետևում ենք նաև մեր այս ներկայ յօդաձևում:

Մի քանի կարևոր պատմական խնդիրների համար պէտք է դիմել է. Գելցիխի «Կոլումբոսեան ուսումնասիրութիւններ» գրւած-

¹⁾ Günther, S., professor in München.—Columbus und die Erweiterung des geographisch—kosmischen Horizonts. Sammlung gemeinverständlicher Vorträge, herausgegeben von Rud. Virchow und W. Wattenbach. Heft 154.

քին ²⁾։ Վերջապէս իտալացիների մէջ աչժմեայ լաւագոյն գիտցողը բացումների (աշխարհագրական գիւտերի) պատմութեան, Լ. Հոլզէսը (Hugues), ջանք է տւել իրան մանրամասնօրէն լուսաբանել Կոլումբոսի նշանակութիւնը դիտական աշխարհագրութեան զարգացման համար ³⁾։ Օրինակելի է, բաց ի հարկէ տեղ-տեղ հնացած է հռչակաւոր գերմանացի Ալեքսանդր Ֆոն Հոլմբոլդի աշխատութիւնը ⁴⁾ 1830-ական թւականներից։ Ինչ վերաբերում է Կոլումբոսի ծննդեան տարւոյ շատ վիճաբանւած խնդրին, այդ մասին կայ մի ֆրանսիական շատ պատւական գրւածք Դ'Աւեզակի ⁵⁾։

Շնորհիւ այդ բոլոր աշխատութիւնների մենք այժմ կարող ենք Կոլումբոսի փոթորկալից կեանքի գէթ զիսաւոր շրջանները պարզ ճանաչել։ Ճիշդ է որ նորա ծննդեան տեղն ու տարին կատարելապէս ճշգրտութեամբ որոշել զեւ կարելի չէ եղած։ Անկասկած է սակայն որ Կոլումբոսը, սերւած է Ջենովայի ⁶⁾ մի ընտանիքից, բաց թէ արդեօք նորա ծնւելու օրը այդ ընտանիքը Ջենովայումն էր թէ այն ժամանակեայ ջենովեան հանրապետութեան մի այլ քաղաքում, այդ զեւ մի փոքր վիճելի է մնացած, և մանաւանդ նախնադաստատողի Սաւոնա՛ն վաղուց անտի մրցում է Ջենովա քաղաքի հետ այդ կէտի նկատմամբ։ Ռոլզէ՛ն, հիմնւելով մարկիզ Սաագլիէնօ՛ի արխիւական թղթերի վերայ, այն հայեացքի է թէ Կոլումբոսը ծնւել է Ջենովայում, ուր նորա ծնողները այդ ժամանակ ոստանանկ էին, յետոյ երկար տարիներ Սաւոնայում անցկացրին. ապա հայրը, որի որդիքը վաղուց արդէն արտասահման էին գնացել, 1484-ին նորից Ջենովա վերադարձաւ։

²⁾ Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin, հատոր 22, էջ 245 ու շարունակութիւն և էջ 437 ու շարունակութիւն։

³⁾ L'opera scientifica di Cristoforo Colombo. 1892 թ.։

⁴⁾ Examen critique de l'histoire de la géographie du Nouveau Continent et des progrès de l'astronomie nautique dans le 15. et 16. siècles. Պարիզ 1835—1838.

⁵⁾ D'Avezac.—Année véritable de la naissance de Christophe Colomb. Bulletin de la société de géographie, VI շարք, հատոր VI 1872.

⁶⁾ Ջենովա կամ Գենուա այժմ իտալական թագաւորութեան ծովեղբեղ քաղաքներից մէկն է. մի ժամանակ նա իւր շրջականերով հանրապետութիւն էր կազմում։

Ծննդեան տարւոյ մասին վէճը աւելի մեծ է. Ժամանակակիցներինց մէկի ասելով նա պէտք է ծնած լինի 1436-ին, ըստ ոմանց 1446-ին և կամ 1456-ին: Ռուգէն, բոլոր աղբիւրները լաւ քննելուց յետոյ, վճռում է խնդիրը 1446 թւականի օգոստոսին, որը և մենք պէտք է ընդունենք որպէս ամենալաւ ապացուցւածը:

Խաալիայում Կոլումբոսը երկար չը կացաւ. այդտեղ նա կրթւեց որպէս ծովագնաց և զիմեց այն երկրին, որը նորա հեռուն թռչող զաղափարների համար աւելի հրապույր կարող էր ներկայացնել, այն է Պորտուգալեան Թագաւորութիւնը: Այդտեղ նա ամուսնացաւ, ենթադրաբար 1478-ին, մի երկրացի աղջկայ հետ, որը նոյնպէս իտալական ծագումից էր, և որից ունեցաւ երկու որդի, Ղիեզօ (վախճ. 1526) և Ֆերնանդօ (վախճ. 1539), որոնք իրանց հօր պատմութեան մէջ մի յայտնի դեր են կատարում: Հաստատ է որ ամուսնանալուց յետոյ նա մի քանի ծովային ճամբորդութիւններ արաւ դէպի Աֆրիկա և դէպի Անգլիա. այդպիսով նա դառաւ այն համարձակ և ամեն հողմերին դիմացող նաւավարը, որպիսին մենք նորան յետոյ պէտք է ճանաչենք: Բայց նա պէտք է որ միշտ ծովի վրայ եղած չը լինի, որովհետև նոյն այդ տարիներում նա շատ կարդացել էր և բազմաթիւ տեղեկութիւններ էր սեպհականել, որ նա չէր կարող ձեռք բերել շարունակ նաւային անհանգիստ կեանք վարելով:

Նաո զանազան էին այն ուսումնասիրութիւնները, որոնց մէջ պոստաւոր դիտական կրթութիւն ունեցող երիտասարդը խորասուզւեց. և չը պէտք է զարմանալ որ նա կարողացած չէ ձեռք բերած բոլոր գիտելիքները կարգաւորել, մշակել և նոցա վերայ տիրապետել: Որպէս իւր բոլոր ժամանակակիցների, նոյնպէս և նորա մէջ շատ զօրեղ էր հաւատը դէպի հեղինակութիւնը, թերևս նորա մէջ այդ հաւատը աւելի ևս ուժեղ էր, որովհետև նորա ամբողջ էութեան մէջ նկատելի էր յակումը դէպի միստիկականութիւնը և արկածաւորը: Նորա որդին նկատում է թէ բնական հիմունքները, հեղինակների խօսքերը և նաւորդական նշանները իւր հօր վճռի համար՝ մի նոր աշխարհ որոնել՝ ծանրակշիռ են եղել: Յունական և հռոմայական հեղինակներից, եկեղեցու հայրերից, սխոլաստիկներից և աշխարհական աշխարհագրագէտներից և գրողներից ոչ պոստաւոր նոյն

իսկ Աստուածաշնչից իւր նպատակների համար քաղածքներ է արել. և բնորոշ է ոչ միայն Կոլումբոսի այլ և նորա ժամանակի ամբողջ ուղղութեան համար, որ նա խտրութիւն չէր դնում քաղած աղբիւրների մէջ, այլ, որպէս երևում է, ղէպի ամենը նա հաւասար հաւատով էր վերաբերում:

Բայց որքան էլ պակասաւոր լինէր նորա մտածողութեան սխտեմը, սակայն անկասկած է որ նա համոզւած կուսակից էր այն վարդապետութեան, որը ուսուցանում էր թէ երկիրը գնդակի ձև ունի: Ֆակտը այն է որ 15-րդ դարի երկրորդ կիսում լուսաւորւածներից ոչ ոք չէր հերքում երկրի և մանաւանդ ովկիանոսի մակերևոյթի մշտական կորութիւնը. բայց նոյն իսկ խելօքները այդ լուսաւորւածներից չէին հասկացել թէօրիապէս հաստատւած իրողութիւնից այս եզրակացութիւնը դուրս բերել, թէ ուրեմն կարելի է երկրի շուրջը պտըտել: Բայց այդ նկատմամբ Կոլումբոսը պարզ էր մտածում: Նորա համար անկասկած էր որ ղէպի արեւմուտք նաւարկելով, պէտք է մարդ հասնի Եւրոպայից, Ասիայից և Աֆրիկայից բաղկացած ցամաք երկրների կոմպլէքսի արևելեան ափերը և որ վերադարձը աւելի դժւար չը պէտք է լինի քան զնալը: Այդպիսի պարզ ըմբռնումն ունէր Կոլումբոսը մի այնպիսի ժամանակ, երբ կոյտ երկրի վերայ ճամբորդելը նմանեցնում էին լերան վերայ վեր բարձրանալուն ու վայր իջնելուն:

Սենեկա՛ի «Մեղէա»-ի այն յայտնի տողը, թէ մի հեռատես ծովագնաց «նոր», Թուէ (Իսլանդիա) կղզուց հեռու զտնւող, աշխարհներ կը գտնի, Կոլումբոսի աչքում որոշ իմաստ ստացաւ և օգնեց որ նորա մտածողութիւնները որոշ կերպարանք ստանան:

Զը մոռանանք որ գլխաւոր խնդիրը անչափ երկիրներ բացելու մէջ չէր, այլ Ասիայի արևելեան ափերը հասնելը՝ զնալով հակառակ ուղղութեամբ, ովկիանոսի վրայով: Կարելի էր կարծել թէ մի այդպիսի պլան իրագործելը կարող էր սարսափեցնել նոյն իսկ երկրագնդի վերայ աւելի պարզ դադափար կազմած Կոլումբոսին, քանի որ ահագին է տարածութիւնը Եւրոպայի արևմտեան և Ասիայի արևելեան ափերի միջև, որ պէտք էր ջրով անցնել: Բայց այստեղ անդիտութիւնը օգտակար ծառայութիւն է արել, որովհետև այն ժամանակ չը գիտէին ծովի բռնած տարածութեան չափն: Այդ ժա հանալեաց պրեթէ բոլոր

գիտնականները ընդհանրապէս այս հայեացքն ունէին թէ երկրիս վերայ ցամաքը շատ աւելի է քան ջուրը. հետեւապէս այն տարածութիւնը, որ, ինչպէս մենք այժմ դիտենք, բռնում է Ատլանտեան ովկիանոսը, այդ տարածութիւնը, ասում ենք մենք, այն ժամանակը պէտք է իսկականից շատ աւելի փոքր թւար: Այդ հայեացքի օգտին էր խօսում նաև Աստածաշնչի մի տեղը, Եսրայի չորրորդ գիրքը, որի համաձայն ջուրը ծածկում է երկրի միայն մի եօթներորդ մասը: Գորա վերայ հիմնւելով եկեղեցական հայր կարգինալ D'Ailly իւր «Աշխարհքի պատկեր» վերնագրով ընդհանրապէս յարգւած գրքում յայտնել էր իրան ընդդէմ Պտղոմէոսի, որը պնդում է եղել թէ երկրիս հինգ վեցերորդը ջուր է և որ ուրեմն միայն մի վեցերորդը բնականցած է մարդկանցով ⁷⁾:

Իայց մինչ այժմ չը յիշատակեցինք մի մարդու անուն, որը այս ամենում ամենամեծ նշանակութիւնն է ունեցած: Կոլումբոսը, իւր ծրագիրը կազմելիս, պէտք է ամենից շատ հիմնւած լինի Պտղո (Պոլոս) Տոսկանեւելիի վերայ (ծնւած 1397, վախճ. 1482 թ.): Տոսկանեւելին, որը բժիշկ էր և մաթեմատիկոս ֆլորենցում (Իտալիա), ամենահմուտ դատաւորն էր վերը շօշափած խնդիրներում: Նա առաջինն եղաւ որ հնուց Պտղոմէոսի և Սարաբոնի հաղորդածները համեմատեց աւելի նոր ճանապարհորդների՝ Մարկո Պոլո'ի և Նիկկոլո դէ Կոնտի'ի հաղորդածների հետ և վստահութիւն ունեցաւ նոր քարտեզ պատրաստել արեւելեան Ասիայի համար: Թէև սխալ, բայց զորանից դուրս էր գալիս իբր թէ Արեւելեան Ասիայի ափերը շատ հեռու են գնում ծովի մէջ, վերջանալով ծովի շատ հեռու գնացող մի ինչ որ առասպելական Յիսկանդու երկրով: Այս ենթադրութեան վերայ հիմնւած մի նոր աշխարհագրական քարտեզ Տոսկանեւելին ներկայացրեց 1474-ին պորտուգալական թագաւոր Ալթոնսո V-ին, յորդորելով նորան, որ Հնդկաստանը հասնելու նպատակով կազմւած արշաւախումբը արեւմուքով (Ատլանտեան ծովով) գնաց: Այդ առաջարկութիւնը իսկ է չընդունւեց, բայց Կոլումբոսի համար դա ունեցաւ ահագին նշանակութիւն: Նա ձեռաց

⁷⁾ Այժմ լատինի է, որ ջուրը բռնում է մօտաւորապէս երկու երրորդը, իսկ ցամաքը՝ մի երրորդը երկրագնդի:

գրագրութիւն սկսեց տոսկանական զիտնականի հետ և իւր ամբողջ ազիտատորական ոյժը բանեցրեց իւր խորհրդատուի հիմնական միաբը իրագործելու համար, որով նա ներկայանում է իբր իրագործող գիտնական Տոսկանեկիի մտքերի:

Կործը զլուխ բերելու համար դեռ հարկաւոր էր Պորտուգալիայի նոր թագաւոր Իոայօ II-ին դործի համար գրաւել: Գուցէ բանը զլուխ գար, եթէ միայն Կոլումբոսի բնաւորութեան մէջ չը լինէր մի ոչ համակրելի զիծ: Կոլումբոսը, որը իւր ծրագրի իրագործումից շատ մեծ հետևանքներ էր սպասում, պահանջում էր նաև չափազանց մեծ զին, դեռ աւելի էլ մեծ զին, քան ինչ յետոյ Իսպանիայի թագաւորից պահանջեց և մեծ մասամբ ստացաւ: Այդ սակարկութիւնը այն հետևանքն ունեցաւ, որ նա պէտք է Պորտուգալիայի հողը թողնէր և իբր փախտական հարևան Իսպանիան փախչէր: Զը նայած որ Իոայօ II նորան ներում չնորհեց և յորդորեց վերադառնալ, բայց Կոլումբոսը այդ միջոցին այնքան մեծ հովանաւորութիւն գտաւ Իսպանիայի մեծերի մօտ, որ այդ երկրում մնաց:

Իսպանիայում Կոլումբոսը այլ կերպ գործեց: Պորտուգալիան ամենից առաջ առեւտրական պետութիւն էր. նորա համար նոր երկիրներ ընկնելու և առեւտրական նոր շուկաներ վաստակել էր նշանակում: Այդ ժամանակ Իսպանիայում երկու միապետներ կային՝ Ֆերնանդոն, Առագոնեան թագաւորը և Իզաբելը՝ Կաստիլիայի թագուհին, որոնք երկուքն էլ պատերազմի մէջ էին Պիրենէյեան թերակղզու հարաւային պրովինցը պինդ բռնած մահմեդական մաւրերի հետ:

Արդ, հէնց կրօնական կողմն էր, որով միայն կարելի էր շարժել այդ ժամանակեայ միջնադարեան ռոմանտիկ ասպետականութեան ոգով տոգորւած իսպանացիներին և թագաւորներին: Կոլումբոսը առաջադրեց իսպանական միապետներին և մեծերին թէ ինչ մեծ վաստակ կ'ունենան նոքա, եթէ քրիստոնեայ դարձնեն օտար ժողովուրդները և թէ ինչպէս սոցա հարստութիւններով կարելի է աւելի մեծ ծաւալով մղել պատերազմը անհաւատների դէմ:

Եւ պէտք է ասած որ բարեպաշտութիւնը աշխարհային արկածախնդրութեան հետ այնքան լաւ իւր մէջ միացրած մի մարդու համար, որպիսին էր Կոլումբոսը, այդ իսպանական տեսակէտը

աւելի էր սրտին խօսում, քան պորտուգալական վաճառականական հայեացքը:

Ակզբում, սակայն, նաև Իսպանիայում Կոլումբը այնպիսի զժւարութիւնների հանդիպեց, որ լինէր մէկ ուրիշը՝ վհատւած կը հեռանար և կը թողնէր իւր պլանը: Կաստիլիայի թագուհին, իսկ է, բարեհաճ աչքով նայեց զործին և մինչև անգամ Կոլումբոսին մի փոքրիկ կենսաթոշակ նշանակեց, բայց զործը յանձնեց քննելու էքսպէրտ մարդկանց Սալամանկա համալսարանական քաղաքում, և այդ յանձնաժողովում Կոլումբը պէտք է իւր դատը պաշտարանէր: Այդ այն է որ յայտնի է «Սալամանկայի վիճաբանութիւն» (դիսպուտ) հռչակած անունով: Բայց յանձնաժողովի մէջ նշանաւոր ոչ մէկը չը կար մաթեմատիքական զիտութիւնների մէջ, ինչպիսին մէկն էր մի ժամանակ տիեզերագէտ Ալֆոնսո XII թագաւորը: Կոլումբին քննադատողները այնքան արեցին, որ Իզաբէլլան վստահութիւն չունեցաւ զործին ընթացք տալու, և Կոլումբը իւր որդու հետ գնաց ծովափեայ Պալոս նաւահանգիստը՝ Ֆրանսիա տեղափոխելու համար:

Բայց այդ միջոցին բազմը շուռ տուց: Պալոս քաղաքը դառաւ որրանը նորա փառքի: Ճանապարհին դէպի Պալոս, ուր նա դուռն էր Սեւիլլա քաղաքից, նա հիւրասիրւեց Ռաբիդա վանքի կողմից, որի վանահայրը իւր պաշտօնակիցների մեծամասնութիւնից աւելի բարձր մարդ էր: Նորա աչքին շատ ընկաւ օտարականի անսովոր արտաքինը և քայլաւորը և խօսեց հետը, հետաքրքրեց ու կանչել տուց մօտակայ Պալոսից բժիշկ Գարցիա Հերնանդեցին, որին նա ճանաչում էր իբր տիեզերագիտութեան մէջ հմուտ մէկը: Վանահայրը և բժիշկը հաճաճայնեցին, որ այսպիսի մի հիւրին չը պէտք է թողնել որ նա Իսպանիային մէջք դարձնի: Վանահայրը խնդրեց նորան մնալ վանքում և պատահած զէպքի մասին տեղեկացրեց թագուհուն, որի շրջապատի մէջ զլում էին համարձակ մարդու կողոտսը: Բարեբաղդաբար լուր ստացեց Գրենադա քաղաքի անկումի մասին, որը մուրերի վերջին պատարանն էր Իսպանիայում: Իսպանիայի հողը աւմիշտ ազատուեց մահմեդականների իշխանութիւնից:

Կոլումբի հետ սկսեցին բանակցութիւնները. և քիչ էր մնում

որ այս անգամ էլ բանը փշանար Կոլումբի չափազանց մեծ պահանջների պատճառով: Բայց նրան հովանավորող պետական զանաւարանի կառավարիչ Լուիս դէ Սանտան դէլը դժարութիւնները յարթեց և 17 ապրիլի 1492 թւականի կապուեց այն պետական դաշնը, որով Կոլումբի ցանկութիւնները մեծ մասով կատարւեցին:

Այդ դաշնով թագուհին մասնակից էր անում Ռոն Կոլոնին (Կոլումբոսին) իւր իշխանական իրաւունքներից ոչ փոքր մասին և ձեռք բերելիք զանձերը նորա, Կոլումբոսի, տրամադրութեան ներքոյ էր դրւում:

Նաւերի և նաւաստիների համար ծախքը նստեց պետական զանաւարանին այնքան արծաթ, որքան մեր 10,000 արծաթ ռուբլին: Մեզնից չորս հարիւր տարի առաջ այդ գումարը ի հարկէ շատ աւելի մեծ գին ունէր քան այժմ ունի:

Նաւատորմիլը բաղկացած էր երեք նաւերից 120 հոգով: Կոլումբին ստորադրեալ հրամանատարներից յետագայում յայտնի եղան Մարտին Ալոնզօ և Ֆրանցիսկօ Մարտին եղբայրները Պինցոն ազգանունով:

Օգոստոսի 3-ին 1492 թ. նաւախումբը շարժւեց Պալոսից, ուղղւեց դէպի Կանարեան կղզիները, ուր հարկ եղաւ մի առժամանակ կանգ առնել: Ազատ ժամերից օգտուելով Կոլումբը, իւր հետեւորդների սիրտը ամրացնելու համար, մեզ արդէն յայտնի ապացոյցներն էր բերում յաջողութեան համար, ի միջի այլոց այս էլ էր բերում, որ Ատլանտեան ովկեանոսում կղզիներ լինելը իբր նշաններն թէ դէնը ցամաք երկիր կայ: Եւ Գոմերա ու Ֆերրօ կղզիների բնակիչները մինչև անգամ հանգստացնում էին ճամբորդներին թէ իբր երբեմն իրանց կղզիներից հեռու ցամաք երկիր է երևում: Այդ ի հարկէ միայն մի սիրալիր ստախօսութիւն էր:

Միայն սեպտեմբերի 6-ին նոքա թողին Կանարեան ափերը և մօտան բաց ծովի մէջ: Այդ ուղևորութիւնը իւր բոլոր արկածներով շատ յայտնի է գիտական և ժողովրդական գրւածների միջոցով. և մենք դորա վերայ երկար կանգ չենք առնիլ: Յայտնի է, որ ծովապետը, Կոլումբը, կրկնակի յիշատակարան էր պահում, որոնցից մէկը պարունակում էր տարածութեան իւր կարծիքով իսկական չափսերը արձանագրելու, մինչդեռ միւսը նշանակւած էր իւր հետեւորդ-

ների համար, ուր նա նոյն տարածութիւնները դիտմամբ աւելի փոքր չափերով էր նշանակում: Յայտնի է, որ փոքրիկ դէպքեր, ինչպէս ծովի թռչունների երեւալը կամ ծովի բոյսեր որսալը և այլն, առիթ էին տալիս վստահութիւնը և յոյսը կենդանացնելու, յայտնի է նաև որ Կոլումբի և նորա ստորադրեալ առաջնորդների միջև միութիւնը կատարեալ չէր այն բանի նկատմամբ, թէ ինչ ուղղութեամբ պէտք էր նաւարկել. յայտնի է նաև որ Կոլումբը միայն տահաճութեամբ զիջեց Պինցոնի խորհրդին՝ մինչ այժմեայ բռնած ուղղութիւնից քիչ դէպ հարաւ բռնել, որի շնորհիւ միայն փոխանակ Հիւսիսային Ամերիկայի ցամաքը հասնելու, նոքա աւելի դէպ հարաւ զոնւող կղզիները հասան:

Վերջապէս հոկտեմբերի 12-ին, մի ուրբաթ օր, հիացմամբ տեսան նոքա իրանց աչքի առաջ մի կղզու յարթ ափը: Կոլումբոսը պնդում էր թէ գիշերը այդ կղզու վերայ այրւող ճրագը նշմարել էր, հետևապէս պահանջում էր որ նոր աշխարհի գիւտը այդ խօսքի ամենանեղ ըմբռնումով անգամ իրան վերագրւի:

Նոր գտած կղզին պատկանում է Բահամասեան կղզիների ընդարձակ խմբին: Հետազօտութիւնները այն մասին թէ այդ կղզիներից որը ամենից առաջ տեսնեց իսպանցիներից և որի վերայ առաջին անգամ նոքա ոտք կոխեցին,—դեռ վերջացած չեն. ամենամեծ հաւանականութիւնը այսպէս կոչւած Վատլինգս-կղզու կողմն է. բնիկները նորան անւանում էին Գուանահանի, Կոլումբոսը նորան անւանեց Սան Սալւադոր: Մեծ հանդէսով նա բռնեց Խսպանիայի թաղի համար: Առաջին անգամն էր որ եւրոպացիք ծանօթութիւն էին անում ամերիկական ցեղի մարդկանց հետ, որի ներկայացուցիչները նորեկներին բարեկամօրէն հանդիպեցին, առանց զգալու. թէ ինչ անասելի բաներ պէտք է կրէին իրանց նւաճողների կողմից, երբէք չը կարողանալով յագեցնել սոցա ծարաւը դէպի ոսկին:

Ոսկի գտան շատ քիչ քանակութեամբ. այդ և հարեան կղզիների բնակիչները բնութեան զաւակներ էին: Սկսեցին որոնել մի ինչ որ առասպելական Յիպանգու. իբր թէ քաղաքակրթւած երկիրը, որը նորեկների հասկացողութեամբ պէտք է զոնէր Չինաստանի մօտ, խորն ընկած ովկիանոսի մէջ: Ասար կարծում էին թէ Ասիացի ափերն են հասել, դեռ չը գիտէին որ մի նոր մեծ ցամաքի

մօտերքում էին! Շրջելով հարևան կղզիները՝ գտան Կուբա կղզին, որը առանց այլ և այլու թեան Կոլումբոսը ընդունեց Յիսպանգու կղզու տեղ: Ամեն տեղ ոսկին միայն փոքր զարդարանքների ձևով էին գտնում, երբեք մեծ քանակությամբ: Խեղճ վայրենիներին դրականապես չարչարեցին, այնքան հարց ու փորձ էին անում ոսկու հանքերի մասին և թէ ուր է այս ու այն երկիրը, որ Կոլումբոսի կարծիքով և Տոսկանելիի քարտեզի համեմատ պէտք է որ գտնւէին Ասիայի արեւելեան կողմերում:

Կուբայից յետոյ գտան Հաիտի, ուր, նաւերից մէկի խորտակման պատճառով, ստիպւած լինելով աւելի երկար կանգ առնել՝ շանցերով պաշտպանւած բանակ զրեցին—առաջին անգամ նոր աշխարհում: Պինցոն եղբայրներից աւագը այդ միջոցին, առանց Կոլումբոսի թոյլտւութեան, ինքնագլուխ, նաւերից մէկով զնաց այլ կղզիներ և մոլթը նշմարեցներ գտաւ որ դէպի արեւմուտք մի աւելի քաղաքակրթւած ազգ է բնակւում—թերևս մեքսիկական մի ցեղից:

Բայց նաւատորմիղի դրութիւնը այլ ևս թոյլ չը տւեց Կոլումբոսին աւելի հեռուները գնալ. պէտք էր ուրախ լինել եթէ ողջ առողջ հայրենիք վերադառնան: 1493 թ. փետր. 14—15-ի գիշերը մի փոթորիկ այնպիսի վտանգ սպառնաց, որ Կոլումբոսը, յոյս չունենալով ազատուելու, իւր ծանապարհորդութեան մասին մի զեկուցումը, լաւ տեղ դրած՝ ալիքներին յանձնեց, որ զալիք սերունդները իմանան իւր կատարած սխրագործութիւնների մասին: Սակայն կարողացան ընդդիմադրել և շուտով երեւացին հորիզոնի վերայ Ազորեան կղզիները, որ Պորտուգալիային էին պատկանում: Կաշնի զօրութեամբ Կոլումբոսին արգելւած էր պորտուգալական երկիրները մտնել, բայց նաւերի դրութիւնը այնպէս էր, որ չէր կարելի պորտուգալական նաւահանգիստը չը մտնել: Պորտուգալական իշխանութիւնը ստոն ընդունելութիւն արաւ. բայց կատարւած հերոսութիւնը շուտով այլ տրամադրութիւն առաջացրին ժողովրդի մէջ, և Պորտուգալիայի թագաւորը, մոռացութեան տալով անցեալը, բարեհաճութիւն ցոյց տւեց Կոլումբոսին առաջինեց նշանակելով և ուղեկիցներ նշանակեց նորան Կատիլլիայի սահմանը հասցնելու: Բայց Կոլումբոսը ուզեց իսպանական հողը նորից այն տեղում կոխել, ուրտեղից նա դուրս էր եկել: 1493 թւականին 15-ն մարտի

Կոլումբոսը իւր Nina նաւի վերայ ոգևորութեամբ ընդունեց Պալոսի նաւահանգստում: Զարմանալին այն է որ նոյն օրը տեղ հասաւ նաև Պինցոնը «Պինտա» նաւի վերայ, այն Պինցոնը, որից Կոլումբոսը հիմք ունէր վախենալու որպէս հակառակորդից: Բայց նա շուտով սորանից ազատեց, որովհետև Պինցոնը, որի վաստակը փոքր չէր Ամերիկայի գիւտը անելու գործում, շուտով վախճանեց:

Փառաւոր հանդէսով Կոլումբոսը ուղևորեց Սեւիլլայի վերայով դէպի Բարցելոնա, ուր զանուում էր թագաւորական զոյգը այդ միջոցին և դէպի ուր մի ամենաողորմած ձեռագրի միջոցով հրաւիրել էին զալ փառքի ճառագայթների փայլով շողշողող ծովային հերոսին: Նորա մոտաքը, որի մեծագոյն նւիրականութեանը ծառայում էին հետները բերած կարմրամորթները և լաւ դասաւորած ոսկեայ զարդի զարնիտուրը, այդ փոթորկալից կեանքի ամենափառահեղ բոպէն էր:

Յայտնի է ամենքին «Կոլումբոսի ձուի» պատմութիւնը: Իբր թէ նրանց, որոնք հեշտ բան էին համարում Ամերիկայի գիւտը, առաջարկած լինի մի աւելի հեշտ բան անել՝ մի ձու գլխիվայր կանգնացնել: Կոլումբոսը իբր խնդիրը լուծած լինի, ի մեծ ամօթ միւսներին, ձուի ծայրը կճեպելով և այդպէս գետնի վերայ կանգնացնելով: Այդ պատմութիւնը, ըստ աւանդութեան պէտք է այդ միջոցին, Բարցելոնա եղած ժամանակ, կատարւած լինի: Բայց Վոլտէրի հետ նաև Ռուզէն ժխտում է դէպքի պատմական լինելը և յիշեցնում նման մի պատմութիւն որ պատահել է Ֆլորենցիայում ճարտարապետ Բրունելլեչիի հետ:

Կոլումբոսի Բարցելոնա եղած ժամանակ պատրաստութիւններ տեսնեցան մի երկրորդ արշաւանքի համար: Բայց արդէն չայտնի էր որ Պորտուգալիան ծուռ աչքով է նայում Արեւմոքում արւած նւաճումների վերայ: Թշնամութիւնների դէմն առնելու համար պապ Ալեքսանդր Վ. հրատարակեց այն հուշակաւոր բուլլան Յ-ն մայիսի 1493 թ., որով երկրագունդը բաժանում էր Իսպանիայի և Պորտուգալիայի մէջ: Ազդրներից ոչ հեռու անցկացող մերիդիանով երկիրս բաժանեց իսպանական Արեւելեան մասի ու պորտուգալիական Արեւմտեան մասի: Բայց այդպիսի բաժանմունք, դեռ բացի այն որ մերիդիանն էլ սխալ էր զճառած, տեղաւորան չէր և միայն չաջորդ

տարին երկու հարեան և մրցող պետութիւնների մէջ կապուած մի զաշնով որոշւեցին երկու կողմի երկրացին սեպհականութիւնները:

Կոլումբոսի երկրորդ արշաւանքը աւելի մեծ էր. 17 նաւերի վերայ 1500 հոգի կանգնեցրին: 25-ն սեպտ. 1493 թ. ղուրսեկան Կադիքսից, բռնելով ուղին քիչ աւելի դէպ հարաւ, վեց շաբաթը չը լրացած կանգնեցին կղզիների մի նոր խմբի առջև: Դա Փոքր Անտիլների խումբն էր: Դոմինիկա, Գուադելուպ և արխեպելագոսի այլ մասերը տեսութեան առնւեցին և անուններ ստացան: Այդտեղից Պուերտո Ռիկիօի վրայով գնացին Հաիտի, ուր Կոլումբոսը իւր առաջին կոլոնիան քանդւած գտաւ: Կոլումբոսը մարդիկ ուղարկելով Իսպանիայի թագաւորներին, ինքը ընկաւ նոր գիւտերի յետեւից, հետազօտեց Համիտիի, Իամայկայի և Կուբաի եղները և այն սխալ եղրակացութեանն եկաւ թէ Կուբան կղզի չէ այլ ծայրի մասը այն ասիական երկրի, որ որոնում էին: Դադրած նա վերադարձաւ Հաիտի, ուր նա իւր հիմնած Իգաբելլա կոչւած կոլոնիայի հրամանատարութիւնը յանձնեց իւր եղբօրը: Ինքը վերադարձաւ Իսպանիա յունիսի 1496 թւականին ներկայանալու համար իւր ողորմած թագուհուն, որ Բուրգոս էր եկած:

Թէև թագուհին իւր վստահութիւնը դէպ Կոլումբոսը պահպանեց, բայց ժողովրդի մէջ բացողի փառքը սկսեց թաւառել, որովհետև Կոլումբոսը աւելի մեծ բաներ էր խոստացել: Շատ ոսկի էին սպասում, որ չը գտան, իսկ աշխարհագրական գիւտերի համար մեծ հետաքրքրութիւն միայն քչերը ունէին:

Բայց և այնպէս թագուհին նորից վեց նաւ տւեց Կոլումբոսին որոնցով նա 1498-ին իւր երրորդ արշաւանքն սկսեց: Այս անգամ նա ուղիղ դէպ հարաւ-արեւմուտք գնաց և եկաւ հասաւ Տրինիդադ և օգոստոսի սկզբին՝ Օրինոկօի դելտան, որի ջրի մեծ քանակը զարմացրեց իսպանացիներին: Գորանով արեւց ամենշանաւոր գիւտը, որովհետև զորանով բացւեց Եւրոպայի համար ամերիկական ցամաքը: Աւելի ճիշդն ասած՝ կարող էր բացւել, որովհետև Կոլումբոսը ու չը կոխեց ցամաքի վերայ, այլ դնաց եզրներով: Ափերին տեսան գիւղեր, որոնց տները ձողերի վերայ էին կանգնեցրած. Վենետիկ քաղաքին նմանեցնելով՝ ամբողջ այդ երկիրը կոչեցին Վենեցուէլա:

Այդտեղից նա վերադարձաւ Հաիտի, ուր այս անգամ նորա

սիրտը աւելի կոտորեց քան նախկին անգամ: Երկրի աւագ դատաւոր Ռոլդանը ապստամբել էր Կոլումբոսի եղբօր դէմ, որին ինքը չը պաշտպանեց իւր յատուկ ուժով, այլ ապստամբի հետ բանակցութիւնների մէջ մտաւ և համաձայնեցրեց որ մի թաղաւորական կոմիսար ուղարկւի Իսպանիայից վէճը յարթելու համար: Ապաստած կոմիսարը սակայն դուրս եկաւ մի բիրտ արկածախնդիր մարդ Բոբադիլլա անուէնով, որը հէնց տեղը հասնելուն պէս կանգնեց Ռոլդանի կողմը և ամեն տեսակ խոստումների միջոցով դրդեց Կոլումբոսի մարդկերանց՝ սորանից հեռանալ: Ինքը Կոլումբոսը, իւր որդին՝ Վիեգօ և եղբայրը Բարտոլոմէօ շղթաներով ձեռքակալեցին Իսպանիա ուղարկւելու և դատի ենթարկելու համար, ուր և հասան նոյեմբերին 1500 թ.: Մեծ մարդու կեանքի արագիկական րոպէն հասել էր:

Ի հարկէ մայր-երկրում այդ չափով չէին հաւանում Ռոլդան և Բոբադիլլա անպիտանների վարմունքը, և աշխատեցին այդքան չարաչար անպատուածին մի յայտնի չափով բաւարարութիւն տալ: Բայց արտակարգ բաղդով նպաստած մարդու դէպի վեր սլացող միտքը այդ ժամանակից կոտորեց: Նա ինքը իսկոյն ազատեց և արքունիքում պատուով ընդունեց. Բոբադիլլան ընկաւ անողորմածութեան ներքոյ, իսկ Ռոլդանը բռնեց. բայց կոլոնիայի կառավարութիւնը մնաց նորանից խլած, և եթէ նրան նորից չորս նաւ յանձնեցին, որոնցով նա 9 մայիսի 1502 թ. իւր չորրորդ արշաւանքը սկսեց, բայց վստահութեան այդ ակտը հազիւ թէ կարող էր կատարելապէս բաւականութիւն տալ նորան հասցրած վիրաւորանքներին:

Կոլումբոսը իւր այս վերջին ուղևորութիւնով գնաց Մարտինիկի և Հաիտիի վրայով դէպի կենտրոնական Ամերիկայի եզրը, ուր փոքրիկ նաւախումբը հասաւ յուլիսին 1502 թ.: Այտեղ նոքա հանդիպեցին Մայիա երկրի իսկ որ քաղաքակրթւած մարդկանց: Եւ չը լինէին էլի այն կիրքը դէպի ոսկին և սխալ աշխարհագրական գաղափարները, Կոլումբոսը կը գտնէր Ացտէկների պետութիւնը (Մեքսիկա), որի սահմաններին այնքան մօտիկացել էր:

Բանը սա է, որ Կոլումբոսը դեռ էլի չէր հասկացել որ նա գտել է մի նոր ցամաք, ոչ ոքին յայտնի Ամերիկան: Եւ այժմ նա կարծում էր թէ հասել է հարաւարեւելեան Ասիայի Մալակկա թե-

րակղզին, որ հներին յայտնի էր «Ոսկէ Խերսոնէզ» անունով, հետեւելով արաբական ճանապարհորդական գրող Աբըրուհինին, որը կոչել էր յետին Հնդկաստանը ոսկեայ երկիր:

Կոլումբոսը, շարունակելով դէպի հարաւ գնալ, գտաւ Հոնդուրասի արեւելեան հրանդանը, ապա Վերագուա և Դարիական ծոցը, առանց գտնելու այնքան ցանկացած ոսկէ երկիրը-Վորադոն. նա վերադարձաւ դէպի Իամայկա, որի ավերի մօտ նաւը խորտակեց, բայց մարդիկը ազատեցին Հաիտիից ուղարկւած ազատող նաւի միջոցով: Այնպէս որ երբ Կոլումբոսը նոյեմբերին 1502 թ.—վերջին անգամ—Իսպանիա վերադարձաւ, միայնակ եկաւ և այն էլ օտար նաւի վերայ:

Այդ չորրորդ ուղևորութիւնը աշխարհագրական տեսակէտից թերեւս ամենանշանաւորն էր, որովհետեւ զորանով որոշեցին Կարաիբեան ծովի սահմանները: Բայց լոկ աշխարհագրական զիւտերի համար իսպանական իշխանները շատ հասկացողութիւն չունէին: Շուտով վախճանեց Կոլումբոսին հովանաւորող Իզաբելլա Թագուհին, որով և վճռեց Կոլումբոսի ճակատագիրը: Ֆերնանդօ Թագաւորը թէև արտաքին պատիւներ տալ էր զլինում, բայց սառն էր դէպի նա: Սխալ է նաեւ իբր թէ Կոլումբոսը աղքատութեան մէջ մեռաւ. ընդհակառակը նա բաւականին մեծ կարողութիւն էր ձեռք բերել: Բայց նորա սիրտը վշտացած էր որ այլ ևս զործելու հնար չունի և որ չի կարող ինքը կառավարել իւր սիրած անդրովկիսեան կոլոնիան:

21-ն մայիսի 1506 թ. Քրիստոֆ Կոլումբոսը վախճանեց միայնակութեան մէջ Վալլադոլիդում: Նորա զիակը առաջ քաղաքում թաղեց, ապա տեղափոխեցին Սեւիլլա, իսկ մեզնից մօտ մի դար առաջ, 1796 թ. Լոսիանին մեծ հանդէսով տեղափոխեցին իւր վերջնական հանգստարանը՝ Հաւանայի մայր եկեղեցին:

Դիմենք այժմ մարդու իսկական արժէքի դնահատութեանը: Ինչպիսի մարդ պէտք է երևակայենք մեզ Քրիստոֆ Կոլումբոսին իւր ոգեկան և մտաւոր կարողութիւնով, նորա ոգու ուղղութիւնով, ինչն է նորա արածներից զիտակցական և ինչը անգիտակցական,

ինչ անմիջական ծառայութիւններ է արել նա գիտութիւններին, — այս բոլորը մի-մի խնդիրներ են, որոնց նկատմամբ Կոլումբոսի մասին հարուստ գրականութիւնը միաբերան, իրար հետ համաձայն, վճիռներ չի տալիս, մանաւանդ ինչ վերաբերում է նորա անձնաւորութեանը: Կոլումբոսը մի շատ բարդ բնաւորութիւն է հանդիսանում, որին լաւ ճանաչելը գժարանում է իւր ապրած ժամանակի հեռաւորութեան պատճառով, քանի որ այն ժամանականից դէս բարձր ու վարքերը, ժամանակի ոգին և գիտութիւնները արմատական փոփոխութիւններ են կրել, այնպէս որ հմտութեան հետ միացած մեծ թափանցողութիւն ու արդարամիտ քննադատական ոգի է պահանջւում մի այդքան բարդ բնաւորութիւն ըստ արժանւոյն գնահատելու համար:

Մանուկ սերունդը ճանաչում է Կոլումբոսին միայն իբր մի մեծ մարդ, նա նորան ճանաչում է նորա սխրագործութիւններով, որոնք միայն ոգևորութիւն են ներշնչում: Այլ կերպ է վերաբերւում լուրջ գրականութիւնը, որը ուղեցել է Կոլումբոսին ամեն կողմից ըմբռնել: Ժողովրդական գրքոյկներում նկարագիրները միայն ոգևորիչ են, նոյնն է մասամբ նաև ուսմանական ազգերի գիտական դրամաքներում, որ արդարացի էր գտնում նաև գերմանացի Հումբոլդտը: Դոցա հանդէպ կարելի է դնել շատ տարբեր կարծիքներ գերմանական մասնագէտների — Պեշէլի, Ռուդէի, մասամբ նաև Գել-սիխի: Երկու հակառակ կարծիքների մէջ արդար միջուկը աշխատում է գտնել պրոֆ. Վիւնթէր իւր նոր լոյս տեսած և վերը արդէն յիշւած գրքոյկով, որ մեզ համար ուղեցոյց է ծառայում:

Կոլումբոսի արտաքինը յարդանք ներշնչող էր. յամենայն դէպս խտալացին կատարելապէս իւրացրել էր իսպանական դրանդեցցան և միանգամայն իսպանացի էր:

Ներքին կողմից աչքի է ընկնում նրա կրօնականութիւնը և հաւատում էր թէ Աստուած նորան իւր գործիքն է ընտրել քրիստոնէութիւնը այլ երկիրներ ստրածելու համար:

Կոլումբոսը իւր ժամանակի զաւակն էր՝ բարեպաշտութեան հետ միացրած մեծ հակումով դէպի միստիկականութիւնը, անդամ տնապաշտութիւնը:

Բայց իւր հպատակութիւնը դէպի եկեղեցու պաշտօնեաները

չափազանց հեռուն չէր դնում, ապացոյց «Սալամանկայի վիճաբանութիւնը», որի մասին յիշատակեցինք վերը:

Բարեսլաշութիւնը չէր խանգարում որ քրիստոնէական և ընդհանուր մարդկային բարոյականութեան դատաստանի առջև Կոլումբոսի գործքերից մի քանիսը մեղադրանքից ազատ չը մնան: Նա անսահման փառասիրութիւն ունէր և ձգտումն դէպի ամենաբարձրը ինչին միայն մարդս իբր երկրի հպատակ կարող է բաղձալ հասնելու: Բայց աւելի վատը նորա անասելի փողասիրութիւնն էր: Ազատ չէր նաև անդթութիւնից իւր կեանքի վերջին տարիներում:

Այս բոլորով հանդերձ Կոլումբոսը մի վերին աստիճանի նշանաւոր մարդ է հանդիսանում:

Տեսնենք թէ ինչպիսի ծովային ճամբորդ էր Կոլումբոսը և որքանով նա նպաստեց աշխարհագրական գիտութիւններին:

Որքան էլ անկատար լինէր Կոլումբոսի գործիքը (քաղաքանտ) իւր գտած երկիրների տեղը որոշելու համար, բայց Ռուգէի ստոր կարծիքը, թէ այդ կողմից Կոլումբոսը չի կարող համեմատուել մեծ ծովային ճամբորդների հետ, թւում է թէ անարդարացի է և խտլացի Հիւգէսը, ընդհակառակը, կարծում է թէ իւր ժամանակակիցների մէջ ժամանակի ու տեղի որոշելում նորանից դերազանց չի եղել:

Իբրև աշխարհագրագէտ (գէոգրաֆ) Կոլումբոսը միշտ մի մեծ և հիմնական սխալ պահպանեց, որի շնորհիւ նա վախճանեց դեռ ևս այն հաւատով թէ Ասիայի արևելեան ափերին է հասել և որ մօտ է եղել առասպելական Յիսպանգու երկրին: Բայց նա իւր ճանապարհորդութիւնը սկսեց շնորհիւ այն հաւատի, որ նա ունէր դէպի Տոսկանելիի քարտէզը. նա ընդունում էր երկրագունդը աւելի փոքր քան իսկապէս է, որովհետև զաղափար չունէր ոչ Ամերիկայի և ոչ Խաղաղ ովկիանոսի ու նոցա ահադին տարածութեան մասին: Բայց այդ հայեացքի էին ոչ միայն 15., այլ և 16 և 17-րդ դարերում: Միայն Կիկարդի երկրագնդի չափելը ճիշդ հեռեանքների բերեց, և Նիւտոնը միայն վերջինիս հիման վերայ հաստատուած գտաւ իւր գտած օրէնքը մարմինների ձգողութեան մասին, մինչդեռ քանի որ նա հաշիւներ էր անում այն թւերի հետ, որ նաև Կոլումբոսին յայտնի էին, անհամաձայնութիւն էր գտնում հիպոթէզի և թւերի

մէջ: Վասիօ Նունէց զը Բալբօա'ից առաջ, որը առաջին եւրոպացին էր սր Խաղաղ ովկիանոսի ջրերը աչքով տեսաւ, Կոլումբէի աշխարհագրական հայեացքը ներելի էր, եթէ ոչ միակ կարելին:

Կոլումբոսի աշխարհագրական գիւտերը բազմաթիւ էին և կարևոր. Բահամա կղզիներէից շատերը, չորս Մեծ Անտիլները և Փոքր Անտիլներէից զիսաւորները, Հարաւային Ամերիկայի հիւսիսային եզրը Օրինոկոի բերանից մինչև մօտ Մարակաիբի բուխտը (ծոց) և Միջին Ամերիկայի արևելեան եզրները կամ աւելի ճիշտը՝ Իւկատանի, Հոնզուրասի և Նիկարագուայի մի շատ նշանաւոր մասը:

Մեծապէս գնահատելի է այն որ Կոլումբոսը երկրի կոլոլ լինելու գիտակցութիւնից բղխող եզրակացութիւնները քաջօրէն և ճարպիկ կերպով պաշտպանել կարողացաւ Սալամանկայի եկեղեցական հայրերի անմիտ առարկութիւնների դէմ: Սակայն Կոլումբոսը յետադաժում ինքը թոյլ տւեց մի անտեղի կասկած այդ մասին: Օրինոկո գետաբերանի առջև կանգնած, զարմացած այն ահագին ջրի մասսայի վերայ, որ ճղելով ովկիանոսն է մոնում, Կոլումբոսը կարծեց թէ այդտեղում երկիրը կոլոլ չէ, այլ իբր բարձրութիւն ունի: Նա այդ առիթով յիշեց Աստածաշնչի պատմածը զրախտի մասին, որը իբր թէ մի հողեղէն բարձրութեան վերայ է կանդնած, ուստից երկրի չորս զլիսաւոր ուղղութիւններով գետեր են բղխում: Հասկանալու համար Կոլումբոսի սխալը, պէտք է իմանալ որ միջին դարերի ամբողջ ընթացքում, ի բաց առած մի քանի պարզ զուլաններ, ինչպէս Դանտէ Ալիգիերի, կարծում էին թէ երկրի ցամաքային մասի կենտրոնը ուրիշ է, ջրինը ուրիշ, այդ հայեացքը համաձայնացնելով զրախտի մասին աւանդութեան հետ:

Չը պէտք է մոռանալ և հաստատ է որ Կոլումբոսը իւր տիեզերագիտական հայեացքներով կանգնած էր ոչ թէ իւր ժամանակից վեր, այլ այսպէս ասած իւր ժամանակի մէջ:

Բոլորովին անվիճելի են Կոլումբոսի վաստակները երկրագլին մագնիսիսմի համար: Թէև երկու հարիւր տարուց աւելի էր որ Ֆլաւիօ Ջիոջօ իտալացին եթէ ոչ հնարել զէթ գործածութեան համար կատարելագործել էր կոմպասը (կողմնացոյց), բայց ամենքը այն սխալ կարծիքի էին, թէ հորիզոնական լծակի ծայրը ուղիղ հիւսիս է ցոյց տալիս: Կոլումբոսը գտաւ եղած տարբերութիւնը և փոփոխա-

կանութիւնը ըստ տեղերի և որոշեց մի անվրէպ գիծ—որ այսօր զիտնական տերմինով Isogeno Null կ'անւանէր: Դժբա ապացոյցներ են որ Կոլումբոսը սուր և ճիշդ դիտողութիւն ունէր, որով նաև ճիշտ (էքզակտ) գիտութիւնների պատմութեան մէջ յարգելի տեղ է բռնում: Իւր ճանապարհորդութիւնների ընթացքում նա երեք անգամ դէպք ունեցաւ նկատելու կատարեալ համաձայնութիւնը աստրոնոմիկական և մագնետիկական (կոմպասի) մերիդիանների, այնպէս որ հիւսիսային ուղղութիւնից շեղման զծի համար երեք կէտը նա գտել էր: Կոլումբոսը սակայն մագնետիկական ասեղի շեղումներին, որ նա ճիշտ էր դիտել, սխալ բացատրութիւններ էր տալիս, ուղեւով այդ երևոյթը կապել հիւսիսային աստղի դրութեան հետ:

Կոլումբոսը օժտւած էր զօրեղ երևակայական ոյժով: Կոմպասի մագնիտի շեղումներից Ատլանտեան ովկիանոսում նա եզրակացրեց թէ այն կողմերում բնութիւնը բոլորովին ուրիշ է: Դիտողութիւնը ճիշդ էր, բացատրութիւնները սխալ, որովհետև ճշմարտութիւն կար այն բանում որ Պիրենէյեան թերակղզու կլիմայից, որ ցամաքային կլիմա էր, տարբեր է ովկեանոսի ծովային կլիման: Կոլումբոսը նաև առաջինը նկատեց և նկարագրեց Ատլանտեան ովկիանոսում մի զարմանալի երևոյթ, այն է՝ խոտի և յսպէս կոչւած տանգերի տարածութիւնները, որոնց միջով պէտք է անցնէին իսպանական նաւերը և որոնք պէտք է մեծ ահ պատճառած լինէին առաջին նաւորդներին: Միայն նորերս է յայտնւել որ դժբա կազմւում են այն բոյսերից, որոնք Հարաւային Ամերիկայի ավերից հոսանքներով բերւում են ովկիանոսի մէջ:

Մովային հոսանքները հին ժամանակներին և նաև միջին դարերին անյայտ էին: Երբ պորտուգալացիք Ալբրիկայի Գւինէեան ծոցը մտան, այդ հոսանքը նկատեցին և առաջին անգամ նկարագրեցին: Երկրորդ նկարագրութիւնը պատկանում է Կոլումբոսին, որը նոյն հոսանքը նկատեց իւր երրորդ ուղեւորութեան միջոցին, երբ նա ուղղւեց դէպի միջին ամերիկական կղզիների խումբը: Նա այն հոսանքն է որ Գոլթսորոմի հաւասարակշիւն է կազմում, որի առիթով Կոլումբոսը յետադաշտում նշանակութիւն ստացած այս խօսքերը արտասանեց թէ՛ ձեռն հաստատ բան եմ համարում որ

ծովային ջրերը արևելքից դէպի արևմուտք են շարժւում, ինչպէս երկինքը»:

Նաև բխողգիական աշխարհագրութեան համար Կոլումբոսին պէտք է յարգել որպէս ճանապարհ ջարթողներից մէկին: Հումբոլդտի վկայութեամբ Կոլումբոսի նկարագրութիւնները բուսական աշխարհից աչքի են ընկնում ոչ միայն էսթետիկական տեսակէտից, այլ և ճշգրտութեան և սուր բնագիտական դիտողութիւնով: Կուբա կղզում նա զանազանում է ութ նոր տեսակ պալմաներ: Նորա զիազնոստիկական աչքը այնքան թափանցիկ է, որ, խօսելով բուսաբանութեան լեզուով՝ նա որոշակի կերպով բաժանում է *Podocarpus*-ի ցեղից *Abietine*-ների զերդաստունը: Նաև նորա համեմատութիւնները արուպիկական բոյսերի իւր հայրենիքի ենթա-արուպիկական բոյսերի հետ չեն թողնում աւելին ցանկանալ որոշակութեան կողմից:

Կենդանիների հետ ծանօթութիւն անելու նա շատ առիթներ չունեցաւ. բայց այն էլ, ինչ նա նոցա մասին հաղորդում է, պարզ է և պատկերական:

Վերջապէս Կոլումբոսից պէտք է⁸⁰ ակաւէր մի բոլորովին նոր շրջան ազգագրութեան մէջ: Վայրենիների մասին նորա արած նկարագրութիւններից յետագայ ժամանակների բոլոր զրաձքների մէջ անցկացաւ Հնդիկ անունը, որ կոչում են ամբողջ Ամերիկայի բնիկ ժողովուրդներին: Յայտնի է, որ այդպէս անւանելը հիմնւած էր մի աշխարհագրական սխալի վերայ, որի պատճառով Կոլումբոսը Ամերիկան իւր կղզիներով ընդունեց Հնդկաստանի տեղ: Այդ սխալ անունը մնացել է սակայն մինչ օրս. բայց շփոթութեան տեղիք չը տալու համար Ամերիկայի այն կղզիների խումբը, որի մէջ են Կուբա, Հաիտի, Իամայկա և այլն, ընդունւած է անւանել Արեւմտեան Հնդկաստան, իսկ իսկական Հնդկաստանը, այն որ Ասիայումն է՝ կամ ուղղակի Հնդկաստան և կամ Արեւելեան Հնդկաստան: Նաև ամերիկական բնիկներին, որ կարմրամորթ են, անւանում են ոչ թէ հնդկաստանցիք, այլ հնդիկներ (գերմաներէն *Indianer*, ֆինլդեռ *Հնդկաստանցիներին անւանում են գերմանացիք՝ Indier*):

Ահա Քրիստոսի Կոլումբոսը իւր հոլթիւնով և գործքերով մեր առաջը կանգնած: Մենք նորան ճանաչեցինք իբրև մարդու, իբրև ծովագնացի և իբրև գիտութեան մարդու: Ահիոփեւք ուրեմն:

Ինչն էր Կոլումբոսի ամենամեծ գործը: Պատասխան՝ այն վստահութիւնը, որ նա ունեցաւ ոչ միայն անյայտ ծովերով ճամբորդել, այլ, դուրս գալով ենթադրութիւնից երկրի կոլոլութեան մասին, այն ենթադրութիւնից որ դեռ միայն գիտնականներն էին թոյլ տալիս բաց որը ընդհանուրին յայտնի չէր, նա վստահացաւ լոկ հաւատի ոյժով մինչ իւր ժամանակը չը փորձած և անյայտութեան մէջ ծածկւած ովկեանոսով Եւրոպայի արեւմտեցից դուրս գալ երկրիս արեւելեան երկիրները հասնելու համար: Վստահնալ անյայտ ջրերի խորքերն ընկնել հակառակ հազարաւոր տարիներից ի վեր իշխող և հաստատուած հայեացքների երկրիս ձևի վերաբերմամբ, մանաւանդ որ իշխող կրօնական աշխարհը դէմ էր նոր հայեացքին և հիմնւելով միայն լուսաւորւած աշխարհագրագետների անորոշ ենթադրութիւնների վերայ երկրիս կոլոլ ձև ունենալու մասին, — դա մենք համարում ենք ահագին քաջագործութիւն, որ սովորական խելքով և ոգով մի մարդ կատարել անկարող էր:

Երկրորդ կէտը սա է, թէ որքան մեծ վստահութիւն էր հարկաւոր այն զարհուրելի մեծ մինչ այն ժամանակ անյայտ տարածութիւնը անցնելու համար, որ իսկապէս կայ Եւրոպայի արեւմտեան ափերի և Ասիայի արեւելեան ափերի միջև: Արդ, այն ամենի հիման վերայ, որ մենք արդէն իմացանք, պէտք է խոստովանւել որ Կոլումբոսը չէր վստահանալ այդպիսի մի մեծ ճանապարհորդութիւն անելու, մանաւանդ ժամանակակից ոչ ճիշդ քաղաքանոսով, եթէ միայն նա մեծ հաւատ չունենար դէպի Տոսկանելլին և ուրիշները, որոնք այդ տարածութիւնը իսկականից շատ և շատ աւելի պակաս էին ընդունում: Բայց և այնպէս անյայտութիւնը և նախապաշարովը այնքան մեծ էր այն ժամանակներում կատարելիք ուղևորութեան վերաբերմամբ, և այնքան մեծ էր իսկապէս կատարած ուղևորութիւնը, որ Կոլումբոսը անկասկած մեծ ծովագնացների մէջ պէտք է տեղ բռնի:

Իբրև աշխարհագրագետ և գիտական ոյժ Կոլումբոսը անկասկած է որ այն մեծ տեղը չի կարող բռնել, ինչպիսին արժանի

կը լինէր որ բռնէր մի նոր ցամաք գտնող մարդ, որովհետեւ գիտական հիպոթէզներն վերայ հիմնւած մի ենթադրական մեծ ցամաքի յետեւից չէր ընկել Կոլումբոսը: Պարզ է որ Ամերիկայի գիտը ինքը պատահական էր և ոչ գիտակցական: Թէև ի հարկէ արդարութիւն չէր նոր գտած աշխարհը անւանել ոչ Կոլումբոսի, այլ յետովայ հետազօտող Ամերիգօ Վեսպուչիի անունով: Գորա վերայ աւելանում է և այն հանգամանքը, որ Կոլումբոսը չորս անգամ ուղևորութիւն կատարելուց յետոյ անգամ և մինչ իւր կեանքի վերջին շունչը չիմացաւ թէ նոր ցամաք, նոր աշխարհ է գտել: Բայց թէ որքան դժար էր գտածի ինչ լինելը ճանաչել, այդ պարզում է նրանից, որ ոչ միայն Կոլումբոսը, այլ և ոչ ոք նորա բազմութիւն ուղևորներէից և ոչ էլ մէկ ուրիշը նորանից յետոյ նոր երկիրները գնացածներէից չէին կարողացել իսկութիւնը ճանաչել: Գտած երկիրների խորքերը մտնելու համար հարկաւոր էր աւելի մեծ աշխարհագրական հետաքրքրութիւն, քան թէ այն ժամանակ կար: Այդ ժամանակաչ հետաքրքրութիւնը ուղղւած էր աւելի դէպ ոսկու հանքերը, քան թէ դէպի զուտ աշխարհագրական գիտները:

Կոլումբոսը բաւականաչափ գիտական կրթութիւն ունէր որ կարողանար իւր դիտաւորութեան հետ կապ ունեցող դրական ազդեւորները ճանաչել և նոցա շահագործել իւր դիտաւորութեան օգտին, գտնէ այն չափով որ կարողանար իւր հակառակորդների ընդդիմախօսութիւնները ջրել: Իսկական գիտնական չէր նա, և չէր էլ յաւակնում լինել:

Կոլումբոսը այսպիսով ներկայանում է մեր աչքում որպէս գործի մարդ, մի անընկճելի ազիտացիոնական բնութիւն, որով նա յիշեցնում է ազգերի կրօնական կեանքը յեղաշրջող մարդկանց, որոնց մէջ կամքի ոյժը վերջին ծայր զարգացած է, ինչպէս օրինակ մի Լուիսէր:

Այս համեմատութիւնը Լուիսէրի հետ, որ մենք առաջ ենք բերում, զարմանալի կերպով անում են Կոլումբոսի մասին իրար հետ շատ անհամաձայն հեղինակներ, ինչպէս Ռուզէն, Նոյնպէս և Գիւլիէրը: Իսկ Կոլումբոսի իբրև գործի մարդու մասին Նոյնպէս յայտնի և արդէն այս յօդւածում մի անգամ յիշւած Գելիխը ¹⁾ ուղղակի բացականչում է՝ «Բայց գործը, կատարած գործը պէտք է Կոլումբոսին թողնել»:

¹⁾ Gelcich, Columbus als Nautiker und als Seemann, էջ 287.

ՀԻՆ ՈՒ ՆՈՐ ԱԹԵՆՔ

ԿԱՄ

ՍԻԵՐԱԿՆԵՐԻՑ ՈԳԻ ԱՌԱԾ ՄԻ ՆՈՐ ԿԵԱՆՔ

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ՏԷՐ-ՄԻՐԱՔԵԱՆԻ

Ջատկական տօները մօտենում էին և ես կարօտակէզ սրտով սպասում էի ըղձալի Աթէնքի տեսութիւնը, այս պանծալի քաղաքի և Նրա չրջակայքի տեսութիւնը, որոնք իմ պատանեկական հասակի ամենասիրելի հրազների կենտրոնն էին եղել: Այն, ահա երջանիկ օրերից արդէն պատկառելի քսան տարիներ են անցել, երբ մեր բանաստեղծ սիրելի ուսուցիչ Աղայեանցը մեզ նկարագրում էր ահա սքանչելի տիտաններն ու Նրանց զարմանահրաշ քաջագործութիւնները, բայց և աջնպէս ես դեռ շատ բանէի զիջում: Թէեւ լեռու էս օտար դպրոցում նորից կրկնեցի նոյնը, սակայն աչտեղ ոչ աչն հասակը և ոչ աչն հմուտ պատմիչն ¹⁾ ունեցաւ, որ աջնպէս գիտէր խօսել մանուկների սրտի հետ, որպէս Հոմերոսը երբեմն մանկական հասակում գտնւած ժողովրդների հետ: Միւս ընկերներս ու ես թէեւ արդէն 10—13 տարեկան էինք, սակայն ամենաչն պարզասրտութիւնով հաւատում էինք այդ ամենին և ոգևորւում էինք Նրանցով:

Եւ երբ ես մի կողմից մանկական և միւս կողմից երիտասարդական սիրելի իղձերով զննում սրտով անհամբերութիւնով սպասում էի այդ օրին, քանի նա մօտենում էր, աչնքան խառնում էր եղանակը, աչնքան ալէկոծում ու խռովւում էր ծովը: Ուրեմն այս անգամ ես ինչպէս իմ երազ-

¹⁾ Մի զեղեցիկ զուգադիպութիւն էր աչն, որ հէնց նոյն օրերում իմ այդ սիրելի ուսուցիչն արդէն ալեխառն մօրուքով՝ պաշտելի Հալըրիկի տեսութիւնից լեռու էր, իբր Աթէնքի ականատես, այժմ ոգևորւում էր իմ երիտասարդական սիրտը, երբ Ջմիւռնիալի վրայով հալընիք էր վերադառնում:

ներից շատերը պիտի աներևութանալին, մտածում էի ես սրտնեղութիւնով ու տարակուսանքով: Բայց ահա արձակուրդ, ահա և մի սքանչելի օր: Ուրքան գեղածիծաղ, որքան հրապուրիչ էր այսօր աչն ծովը, որ իբրև մի զիւրազգաց ու քնքուշ սիրտ՝ աչնպէս կարեկից ու մասնակից է մալր բնութեան հիասքանչ կեանքի ալս կամ աչն ուրախ ու տխուր երևութներին, որոնք իրան ըմբռնելի են:

Մինչդեռ ես այսպիսի զգացմունքներով տոգորւած շոգեմալ սանդուղքից բարձրանում էի, սպասում էի մանաւանդ լոյներից մի մեծ քանակութիւն ուղեկիցներին, սակաչն մեծ եղաւ, ի հարկէ, իմ վարմանքը, երբ նախկին երևելի խօնալի ժամանակակից զաւակներից միաչն մի երկու պարզ ընտանիքներ տեսալ, որոնք իրանց ազգականներին էին ալցելութեան գնում: Նա լսելէի, որ այս առթիւ շատ մարդ է գնում, բայց միաչն եւրոպացի ճանապարհորդներ տեսալ: Ահա նաև այս անգամ ես համոզեցի, որ այս կողմերի լոյներն աւելի եւրոպական կեանքի արտաքին երևութներն ըմբռնելով՝ դեռ շատ հեռու են նրա իրականութիւնից:

Գեռ Զմիւռնիայի ծոցից չեւած՝ մութը կոխեց, աչնպէս որ ես սլլ հս չը տեսալ այս անգամ Քիոս և Պտարա կղզիները, միաչն առաւօտեան երկաց Էդէսեան ծովի մեծ կղզիներից մէկը՝ Խօլքօան (Նւբէա) և սրա հանդէպ՝ փոքրիկ Անգորսը: Աւելի հեռուն աջ կողմից արդէն երևում էր մշուշի մէջ հռչակաւոր Ատտիկեան թերակղզին, իսկ ձախ կողմից նրա փոքրիկ զրացիներից Յիա կղզին: Մենք անցնելով Լոլոն հրօտանդանի առջևից՝ արդէն Լօգենալի ծոցն էինք մտնում, որի հարաւում Լօգենա համանուն կղզին, իսկ հիւսիսում հռչակաւոր Սալամիսն էր, որ բարձրանում էր մեր առաջ: Վերջինս աչնքան մօտ է (4 հազարամետր) Աթէնքի Պրէա նաւահանգստին, որ հեռուից բոլորովին անբաժան է երևում նրանից: Սալամիոն, ինչպէս լատնի է, ի հնումն առանձին պետութիւն էր, որի Տելամոն և Ալաքս թագաւորներն ամենաերևելիներն են: Նա Սոլոնի և Ներկլիդէսի հալոններն էր և պատմութեան մէջ անմոռանալի է նրա անունը, որովհետև ալստեղ էր որ մեծ հալոնասէր Թէմուտոկլէսը, պատմական ամենավեհ անձերից մէկը, 480 թ. Ք. առ. կործանեց գոռ Քսէրքսէսի ահաւոր նաւատորմիչը, աչն Քսէրքսէսի, որ Հէլլէսպոնտի վերաջ կամուրջ անցկացրեց, ապա Աթէնք հասնելով՝ ալրեց և ապա լաղթելով մի նաւակով փախուտ տեց 300,000 զինւոր երեսի վրալ ձգելով: Ալթմ Սալամիսի բաւականին բարձր լեռների վրալ երևում են մի քանի փոքրիկ քաղաքներ ու գիւղեր:

Բայց դեռ ալս կղզին չը հասած՝ շոգենաւր դէպի աջ է չեղում ու մտնում է Պրէալի, Աթէնքի հին պահապան հրիշտակի և մատակարարի, փոքրիկ ու խոր ծոցը, որը փարոսների մօտ աչնքան նեղ է, որ հազիւ թէ երկու մեծ շոգենաւոր միաժամանակ անցնելու թուլ տար: Նւ ահա հետզհետէ պարզւում է մեր առաջ նաև Աթէնքը, սակաչն նա ծովափից հեռու

և պատմական հօթը բլուրների ստորոտներում հիմա ղետեղուած լինելով՝ մեզ ցոյց է տալիս համարեա միայն իւր փառքերի փառք Ակրոպոլիսը, աչն միջնաբերդը, որ աւելի աստուածների բնակավայր՝ քան պատերազմական հանդիսավայր էր եղել: Այս նաւահանգիստը քաղաքից թէն 8 հազարամետր հեռու էր գտնուած, սակայն երկու ահաւոր պարիսպներով միացած էր նրա հետ և որոնց հետքերը տակաւին լաւ տեսնուած են: Այս պարիսպներից մէկը շինել էր Թէմիստոկլէսը, իսկ միւսը՝ Պեիկլէսը: Նրբ լեզանդրը դրաւեց Աթէնքը, խորտակեց նրա այս պատուարները, ցետոց նրանք մասամբ վերաշինեցին: Ահոնի ձեռքով և նորից հիմնադրուակ եղան Սելլալի հրամանով: Այժմ Պիրէւան մի պատկառելի արւարձան է մօտ 10,000 բնակիչներով: Նրա առաջ շարունակ կանգնած են բազմաթիւ շոգեհատեր, առաջատար նաւեր, հեղեղական և լաճախ օտար մարտահատեր: Նրա մէջ գործում են բաւականին քանակութեամբ գործարաններ, նա մի բանով ու կենսալիի նաւահանգիստ է, որ մալրաքաղաքից իւրաքանչիւր 20 րոպէն մի անգամ երկաթուղային կառքերի երկար շարքեր է ընդունում ու նույնքան վերադարձնում: Աղեղնաձև ու լաւն ծովափն իւր երկկողմանի սալապատակներովն հէնց առաջին վալրիկներից գեղեցիկ տալաւորութիւն է գործում նորեկի վրայ: Մենք իջնում ենք մաքսատուն, ուր ամենեկն անցաթղթի անուն չը սալով, հարեանցի խուզարկում են մեր իրեղէններն և մեզ իսկոյն աղատութիւն տալիս: Մի քանի քաղ վոխելով՝ հասանք ասպուղին (տրամաւ ձիաքարչ երկաթուղի) և երբ կառք նստեցինք, մի խղճուկ բեռնակիր ձեռք մեկնելով մի քանի լեպտա ուղեց: Մենք որ նրան ամենեկն չը ծառաւեցրինք, տարօրինակ համարեցինք նրա պահանջը. իմ աւտորիացի ուղեկիցը խոժոռաղէմ նաւածքով մերժեց նրան և ասաց՝ Ահա այս արեւելքում պատահում են ալապիտի բաներ: Ես էլ սկսեցի մտածել, որ ահա սկսում են աչն կողոպտումները, որոնց մասին աչնքան լսելէի, սակայն դեռ Աթէնքի երկաթուղային կապարանում ես չընկապտողներին տեսնելով՝ դարձաւ իմ ուղեկցին արտալալտելով աչն միտքը, թէ այս փոքներն ամենեկն իրանց Պոլսի և Խլմիրի աղգակիցներին չեն նմանում, որ աթէնացոց երեսից կարծես մի տեսակ աղնուութիւն է կաթում: ձիշտ է, քարեց նա, ես էլ առաջին անգամ նոյն տալաւորութիւնն ստացաւ և ապա երկար տարիներ ալք երկու երկրներում շարունակ առետրական գործեր ունենալով՝ աւելի ու աւելի համոզեցի: Այս լսելով մի աննկարագրելի ուրախութիւն զգաց իմ սիրտը, որ ցանկանում, աչո, փափաքում էր այս պատկառելի վալրերում մի աղնիւ ժողովուրդ տեսնել: Արդեօք ուրախակցութեան և լշտակցութեան զգացմունքներն էին, որ սոյլ վալրիկներն միմեանց հետ մրցելով իշխել էին ուղում իմ սրտի վրայ, թէ մի ետական ցանկութիւն՝ իմ սպասելի գեղեցիկ տալաւորութիւնների ամբողջացման համար: Թէ այս և թէ աչն մարդկային էր... Անցնելով գործարանների, ձեթատանների, ալգեստանների և արտերի միջից՝ մենք չուտով քաղաք հասանք, որի կապարանի

առաջ սպասում էին ասորուղու կառքերից զատ նաև քաղմաթիւ հանրա-
կառքեր ու կառքեր: Դէպի հիւրանոցը տանող փողոցը թէև միւսների պէս
ընդարձակ, սակայն նրանց չափ էլ փոշոտ էր: Այս փողոցի մալրաքաղաքի
ամենագլխավոր պակասութիւնը փոշին է, որ վերաւիճանաւանելի է, թէև երկու-
կողմերից փողոցներն ունեն սալաշատակներ: Քաղաքի հարստութեան մի
նշանաւոր մասը ծախսուում է հասարակական և մասնաւոր հոգակապ շի-
նութիւնների վրա՝ և ալսպիսով ալ ևս միջոց չէ մնում փողոցները քարե-
լու, որ միշտ ապագայի խնդիր է մնում և թերևս շատ երկար, չնորհիւ
Յունաստանի անտեսական լարածուն ծանր վիճակին:

Բայց սակայն նախ քան նոր Աթէնքի և նրա նորագոյն կեանքի
մասին խօսելու՝ հարկ եմ դրում նախ հնից սկսել, որի վիշատակարանները
տեսնելու իմ գլխավոր նպատակն էր, ուստի և ես կարծում եմ, որ իմ
նկարագրութիւնների ալս բովինը մասնաւորապէս դրաւելու է իմ ընթեր-
ցողների հետաքրքրութիւնը: Այս քաղաքը ժողովրդների քաղաքակրթա-
կան-պատմական կիսնգլում բոլորովին մի լսելով կ'զիրք է լինել
անցեալով առանձին նշանակութիւն է ունեցել արեւելեան ժողովրդներից
նաև մասնաւորապէս մեր Հայկազեանի համար, թէև շնորհիւ քրիստոնէա-
կան բուռն հոսանքին՝ ալս սերտ լարաբերութիւններից շատ կցկաւար վի-
շատակութիւններ են մնացել: Մեր ազգի ի հնուց վերաւի շատ առնչու-
թիւններ պէտք է ունեցած լինէր ատտիկացիների հետ. թէ մինը և թէ
միւրը ուսումնասէր, թէ մէկը և թէ միւրը նւիրած աւելի քաղաքակրթա-
կան խաղաղ գործին՝ քան ասպատակութեան կամ աշխարհակալութեան:
Եւ ահա մենք քանի աւելի ենք հետազոտութեան նիւթեր ձեռք բերում
մեր նախնիքների կեանքից, աչքքան ևս առաւել սերտ կապեր ենք տես-
նում ալս երկու երկրների կրօնական և փիլիսոփայական հալեցածքների,
գրականութեան, զեղարւեստի, արհեստի, սովորութիւնների, աւանդու-
թիւնների և ալ քաղմապիսի երեւթիւնների մէջ: Բայց թնջ մինչդեռ հին-
գերորդ դարում փալլում է հալ գրականութիւնը, ոսկէ դար պանծալի աս-
տիճանին հասնելով՝ աչնտեղ Յունաստանը իւր ատուածների հետ քրիս-
տոնէական դարում կորցնում է և իւր աչն չքնաղ զիրքը աւար դառնալով
չորսրդ դարու վերջերում Ալաբիսի վէստգութիւնն և 520 թ. Յուստինիա-
նոսի հրամանով զրկում նաև իւր դպրոցներից: Թէև մենք ոչ հալագէտ և
ոչ պատմաբան ենք, սակայն թող ներւի նաև մեզ իբրև մի հարցասէրի
կարծել, որ մի աչնալիս ընտիր կլասիկական լեզուն, մի աչնալիս կիրթ
ճաշակ և միտք անհնարին էր ունենալ մեր հինգերորդ դարու մատենադր-
ներին, եթէ նրանց նախահալքերը դարեր, շատ դարեր առաջ նախապատ-
րաստած չը լինէին ալս արդաւանդ հողը: Ներկալ դարու ալսալիս նպատ-
աւոր հանգամանքներում մենք ականատես ենք աչն իրողութեանը, թէ
ինչպէս չամբալելիս մշակում մի լեզու: Նոչու չը կարծել, որ մենք նոչն
իսկ հեղինական ոսկէ դարում, աչնալքն չորրորդ դարում Քր. առաջ ունե-

ցած լինելինք ուսանողներ Աթէնքում և նրա ճառագալթներով լուսաւոր-
ւող ալ լուսնական քաղաքներում: Մեր հալագէտներինց մի քանիսն Երի-
տեսակէտը զրարաւոր հնութեան մասին անկատկածելի է:

Ուրեմն սկսենք հին Աթէնքինց և չը բաւականանք միայն մնացած
լիշատակարաններին առթով ալս կամ ալն տեղեկութիւնները տալով, ալ
վեր առնենք ալս հիանալի քաղաքի պատմական կեանքի շրջաններինց
ամենանշանաւոր երևոյթները, որոնք պիտի ծառայեն իբրև լուսաբանու-
թիւն մեր առածններին: Եւ քանի որ մենք ձեռք առանք ալս նիւթը, մեր
հարցաւոր ընթերցողին որքան և իցէ բաւականութիւն պատճառելու հա-
մար, չը խնայեցինք մի քանի աւելի ժամեր՝ ալս նիւթերը ֆրանսիական՝
աշխարհիս մեծագոյն նոր հանրագիտարանինց քաղելու ¹⁾: Եւ ահա ինչ
գեղեցիկ խօսքերով է սկսում ալս լողածի առաջին մասի կազմող Ժ.-Ա. Հիլդը:

«Չկալ հին պատմութեան մէջ մի աւելի վեհ, մի աւելի լուսաւոր
անուն՝ քան Աթէնքը: Այս անունը մի ամենախալուն քաղաքակրթու-
թեան լիշատակն է արթնացնում, որ երբ և իցէ տեղի է ունեցել: Նա
ամբողջում է ալն, ինչ որ մարդկութիւնն արտադրել է ամենակատարեալը
զրականութեան, գեղարւեստի, փիլիսոփայութեան և քաղաքականութեան
մէջ: Նա ոչ միայն իղէալական իմաստութեան արտադրութիւնն է, որ
ընդունակ է մարդկային բարւոքման տեսութեան (թէօրիա) և մտազնու-
թեան շրջանում: Նա մեզ ներկայացնում է իրականութիւնն ստացած ամու-
նագեղեցիկ երազների տեսարանը, մարդկային տենչանքների և ձիրքերի
ներդաշնակ հաւասարակշռութիւնը, մարտական քաջութիւն և հալքնա-
սիրական անձնորացութիւն՝ ներառած բարձրագոյն իմացականութեան,
ընկերական բոլոր ոլերի ներդաշնակութիւն՝ բանականութեան և մտա-
տիպարի (իղէալի) տիրապետութեան համար: Լուսաւորութեան ալս աղ-
բիւրինց, զրաւած արեւելքի տահմանաղլխում, որինց նա իւր ցոլքերն էր
ստացել, տարածւեց բարբարոս արեւմուտքի մէջ հին քաղաքակրթութեան
բոլոր պաշտառութիւնը: Ժամանակակից ոգին նրան է պարտական իւր
ամենաթանկագին վաստակները, չկալ մարդկային հանճարի մի հատիկ
լալանութիւն, որ Աթէնքում չունեցած լինէր իւր ներածութիւնը (initiation)
և ամենալաճալ՝ իւր նախատիպարը:

Ա. Աթէնք իւր ծագումից մինչև Պիզիստրատիդները:
Աթէնք, Աֆրիկայի մալրաքաղաքը գտնւում է ապառաժուտ բլուրներով

¹⁾ Մորա միայն Ա տառով սկսող բառերը Հալիագեան երկուհատոր
բառարաններինց կրկնակի ստւար գրքեր են կազմում: Գեռ Բ տառն է,
ունի 400 աշխատակիցներ, և երբ լրանալ ինչպէս երևում է, բարձր
պէտք է լինի ոչ միայն գերմ. Բրոքհաուս հանրագիտարանինց, ալ և
Մալերինինց, որ երբ վերջերս աւարտեց՝ աշխարհիս ամենհարուստ գիտա-
կան շտեմարանի անունը վաստակեց:

ընդհատած դաշտավայրի մէջ։ Այս բարձր մատերում աչս վտիտ և քար-
քարոտ հողը, իսկ ստորոտներում ճահիճներով զբաւած՝ ամենևին չար-
մար չէր երևում մի բազմամարդ քաղաք անուշանելու և նրա բարդաւա-
ճութեանը նպաստելու։ Թէև առասպելաբանութիւնը հողագործութեան
սկզբնաւորութիւնն Աթէնքին է վերագրում, սակայն հացահատիկներն ընդ-
հանրապէս լաւ չէին հասնում արտեղ, միայն գարին էր որ հասնում էր
մի քանի պտուղների հետ։ Բայց հողի աչս պակասութիւնը փոխարինում
էր կլիմայի առաւելութիւններով՝ օդի բացաւիկ պարզութիւնով։ Ամբողջ
Յունաստանի մէջ, ցողերի առատութիւնը, որ շարունակում էր նոյն իսկ
ամբարալին ամենատաք ժամանակներում, ծովի սիււքերի զովարարութիւնը,
մինչդեռ լեռները հիւսիսում և արեւելքում պատասպարում էին խիստ և
վատառողջ հողմերից, որքան որ նպաստաւոր էին բոլորի մշակման, նոյն-
քան էլ մարդկանց ֆիզիքական և բարոյական առողջութեան։ Հողը, որ
միմիայն չնորհիւ աշխատութեան էր արտադրում, զէպի գործունէութիւն
էր զբոլում։ Ժողով օգնում էր քաղաքի կեանքին և որովհետեւ անհնարին էր
երկրագործական արտադրութիւններն արտահանել, որոնք հաղիւ բաւա-
կանութիւն էին տալիս ներքին պէտքերին, արտահանութեան առետուրը
կարող էր միայն մշակած նիւթերին վերաբերել։ Այստեղից արեւտները
զարգացումը, որոնք զարգարում էին կեանքը, ճաշակաւոր և ճարպիկ կաւա-
գործութիւն։ Պէնտէլիքի ընտիր մարմարիտները մատակարարում էին ճար-
տարապետութեան նիւթը, իսկ Նորիումի արծաթի հանքերը՝ տուրեսուր
զիւրացուցիչ զրամները։

Այս անունը, որ քաղաքը պատմութեան մէջ կրում է, միայն իրան
լատուկ չէր, և դանդաղանելու համար ասում էին Ատտիկէյի Աթէնք։ Յի-
րաւի ի հնումն ինքը համանուն քաղաքներ կալին։ Բոլոր աչս քաղաք-
ները առանց բացառութեան իրանց անուններն ստացել են Աթէնայից¹⁾։
Նրբ Աթէնքում պելաղգներն էին բնակում, նա սկզբները կէկրոպիա էր
կոչում, կէկրոպի անունից, թագաւորներից առաջինի, որոնց մասին
առասպելական պատմութիւնը չիշատակներ է պահպանել։ Նրբ գործաղի-
ներն արշաւելին զէպի Պելոպոնէս, չօնիական ցեղին վերաբերեալ ժողո-
վորդներն աֆոնեղից դուրս մղելով՝ ապաստանեցած էգայիան լեռների
մէջ, որտեղից նրանք չը չապաղեցին Պէդիաո դաշտավայրն իջնելու, որ
զէպի Աթէնք էր տանում։ Առասպելաբանութիւնը պահպանել է նաև մի
ալլ գաղթականութեան չիշատակ, որ միևնույն ժամանակ աթենացիներին
ու էլօղէսի բնակիչներից միմեանց զէմ հանեց, աչս կռիւները վերջացան
նրանով, որ երկու կողմերն հաշտելով մի դաշնակցութիւն կազմեցին ու

¹⁾ Տարբերութեան համար աչս քաղաքի անունի վերջն աւելացնում
էին չոքնականի մասնիկն, ինչպէս հայերս էլ՝ ք տաւր։

Այս և միւս քաղաքաբաժինները, միասին թւով տասը, ունէին երեք տեսակ բնակիչներ. Եւպատրիտներ կամ ազնւականներ, Գէոմորներ կամ մշակներ և Գէմիւրներ կամ արհեստաւորներ:

Բ. Աթէնք Պիզիստրատի զինքից մինչև մեղական պատերազմն իւրը: Պիզիստրատ, տիրանալով Աթէնքին՝ փոխարէն իւր բռնապետութեան աշխատեց իւր Հիպպիաս և Հիպպարք որդիների հետ մեծ մղում տալ հասարակական շինութիւններին՝ քաղաքի զեղեցկութեան և ընդարձակման համար: Հիպպարքի գործերից աչտուզ փշնք նւիրական ճանապարհի վրայ, որ դէպի Էլօղլես գնում, Հիպպարքի կառուցած հասարակական զիննապլանը, ճեմարանը, որ կիմոնը զարդարեց և Պլատոնը լուսաւորեց:

Հիպպարքի սպանութիւնն և Հիպպիոսի արտաքսումը ամենեւին չընդհատեցին Աթէնքի գեղարեւոտական կերպարանափոխութիւնը: 500 թւականին Ակրոպոլիսի հարաւ արեւելեան զառիւղաբլում շինեց առաջին քարէ թէատրոնը, Գինիսոսի թէատրոնն,՝ աջապէս անւանւած Լէնէոնի դրացիութեան պատճառով որ հաստատում էր աչն առանձին խնամակալութիւնը որով աստուած մեծարում էր բեմական խաղերը: Խկարիսպից և Մեգարակեց Աթէնք եկած այս խաղերն իրանց ծագումով Գիօնիսեանների (Բաքսիսեան տօնախմբութիւնների) տարրերից մէկն էին կազմում, ինչպէս հագներդութիւնները (ռասողիա) Պանաթէնեան երգերի մի տարրը: Թէատրոնը, որ լետոջ պիղեցկացաւ, իւր ծագումով մի շատ հասարակ շինութիւն էր, հանդիսականների աստիճանները կտրւած էին ապառափի մէջ. բեմն ու երաժշտարանն էին, որոնք խկապէս որոշ չէնք ունէին:

Մեղական (պարսկական և. դար Գր. առաջ) պատերազմները ծանրադոյն ձգնաժամն էին, որոնց շնորհով աթէնական քաղաքակրթութիւնը կարող էր կործանւել, որոնցից նա հակառակ մարդկային կանխատեսութեան՝ դուրս եկաւ մեծացած, զօրացած, աշխարհը զարմացնելով ամենասքանչելի պտուղների բարդաւաճումով: Մարաթոնումն էր աչն, Աթէնքի հիւսիսում՝ իւր քաղաքական կեանքի անմիջական շրջանում, որ աթենացի Միլթիադէսը կոտորեց Գարիոսի զինւորներին. Սալամինումն էր, Ակրոպոլիսի աչքի առաջ, նոյն իսկ նաւահանգստում, որ եւ էր գալիս Աթէնքի առեւտուրը, ուր աթենացի թէմիստոկլէսը Քսէրքսէսի նաւատորմի միջին մի աչնալիսի հարւած տուց, որից նա ալ ևս չուզէր: Թէրմոպլեան կիրճի անցնելուց լետոջ Աթէնքին էր, որին Քսէրքսէսն ամենասաստիկ հարւած տուց, նա աչնտեղ զգում էր Յունաստանի հողին, տոկունութեան բարոյական կենտրոնը: Մինչդեռ թէմիստոկլէսը ծովի վրայ վճռական ճակատամարտը տալու համար մարդաբնակութեան մեծամասնութիւնը Արէզէն ու Սալամին փոխադրեց, մի քանի լամառներ, պատգամախօսի ասածին բառացի մեկնութիւն տալով՝ փակեցին Ակրոպոլիսի պատերի մէջ, որ արեւելեան և հիւսիս-արեւելեան կողմերից պաշտպանւած էր

միաձն պարտէզներով և ձիթաստաններով: Անկասկածելի է, որ պաշարումը Պիղիստորատները դարդարած քաղաքը աւերակները բեկոյններ դարձրեց: Բայց անկասկած թիւնը փրկւած էր և ազգային զգայմունքը վերին աստիճանի գրգռւած բոլորովին անսպասելի չաղթութիւններով՝ պատրաստականութիւն էր ընծալում ամեն տեսակ զոհաբերութեան: Քաղաքն և իւր շէնքերը բարձրացան մօխրի միջից ալնպէս, ինչպէս Աթէնացիների հռչակը վտանգներից՝ զեղեցկացած և մեծացած: Պատերազմից լեռու ըստ Քսէնոֆոնի՝ քաղաքն ունէր 10,000 տուն և ամենահաւանական հաշիւները հասցնում են ազատ և գերի բնակիչների թիւը մինչև 120,000, չը հաշւած պիւրեացիներն ու արւարձանների բնակիչները: Եթէ հաւատ ընծալենք թուրքիկախօսին՝ Աթէնքի շրջափակը համարեա 43 ստադ, ալօւնքն՝ համարեա 8 հազարամետր էր եղել:

Գ. Աթէնքը Մեղապան պատերազմից մինչև Աղէքսանդրի շաւկանալի է, որ Աթէնքի հրկիզութեան չաջորդ օրը և ալն հոգսերը, որոնք նրա ապահովութիւնը Թէմիստոկլէսին ներշնչում էին, քաղաքը ամենեւին չը մտածած լինէր չքեղապարդ ու բազմատես շինութիւններ կառուցանելու մասին և շարունակելու Պիղիստորատիների աւանդութիւնները: Հարտարապետական բնաւորութիւն ունեցող միաձն Արաթմիտ Արիստոբուլէի տաճարն էր՝ Մելիտ քաղաքաբաժնում, որ նրան են վերագրում: Բայց ալն, ինչ որ նա չը կարողացաւ անել, ձեռնարկեց Վիմոնը, որ զեղեցկացման գործում Պիղիստորատները շարունակութիւնն է կազմում, իսկ Պերիկլէսին՝ նախորդը: Միւս կողմից ալս մեծ քաղաքացու գործունէութիւնը միանում է Աթէնքի գրադիսական ու գեղարւեստական ամենագեղեցիկ շրջանի հետ: Ողբերգութիւնը Էսթիլի և Սոփոկլէսի շնորհիւ, կատակերգութիւնը Վրատինուսի միջոցով, որին գերազանցեց Արիստոֆանը զարգանում էին նոյն ժամանակները՝ կաւագործութեան, պատկերահանութեան ու քանդակագործութեան հետ: Ազաթարիտւած նկարչութիւնը բնական խաղերին ծառայեցրեց. Պոլիգնոտը, Վիմոնի անձնական բարեկամը, իրան նվիրեց տաճարներն ու հասարակական շինութիւնները պատմական և առասպելական նկարներով զարդարելու գործին: Աթէնական քանդակագործութիւնը, ազատելով խիստ ձեւերից և նւիրական դիքերից՝ մրցում էր իւր արտաչափութիւնով և բազմապիտոութիւնով Սիկիոնի, Արգոսի և Լգլինալի հռչակաւոր շիտաների հետ... Աւելացնենք ալս զանազան գործերի վերադ ձեւաւորանի գեղեցկացումը արտաքին Վէրամեք թաղում և բարեկեցիկ քաղաքացիների քաղաքաբաժնինը, մի մրցութիւն միւնոնի ժամանակ թէ հալոնասիրական և թէ գեղարւեստական, ալնպէս որ քաղաքը, հրաշքով տւերովից ազատելով՝ արժանի եղաւ որքան իւր սներով, նոյնքան էլ իւր շէնքերով իւր քաղաքական, պատերազմական և քաղաքակրթիչ գերին:

Նրեում էր, որ Վիմոնը չափազանց նւիրւած էր Աթէնքի վերաշինութեան՝ ի վիշտակ իւր հօր և լօգուտ իւր ընտանիքի: Քաղաքագէտ, վարիչ

և զօրավար Պէրիկլէսը ի նկատի ունէր միայն Աթէնքի բարձրագոյն շահերը: Նրա միջոցով է որ քաղաքի բարոյական մեծութիւնն ու նիւթական պաշտօնութիւնը հասան լիակատար բարգաւաճման: «Ամեն ինչ միասին պատահեց, արւեստագէտները հանձարը, պետական անձերը մէջ լուս ու շուք, հասարակական գանձի հարստութեան անսպասելի աղբիւրներ, խաղաղութիւն ներքը, զինւորական փառք դուրսը (Beulé, l'Acropole): Պէրիկլէսը վերաշինեց Պարթէնոնը, դորիական ոճով կառուցած այս տաճարը, որին ձեռնարկեց Պիլլիստրատ և սլաւոկները ձեռքով աւարտելուց առաջ քաղեց. նա Պարթէնոնին միացրեց Պրոպիլէյը որի սպիտակ մարմարներից շինած սինաղարդ սրահը (porstique) աղամանդի նման պատկում էր միջնաբերդը. ապա նա վերաշինեց Էրէսթէոնը, Աթէնաս Պալլասի հին սրբարանը: Թէ ինչ աստիճանի մեծածախս էին այս շէնքերը, կարելի է դատել միայն նախագաւթիւնը դիտենալով, որ 10 միլ. ֆրանք արժեց. Աթէնաս Պալլասի արձանի ոտից մասը բիւզն 3 միլիօն նստեց: Ամենից առաջ լրացաւ Պարթէնոնը, նախագաւթիւնը 436-ին սկսւելով՝ վերջացաւ հինգ տարի լետու: Դէլոսի տաճարի զաշնակիցների ընդհանրական գանձարանն էր, որ օգնութեան հասաւ: Պէրիկլէսը համարում էր այս մեծագործութիւններն իբրև հանրապարական սկզբունքների ամենաբարձրագոյն և ամենախմաստուն գործադրութիւն: Նրանց միջոցով նա տարածում էր առատութիւն ամեն բանի և այս առատութիւնը պտուղ էր խելացի աշխատութեան, որ մարդաբանական բոլոր գործոն անդամները շարժման մէջ էր դնում. այդ առատութիւնը բղիտում էր զաշնակիցների նիւթական կարողութիւնից, որի փոխարէն Աթէնքը երաշխաւորում էր աղբ պետութիւնների ապահովութիւնը և սրանով՝ բարգաւաճութիւնը: Կիմոն ունէր Պոլիգնոտին, Պէրեկլէս՝ Ֆիդիապին և նրա հետ հռչակաւոր քանդակագործները, պատկերահանները և ճարտարապետները մի ամբողջ լէգէոն: Ակրոպոլիսից դուրս Պէրիկլէսը կառուց, թերևս իւր ծախքով Օդէոնը կամ ծածմկ թէատրոնը՝ երաժշտական ներկայացումների և քնարերգական երկերի արտասանութեան համար: Ոչ հեռու սպտեղից գտնւում էր Տրէպլէդ (Նուտտանի) քաղաքաբաժինը, ազսպէս անւանւած այն փշատակարանների պատճառով, որոնց շնորհով հանդիսածուները չաւերժացնում էին իրանց բնական չաթութիւնների վիշատակը: Պէրիկլէսն օրերից Պանաթէնեան տօնախմբութիւնները տուում էին ամբողջ վեց օր, երբ տեղի էին ունենում խաղերի բոլոր տեսակները՝ ներկայացումներ և կրթութիւններ, ուր Աթէնացիների արւեստագիտական ճաշակը, ձեակերտական կորովը, գրագիտական ձեռքերը աւելի էին զանում երևան գալու: Այն հանդիստեան ժամանակամիջոցներին, որ Պէլլոգոնէսեան պատերազմները թույլ էին տալիս, դեռ այս կողմից էր որ քաղաքը շարունակում էր զարդարել: Լիկուրգոսն աւարտեց Դիոնիսոսի մեծ թէատրոնը, նրան զարդարեց ողբերգակ բանաստեղծների արձաններով և նրանց երկերը հասարակական հեղինակութեան երաշխա-

ւորութեան տակ դրեց: Ագրէլի արւարձանը, որ գտնուում էր Խլիսուսի միւս կողմը, Հելլիոնի ստորոտում մի ընդացարան ստացաւ մարմնամարդական խաղերի համար. Լեկէոնի և Կիւնոզարդի մարմնամարդարանները վերաշինւեցին կամ ընդարձակեցին: Հասարակ մասնաւոր անձեր իրանց հաշով հասարակական շինութիւններ էին կառուցանում: Պլատոնը ձեռնարանում շինել տւեց մուսաների տաճարը Լիզելլատը՝ մի փոքրիկ մարմարոնեալ սրբարան Ակրոպոլիսի հիւսիս արեւելքում: Տրէպիէդի ծալում, սրբարան որ լալտնի է Դէմոսթէնէսի Լապտեր անուն տակ և ալլն:

դ. Աթէնքը Ադէքսանդրից մինչև Պաւղանիոսի ճանապարհորդութիւնը (160 թ. Քր. վտու): Աթէ Պիդիստրատիդների գահակալութիւնից մինչև Քէրոնեան ճակատամարտն անցած երկու դարերը Աթէնքի համար մի փառահեղ ծաւալման (expansion) շրջան եղաւ՝ շնորհիւ իւր սեփական աղբիւրների, մակեդոնական սիրապետութեան ժամանակները, որին հետեց հռովմէականը, ներկայացնում են հետաքրքրաշարժ տեսարան մի քաղաքի, ակնածութիւն ներշնչող իւր տէրերին, և լիացած նրանց բարեգործութիւններով և պահած նիւթական շքեղութեան մէջ, ինչպէս մի թանկագին առարկայ, որի տէրերը ջանացին նորա արժէքը խնամով պահել: Ադէքսանդրի համբաւը, որ բաժանեց նրա կայսերութեան ժառանգորդների մէջ, միայն պատերազմական փառքից չառաջացաւ, նրան մասնակից եղաւ մի մեծ բաժին ալն մտաւոր ու բարոյական պերճութեան, որի համար հելլենականութիւնը պարտական էր մասնաւորապէս Աթէնքին: Նոյնպէս ալ քաղաքը հետզհետէ սկսեց համարւել գեղարւեստի և գրականութեան մարաքաղաք, ուսուցիչ հին աշխարհի մտաւոր կեանքի:

Առաջի բերան Հռովմէացիները քիչ զժաւորութիւն կրեցին իրանց բարբարոսութեան ու անպգութեան ընդդումները զսպելու, երբ Կարթագէնի աւերելուց վտուո՝ նրանք նւաճեցին Ասիան, Մակէդոնեան և Յուսաստանը: Կորինթոսը, Ամբրակիան և նոյն իսկ Աթէնքը պաշարւելով ու զրաւելով Սուլլայի ձեռքով վնասւեցին: Բայց կրօնական զգացմունքն ու պետական իմաստութիւնը աւելի մարդասէր (humain) վարմունքներ ներշնչեցին. շատ չանցած՝ հելլենական քաղաքների գեղարւեստական և գրական շուքը լաղթողի աչքերը չլացնելով, սա էլ իւր կողմից լաղթեց և բաւականացաւ իւր հալոսնիքը տանել գեղեցիկ իրերի ճաշակի և մտաւոր զբաղմունքների հետ մի բոլորովին առանձին համակրութիւն ղէպի Յունները, որոնք ալ բաներում գերազանցում էին: Պաւղանիոս նկատում է, որ Աթէնքի աւարառութիւնը և մի քանի հնութիւնների աւերումը, որոնց համար Սուլլան լանցատուր եղաւ, մի բացառութիւն էին. ամօթալի հիւանդութիւնը, որից նա մեռաւ, համարւեց ալն աստուածների պատուհասը, որոնց տաճարները նա պղծեց: Հանրապետութեան վերջին ժամանակները հռովմէական երիտասարդութիւնը ղէպի Աթէնք էր ճանապարհորդում թէ ուսանելու և թէ միեւնոյն ժամանակ աւելի լաւ դառնա-

լու: Բայց Աթէնքի ամենամեծ բարերարն էր Ագրիանոս կայսրը, որ աջնտեղ ապրելիս էր եղել տակուին իբրեւ մասնաւոր անձ: Նա ընդունեց անւանադիր Արիստոտի տիտղոսը և մեծաքանակ զոմարներ նւիրեց Ոլիմպէոսի աւարտման համար: Մի ամբողջ քաղաքաբաժին, որ Ագրիանոսապոլիս անունն ստացաւ, բարձացաւ տաճարի հիւսիս-արեւելեան կողմում Ագրէլեան ընթացարանի և Դեոմէդա քաղաքաբաժնի մէջ: Նա չինեց նաեւ մի տաճար նւիրած Հերակլին և համահեղինեան Արամազդին, մի Պանթէոն և մի գլիմնազիծո՛ն՝ զարդարած Լիբիեան մարմարոնեալ հարկւր սխնեքով, մի հնուիթիւն որի տեղն այսօր անորոշ է մնացած: Մինչև Բրիլէսոսաց խմելու ջուր բերող ջրմուղներն սկսւելով այս կայսրի ձեռքով՝ վերջացան Անտոնիոս Նրջանկի օրով:

Ե. Աթէնքը Պաւղանիոսի ճանապարհորդութիւնն ից մինչև նորագոյն ժամանակները: Երբ Պէլոպոնէսեան պատերազմից լետով Աթէնքն՝ իւր քաղաքական և ռազմագիտական անկումից լետով՝ միսթարւում էր իւր անցեալի լիշատակով, իւր հնուիթիւններն ու լիշատակարանները, իւր առասպելաբանութիւններն ու պատմութիւնը զրի առնւեցին մատենագրների մի առանձին դասի ջնորհով, որոնց անւանեցին Ատթիդօգրաֆներ: Այն մեծաքանակ երկերից, որոնք ներշնչւած էին նոյնպէս հարուստ նիւթերով, միայն հատւածներն են մնում: Այնպարհազէտ Սարարոնը՝ օգոստոսի ժամանակներում խօսում է մի երկրի մասին որ նա նկարագրում է, աւելի իբրեւ փիլիսոփա՝ քան հնախոյզ. նաև Աթէնքի մասին նա մեզ շատ աննշան բան է ուսուցել: Ինչ վերաբերում է Պլուտարքոսին, որի «կեանքերը» (Vies)¹⁾ աթէնական թէատրոնի համար աւելի նիւթեր են պարունակում՝ քան մի այլ քաղաքի մասին, նա հնուիթիւնները նկարագրում է միայն հակիրճ ու պատահական եղանակով: Փաղաքի մասին ամենաճիշտ և մանրամասն տեղեկութիւններ տւող հեղինակը Պաւղանիոս Պէրիէգէտն է: Նրա ալցեղութիւնն Աթէնքին տեղի ունեցաւ 160 Քր. է., երբ նա իւր տեղագրութիւնն սկսեց և այս նկարագրութիւնների վերայ է որ կարող է Աթէնքի ամեն տեղագրական ուսումնասիրութիւն հիմնել: Նա թանկագին է ինքնըստ ինքեան և աջն ժամանակի պատճառով, երբ կազմեց, թանկագին նաև նրա համար, որ լետով լուսթիւնը համարեա լիապէս տիրում է ու թէ՛ Աթէնքի և թէ՛ ամբողջ հին աշխարի համար Պ. դարուց սկսւելով մօտենում են նիւթական աւերման, բարոյական նախաւնջի, գեղարւեստական ու գրական անկման ժամանակները: Պաւղանիոսն Աթէնքը տեսաւ նրա ամբողջ կատարելութեան շքեղութեան մէջ, հսկայական գործերի հետեւալ օրը, որոնցով Ագրիանոսը արտապատեց զէպի քաղաքն ունեցած իւր գորովը, աջն վաւրկնին, երբ Հերովդէս Ատտիկոսը կառուցանում էր իւր թէատ-

¹⁾ Յունատոսնի և Հռովմի երեւելի անձնաւորութիւնների համեմատական կեանքը:

րոնք: Վերջապէս նրանք (Վոտտանդինուպոլսի կալսերները) հին հեթանոսական սրբառանները քրիստոնէական եկեղեցիներ դարձրին, նրանց միջից արտաքսելով ալն աստածութիւնները, որոնք իղէալացրած էին նախնի մեծ արւեստապէտների միջոցով: Սուրբ Գէորգը Թէզէոսի տեղը բռնեց, Եղիան՝ Հելիոսի, տւրք Սոփիան, աքինքն՝ Աստածալին իմաստութիւնը կամ Անարատ կոյսը՝ Աթէնասինը, սուրբ Միքայէլը՝ Հէրակլէսինը: Որովհետեւ նոր պաշտամունքը շինութեան կարմարութիւններէր պահանջում, բիւղանդական անճաշակ արւեստը զերազատեց գեղեցիկ դարերի ոճերից, նա խանդարեց շինութիւնների ներսի գծերի կատարելութիւնը և դադափարի միութիւնը: Այսպէս վարակցին նաև քանդակագործութեան գլուխ գործոց հետ, մի գործողութիւն, որ ժամանակով Վալիդուլլին նրա խնթութ ունալնամութիւնն էր փափաք ազդել. վերջնում էին նրանցից գլուխը և ալն հեթանոսական առանձնաշատկութիւնները՝ նրանց տեղը սրբերի կերպարանքներ և քրիստոնէական խորհրդանշաններ դնելու համար: Սա բարբարոսութեան սկզբնաւորութիւնն էր, առաջին միջնադէպն ալն պսղքարի, որ քրիստոնէական ոգին պէտք է մղէր հեթանոսութեան դէմ:

393 թ. Ալարիկը Վէստգոթերի հետ նախագահեց բացալալտ արշաւանքներին և աւերումներին: Առասպելը պատմում է սակալն, որ նա համեմատաբար չափաւոր վարմունք ունեցաւ և ալս վերագրում է ալն կրօնական սպաւորութեան, որ նրա վերաջ գործեց Ակրոպոլիսի հակալական Պոլիաս Պրոմախոսը: Գէնդէրիկը կէս դար լեռնոյ բաւականացաւ միալն Ատտիկեան ծովազրներն աւարի առնելով: Աթէնքը խուս տուեց աղէտից չնորհով իւր տակալին անսասան պարկայներին: Յուստինիանոսի մի հրովարտակը գոցել տուեց Աթէնքի վարժարանները (529 թ.), որոնց վրալ նալում էին իրրև հեթանոսութեան ամենալերջին պատւարների վրալ, ալս պատճառով զիշերը հետզհետէ թանձրանում է քաղաքի ճակատագրի վրալ: Համարեաւ եօթը դար շարունակ նա անհետացած է երևում պատմութիւնից: Ամբողջ գրականական կեանքը պանդխտեց դէպի Վոտտանդինուպոլիս և Թէսալոնիկէ: 1203 թւականից լեռնոյ, երբ խաչակիրները տիրացան ալս քաղաքներից առաջինին, Աթէնքը դառաւ մի դքսութեան մայրաքաղաք, որի սահմանների մէջ դանւում էր Ատտիկէ, Բէօտլիա, Ֆոկիալի և Եւբէալի մի մասը: Բուրգոնդացի աղնւատոհմի մէկը՝ Օթոն դը լա Բոլ՝ կոչուեց Աթէնքի և Թէրալի դուքս: Ալս շրջանից մինչև անկախութեան պատերազմները (1830) Աթէնքի ճակատագիրն եղաւ՝ ալլ ևս ոչերբէք Յոններին չը պատկանել: Տասներեքերորդ դարուց սկսեալ Ակրոպոլիսի պանծալի աւերակները շատ աղէտալի օրեր տեսան, մանաւանդ թնդանօթի գլուտի շնորհիւ և որ զարմանալին է մի խտալական ժողովրդի կողմից հասցրած վնասներն ամենից շատ եղան:

Սակեալ ԺՁ. դարու վերջերից արևմուտքի ուսումնականների միտքը սաստիկ զբաղած էր Աթէնքի հնութիւններով և ալն մասերով, որ կա-

ընել էր քաղել հնութեան պատմութեան համար: Մարտին Կրասդ կամ Կրասդիուս, ուսուցչապետ Տիւբինգէնի ¹⁾ համալսարանի ալ խնդրի համար թղթակցութիւն բացեց Արեւելքի գիտնականներին, Նէապոլացի Ռէտորու Յեղովալի և Ակարնանցի Սիմէօն Կաւիզիլաչի հետ, որոնք նրան մի քանի տեղեկութիւններ ուղարկեցին: 1621 թ. Գէզալս, Ֆրանսայի դեսպանը Պոլսում, ալցիւնց քաղաքն ու նկարագրեց նրա հազադիւտ բաները: Շուաղէլ Գուֆֆիեր կոմսը, Պոլսի դեսպանը, Տորից բերեց Պարթէնոնի ֆրիզներէն (փռոզ) մի բեկոր (միայն մի հատիկը և արդէն վաղուց պրծած): Լորդ Էլզէն խրախուսելով ալ օրինակից Անգլիա տարաւ Ակրոպոլիսից բռնի ստիկելով քանդակների ամբողջ նաւաբեւեր, որոնք լետով դնեց կառավարութիւնը Բրիտանեան թանգարանի համար: Այս եղաւ սրբապղծութիւնների երկար շարքի վերջաւորութիւնը. սկսեալ ալն ժամանակից, երբ Յունաստանն իւր տէրը դարձաւ, հաջածութիւնով պաշտպանում է Աթէնքի փառաւոր անցեալի մնացորդները. գիտնականները, որոնց պեղում և հետազոտում են ալն հնութիւնները տեղն ու տեղը, ալս դործերը նւիրում են հազադիւտ ձեռնհասութեան հետ, սէր, խորին չարդանք ալն քաղաքին, որ նրանց աչքում ամիրտում է լունական քաղաքակրթութեան ամբողջ փառքն ու շուքը:

Ահա ալս խօսքերով կնքում է վերոյիշեալ հեղինակն Աթէնքի տեղագրականի վերաբերեալ լօղածը, որի մի երրորդ մասը մենք հաղիւ կարողացանք ալստեղ քաղածօրէն մէջ բերել՝ բոլորովին զանց առնելով ալս լօղածի զուտ պատմական մասը նոյն ծաւալով: Մենք ալն կարծիքին էինք, որ ալս նախապատրաստական տեղեկութիւնները կարեւոր էին Աթէնք մտնելուց առաջ թէ՛ նրանցով երբեմն զբաղածներին և թէ՛ նամանաւանդ անտեղեկներին, որովհետեւ ամեն մի ուղևոր որ կամենում է ըմբռնել ալս չքնաղ քաղաքի անցեալ ու ներկալ երևութները, չատ անշան բան չհաճ պիտի լինէր, եթէ չանպատրաստից ոտք դնէր նրա դռնից ներս: Մենք արդ պիտի տեսնենք, թէ ինչպէս ժամանակակից Աթէնքի իւրաքանչիւր երևութ, եղել է նա կրօնական, բարոյական, մտաւոր գեղարուեստական՝ իւր անցեալի հարադատ գուտօրն է ներկայանում, թէն նա երկար ու ձիգ դարերում ալս կամ ալն ներքին կամ արտաքին կերպարանափոխութեան ենթարկւած լինելով՝ մեզ միշտ իւր իսկական արտապրտութիւնով չը ներկայանալ:

(Նր չարունակի)

¹⁾ Կերմանկալում:

ՀԱՅ ԲՈՇԱՆԵՐ ¹⁾

ԳՐԻԳՈՐ ՎԱՆՑԵԱՆԻ

(Շարունակութիւն և վերջ)

V

Վերելը զրաժ այր և կին բոշայի առանձնակի նկարագրութիւնից կարծեմ ընթերցողը քիչ թէ շատ զաղափար կազմեց նոցա փոխադարձ յարաբերութեան մասին, որ խիստ բնորոշ կերպով արտայայտուում է այն խոստովանով, որ տալիս է ամուսնանալու ժամանակ հարսնացուն իւր փեսացունին. երբ մօտենում է պսակի ժամը, ինչպէս պատմում են, փեսացուն մոնում և պահում է թոնրում, իսկ հարսը մօտենալով նորան մի քանի անգամ համոզողական ոճով խնդրում է դուրս գալ թաքստեան տեղից. «Դուս էկօ, տոտիկներիդի մեռնիմ, դոս էկօ, մուրամ, կուրամ՝ քեզի կը պահեմ» (Դուրս եկ, ոտներիդ մեռնեմ, ես մուրամ, կուրամ՝ քեզ կը պահեմ): Այդ խոստումը ստանալով իւր նշանածից, փեսան դուրս է զալիս և գնում պսակեւելու: Քանի որ աղջիկ է, բոշան ազատ է, չի շրջում ապրուստ ժողովելու, ապրում է հօր տանը, կատարելով միայն ընտանեկան թեթեւ գործեր. նրա երեսը բաց է, քողով չի ծածկած, նա ազատ է, խօսելը և մարդկանց երևալը նորան չեն արգելում: Բայց երբ նա նշանեց, մանաւանդ երբ նորա շրթունքը հնչեց յիշեալ անխուսափելի խոստումը, որով նա դառնում է մի նոր տան անդամ, որով

¹⁾ Տես «Մուրճ» № 7—8:

այդ տան կարիքներն ու հոգսերը հոգացողն ու մատակարարողն է դառնում, զրկում է այն ազատ, անկախ զրուծիւնից, որ վաշելում էր իւր հօր տանը: Նա իրաւունք չունի իւր փեսայի տան մեծերի հետ խօսելու մի առժամանակ, պէտք է երեսը քողով ծածկէ մինչև որ սկսի իւր շրջակայութիւնը, մինչև որ ձեռքն է առնում աստանդական մահալը: Սկզբներում ի հարկէ նա լինում է ամաչկոտ և անհամարձակ, այդ պատճառով նորան առաջնորդում է իբրև մենտոր մի փորձառու և հասակաւոր կին. իսկ հետզհետէ վարժելով իւր պարապմունքի մէջ, դառնում է իւր տան պահպանողը: Յըութեան վերջին ամիսներին սովորաբար բոշա-կանայք դադարում են շրջելուց և տանն են մնում. թէև սակաւ չի պատահում, որ նոքա ճանապարհին կամ հեռու օտարութեան մէջ ծնելով, վերադարձին իրանց վաստակի հետ մի զաւակ էլ պարգև են բերում իրանց ամուսիններին:

Բոշա-կինը իւր այդ զրուծեամբ, իբրև ընտանիքի առաջաւոր ոյժ, իբրև նորա խոշոր հոգսերի հոգացող, հասկանալի է, թանկ էլ պիտի գնահատուի: Ամէն մի բոշա-փեսացու պարտաւոր է մի պատկառելի դրամագլուխ վճարել իւր հարսնացուի ծնողաց: Այդ դրամագլուխը, որ «հատէմասի» (համաձայնութիւն, այո ասել) է կոչւում, Ախալքալաքի բոշաների որոշմամբ 115 լուբլի է ներկայումս: Առաջ դա աւելի շատ է եղել, բայց անցեալ տարուց բոշա համայնքը կարգադրել է դորանից աւելի երբէք ի՛նչ պահանջել, ոչ էլ վճարել: Այդ համեմատաբար մեծ դումարը նոքա առանձին դժւարութեամբ չեն վճարում. գէթ Ախալքալաքի բոշաները համեմատելով նոյն տեղի հայ գիւղացիների հետ, որոնց մօտ նոյնպէս այդ սովորութիւնը կայ, նոցանից շատ աւելի և որ զլրաւորն է, շատ էլ գիւրութեամբ են վճարում: Այդ և ուրիշ մի քանի հանգամանքներ ցոյց են տալիս, որ բոշաները խեղճ, համարեան աղքատ ապրելով, աշխատածը յետ են գցում «նեղ օրուս համար», թէև նոքա աշխատում են ամէն կերպ ցոյց տալ, թէ նոքա ամէն բանի կարօտ չեանեալ աղքատներ են. — Մի զետ բոշայական յատկութիւն, որ ի հարկէ ոչոքի չը պիտի դարմացնէ:

Այդքան փոք ստանալով աղջկայ ծնողները խիստ աղքատիկ օժիտ են տալիս իրանց աղջկան. մի դիմացկուն և ընտիր մահակ,

մի մեծ կաշեայ տոպրակ, իւր հագի շորերը, երբեմն նաև մի զոյգ նոր, հասարակ կտորից կարած շոր, ահա բոշայ ազջկայ իւր հօր տանից տարած օժիտը, որոնք և նորա ամենաանհրաժեշտ իրերն են:

Բոշաների հարսանիքը թէև զուրկ է արտաքին շքեղութիւնից, բայց շատ հետաքրքրելի է իւր օտարոտի ծիսակատարութիւններով: Առատ օղին, որ բոշաների ամենասիրելի խմիչքն է, միջոց է տալիս բոշային անչափ արբելու և ուրախանալու: Այդ առանց այն էլ մշտազարձ ժողովուրդը անձնատուր եղած ոգելից խմիչքի ազդեցութեան, գոռում, գոչում, երգում, պարում, սրախօսում, զարճանում է անընդհատ: Հարսանիքին մասնակցում են առանց բացառութեան բոլոր բոշաները. հարեան, բարեկամ, կամ ազգական փնտռող չը կայ. հասակաւոր, մեծ, փոքր, երեսայ, կին, ազջիկ և հարս, բոլորը անխտիր մասնակցում են այդանոց: Ինչպէս ուրախութիւնը, նոյնպէս էլ վիշտը բոլորի համար է, ընդհանուր է. բոշան ինչպէս զիտէ ուրախանալ իւր ընկերոջ հետ, նոյնպէս էլ զիտէ վշտակցել նորան: Լացը կամ խնդումը, վիշտը կամ բերկրանքը, բոշաների մէջ անհատից անցնում է ընդհանուրին և փոխադարձ:

Պէտք է նկատել, որ բոշաները իրանց որդոց ամուսնացնում են շատ մատաղահաս, սովորաբար 15 — 17 տարեկան տղան և 12 — 15 տարեկան աղջիկը արդէն հասուն և ամուսնութեան համապատասխան են համարւում: Այդ վաղահաս ամուսնութիւնը պէտք է մեծ մասամբ վերագրել բոշաների վերին աստիճանի բարեբարոյ կեանքին, որ գերազանցում է բոլոր հարեան ազգերից: Յիշելու արժանի է այն աչքի ընկնող երևոյթը, որ բոշաները իրանց հայ անւանելով ¹⁾ յաճախելով հայոց եկեղեցի, սերտ կրօնական կապերով կապւած լինելով հայոց հետ, միշտ խորշում են հայի հետ ամուսնանալուց, թէև վերջինս էլ պակաս չի խորշում և արհամարհում առաջինին: Ինչպէս տեղեկացանք իրանց բոշաներից, Ախալքալաք գաղթելու օրից, այսինքն 1828-ից մինչև այսօր միայն մի անգամ է տեղի ունեցել

¹⁾ Եթէ բոշային հարցնելու լինինք թէ նա ինչ ազգութեան է պատկանում, նա առանց տատանւելու կը պատասխանի — հայ, բոշայիւրէն հային նա անւանում է «կալաբա», իսկ իրան՝ «չօմ» — այսուով ահա նա կարծես տեղիւրաւորւած լիշտ է իւր օտար ծագումը և անունը:

այդպիսի մի ամուսնութիւն հայ աղջկայ և բոշայ տղամարդու մէջ, չը նայելով որ բոշաներին խիստ դրդող պատճառներ կան այդպիսի խառն ամուսնութեան դիմելու: Բոշաները վերին աստիճանի սակաւաթիւ և սերտ համայնական կապերով ապրող ժողովուրդ են, դրականապէս կարելի է ասել, որ նոցա մէջ կանայք աւելի քիչ են, քան տղամարդիկ և որովհետեւ նոքա դրացի հայերի կամ այլ ազգութիւնների հետ չեն ամուսնանում, ուստի ստիպւած են մօտիկ արիւնակից ազգականների հետ խնամքանալու, որը պէտք է ասած հակառակ եկեղեցու օրինաց պահանջներին՝ նոքա միշտ կարողանում են դիւրութեամբ ծածկել, և ամուսնութիւնը գլուխ բերել շնորհիւ այն հանգամանքի, որ հայ քահանաները ի մօտոյ չեն ճանաչում նոցա, ուստի և յաճախ խաբւելով պատկում են արիւնակից ազգականներին: Չը նայելով որ մեր ձեռքում չունենք բուն ստատիստիկական տեղեկութիւններ, բայց մեր քաղաք տեղեկութիւններից կարելի է եզրակացնել, որ բոշաների ամելութիւնը աւելի ցեւ է հայերից, որը անսարակոյս պէտք է վերագրել նոցա վարած ողորմելի ապրուստին և զուցէ արիւնակից ամուսնութիւններին:

VI

Ինչ կասէք մի այնպիսի ժողովրդի համար, որ թէև ազէտ, թէև սակաւաթիւ, թէև բաժան-բաժան եղած և ցրւած այս ու այն կողմը, թէև զուրկ ինքնուրոյն անկախ դրութիւնից, զուրկ այնպիսի անհրաժեշտ տնտեսական պայմաններից, առանց որոնց ոչնչանում, կորչում է իւրաքանչիւր անհատ և ժողովուրդ իրանից թւով շատ և կուլտուրայով բարձր ժողովրդի մէջ, չը նայելով այդ ամենաանպատու պայմաններին՝ բոշան կարծես մի իմաստուն ժողովրդի գիտակցութեամբ շարունակում է իւր գոյութեան խուլ և տոկուն կռիւ: Մի պատառաբոյժ մնկի նման նա նստած մի ծառի բնին, հանգիստ ապրում է նորա հաշով առանց թուլութեան կամ հիւանդութեան նշաններ երևացնելու:

Թէև կիսակիրթ ազգերի մէջ քիչ չեն մարդիկ, որոնց մէջ չափազանց վառ է ազատասիրութեան ոգին, բայց դա պայմանաւորւած է բնական երկրի կամ լեռների ներկայացրած բնական յարմարու-

թիւններով, կամ ամբողջ ցեղի սերտ և անբաժան միութեամբ, որոնցից եթէ զրկւեն, անմիջապէս կ'ընճւեն, մինչդեռ՝ զոցա համեմատութեամբ աւելի զարմանալի, առաւել օտարոտի է բոլայի ազատասիրութիւնը, որը ոչ ոք չի կարող նորանից խել. նա իւր ազատութիւնը ոչ թէ անմատչելի լեռների բնական ամրութիւնների մէջ է որոնում, ոչ թէ յանդուգն արշաւանքներով կամ հերոսական քաջութեամբ է պահպանում իւր ազատութիւնը, որը նորա համար ամեն բանից թանկ է, այլ այնպէս, կարծես ամեն տեղ, ամեն երկրում նա ազատ է, որ բղտում է բոլայի ամբողջ հոլթիւնից, նորա հասարակական կազմակերպութիւնից, և որ գլխաւորն է, նորա կենցաղավարութեան և ապրուստի տարապայման բնաւորութիւնից:

Բոլան ապրում է ինքը իւր մէջ. չափազանց կղզիացած է նորա դրութիւնը շրջապատող ազգերի նկատմամբ, նա համարեա բոլորովին կտրւած է արտաքին աշխարհից. մի օր նա կ'երևայ սորա կամ նորա առջև, կը խնդրէ, կը պահանջէ իւր հացը, իւր ապրուստը: Այս է նորա ունեցած շփումը դրսի աշխարհի հետ, ուրիշ շատ հազաւագիւտ զէպքերում նա գործ կարող է ունենալ օտար հասարակութեան հետ: Եթէ նորան խանգարող չը լինի, նա գուցէ մոռանայ էլ թէ իրանից զատ ազգ, կամ ժողովուրդ գոյութիւն ունի. նա նոցա գոյութիւնը ճանաչում է նոցանից ստացած փրշորանքներով, ուրիշ կերպ նա չի տեսնում, չի թափանցում իւր շուրջը ապրող հարևան ազգերի կեանքը և չի թողնում, որ իւր հասարակութեանը չը պատկանող միօտար անհատի հետաքրքիր աչքերը դիտեն իւր ներքին մի օրինակ կեանքի մանրամասնութիւնները: Երեխայի թեթևամտութեան և զարճասիրութեան հետ, նա ունի իւր համայնքի կեանքին վերաբերող խիստ ծածկամտութիւն ու զաղտնապահութիւն. Օտարի ներկայութեամբ նա գործ է ածում իրան միայն հասկանալի մի լեզու, որ իւր պապերի լեզւի մնացորդն է: Հրէայի տոկունութեան հետ, նա ունի չինացու ծածկապահութիւն, ուստի ամեն հնարաւոր միջոց նա ձեռ կ'առնէ ծածկելու, վարագուրելու իւր թէ հասարակական կազմակերպութիւնը և թէ ընտանեկան կեանքը. այդ պատճառով բոլային ամեն ոք ծանօթ լինելով, համարեա ոչ ոք չի ճանաչում իսկապէս:

Բոշաները իրանց բոլոր գործերը կարգադրում և վերջացնում են իրանք իրանք, առանց օտարի միջնորդութեան. դեռ ոչ մի դատաւորի ականջին բոշայի գանդատ չի հասել, ոչ մի դատարան բոշան յօժարակամ չի այցելել, ոչ մի դատարանի սեմից բոշայի ոտը չի անցկացել, ոչ մի աքսորավայր բոշա-աքսորականի երես չի տեսել, դեռ ոչ մի բոշայ չի մեղադրւած քրէական յանցանքի մէջ: Ահա բոշայի ամենավեհ, ամենակատարեալ կողմերը, որոնք կարող են նախանձ յարուցանել նոյն իսկ նոցանից շատ ավելի քաղաքակիրթ ազգերի մէջ: Այդ յատկութիւններին պէտք է մեծ մասամբ վերադրել բոշաների ինքնագոյ կացութիւնը: Օտար հասարակութեանը ոչ մի հանգամանքում մազաչափ վնաս չի տալիս բոշան. չի գողանում, չի թալանում, չի կռւում նորա հետ: Առիւ պատահում է իրանց բոշաների մէջ, որը հայհոյանքից և տուր ու զմբոյցից զէնը չի անցնում: Բոշան զէնք չունի և որովհետեւ մեր գիտեցածներէից դեռ ոչ մինը մեղադրւած չէ սպանութեան և առհասարակ քրէական յանցանքի մէջ, ուստի չենք վստահանում ասելու՝ թէ բոշան ընդունակ է արդեօք որ և է խոշոր յանցանք գործելու կամ սպանելու: Որովհետեւ նա հասարակութեան խաղաղութիւնը երբէք խանգարած չէ, ուստի նա ոչոքի, նաև կառավարութեան ուշադրութիւնը զրաւած չէ իւր վերայ: Նա, եթէ չը յիշենք դժւար հարկառութիւնը, կառավարութեանը ոչ մի հոգս չի պատճառում իւր հանգիստ և խաղաղ նիստ ու կացով:

Ի հարկէ չի կարելի երեւակայել մի ժողովուրդ, որ որ և է ներքին նոյն իսկ թեթև խռովութիւններ չունենար, որոնց դադարացնելու, և խռովութիւնը վերացնելու համար անհրաժեշտ պիտի լինեն կամ օրէնք և կամ հեղինակաւոր ազդեցիկ անձնաւորութիւններ: Այսպէս էլ բոշաները թէև փոքրիկ, բայց իբրև մի ինքնուրոյն և նեղ համայնական կապերով ապրող նահապետական ժողովուրդ, իւր թէ արտաքին և թէ ներքին գործերը կառավարող ներկայացուցիչ ունի որ վոչւում է աթոռակալ:

VΠ

Աթուռակալին ընտրում են իրանք-բռնաները, ծեր և պատկառելի անձերից առաւել արժանաւորին՝ և մի պահպանիչով հաստատում է նորան հայ քահանան: Աթուռակալը բռնա-համայնքի մէջ մեծ պատիւ է վայելում. բոլոր հասարակական գործերի հոգացողը, քննողը և կարգադրողը աթուռակալն է. մասնաւոր վէճերը, կռիւները մանաւանդ ծեծը, որ խիստ սովորական է իրանք-բռնաների մէջ, դատում և վերջացնում է նոյն աթուռակալը. այդ է պատճառը, որ բռնաները հաճախեան չեն դիմում պաշտօնական դատարանը իրանց վէճերը քննելու համար: Հարսանիքի և այլ հասարակական հանդէսների ժամանակ նա քահանայից յետոյ երկրորդ տեղն է բռնում: Նոյն իսկ շատ մասնաւոր, զուտ ընտանեկան բնաւորութիւն կրող գործեր ևս, երբ հասարակութեան այս կամ այն անդամի համար հարկաւոր է մարմնաւոր կամ հոգեւոր իշխանութեան դիմել, առաջ է անցնում աթուռակալը. վկայել թէ նշանւող աղջիկն ու տղան ազգականներ չեն, նշանադրութիւն կամ հարսանիք զուլի բերել, պսակի հրաման կամ թոյլատուութիւն ստանալ և այլ զանազան մեծ և փոքր գործեր կատարել բոլոր ժողովրդի կողմից, ահա այս է նորա պաշտօնը: Հասկանալի է, որ այդ բոլոր գործերը նա կատարում է առանց որ և է վարձատրութեան, այլ ճրի: Այդ բոլորի փոխարէն, ինչպէս ասացինք, նա վայելում է մեծ յարգանք և պատիւ. նրա խօսքը բոլոր հասարակութիւնից պատգամի տեղ է ընդունւում. և եթէ աթուռակալը մի քիչ խելացի և ազդեցիկ մարդ է, իսկական իշխանի դեր է կատարում նոցա մէջ:

Ինչպէս տեսնում է ընթերցողը, «աթուռակալ»-ը մի տեսակ ընտրողական ցեղապետի նշանակութիւն ունի, որ հարկաւ, նոցա հնազոյն առաջնորդ — ցեղապետների նսեմ մնացորդն է, ինչպէս շէյխը քրդերի մէջ:

Առաջ, քանի որ բռնաները քրիստոնեայ չէին, դուցէ այժմս իսկ մեզ անծանօթ բռնա ցեղերի աթուռակալին քահանան ի հարկէ չէր կարող հաստատել: Դա առաջացել է քրիստոնէութիւն ընդունած օրից: Այս հանդամանքը մեզ առիթ է տալիս մատնանշել անելու բռնաների բարեպաշտութիւնը առհասարակ և այն նշանակութիւնը

որ նոքա տալիս են հայ հոգևորականներին, նոցա միջոցով հաստատել տալով իրանց աթոռակալին: Հոգևորականներին նոքա շատ չարգում և պատուում են և նոցա վերաբերմամբ համեմատաբար առատաձեռն են: Տղամարդկանցից առաւել բարեպաշտ և ժամասէր են բոշա-կանայք:

Զը նայելով այդ հանդամանքին՝ հասկանալի է, մասամբ հոգևորականութեան անուշադրութիւնից, մասամբ իրանց բոշաների անհետաքրքրութիւնից և ազիտութիւնից նոցա կրօնական հասկացողութիւնները չափազանց սահմանափակ և վայր ի վերոյ են: Բոշան միայն գիտէ «Իստուս-Քրիստոսի» անունը, առանց սակայն մի որոշ հասկացողութեան կամ դադափարի որ արտայայտում է այդ անունը, գիտէ նոյնպէս անորոշ «Մարիկ, Մայր-Ասուածածնի» անունը, գիտէ «հայ-քրիստոնի» պէս խաչ հանել երեսը և մի քանի բառեր «հայր-մերից»...

Ահա այս է նորա կրօնական հասկացողութիւնների ամբողջ պաշարը: Սորանից դուրս նա ոչ իւր կրօնի, ոչ իւր եկեղեցու և նորա առանձնացատկութիւնների և ոչ էլ նորա դաւանաբանական տարբերութիւնների մասին որ և է հասկացողութիւն կամ դադափար ունի: Մի հարցման միայն նա կը պատասխանի դիւրութեամբ, կարծես ուզելով հասկացնել, թէ քո բոլոր հարցերիդ պատասխանը որոնիր այդ բառի պարունակութեան մէջ՝ «ես հայեմ», և այդ բառով, այդ լակոնական պատասխանով նա հասկանում է իւր կրօնը, իւր դաւանութիւնը, իւր եկեղեցին, այլ և իւր ազգութիւնը ամբողջապէս: Կարծում ենք, որ բոշաները միշտ հաւատարիմ կը մնան իրանց կրօնին, եթէ աչքի առաջ ունենալու լինենք բոշայի բարեպաշտութիւնը և իւրաքանչիւր նորութիւնից խորշիլը: Հետաքրքրելի է իմանալ թէ Տաճկա-Հայաստանում բողոքական և կաթոլիկ միսիօնարները բոշաներին էլ քարոզում են և ինչքան յաջողութիւն են գտնում նոցա քարոզելում:

Դիւրին է եզրակացնել, որ բոշան իւր կրօնական աղքատիկ հասկացողութիւնների պակասը պիտի լրացնէր անտիստպաշտութիւնով և նախապաշարմունքով, որ շատ յատուկ է զարգացման ստորաստիճանի վերայ կանոնաժողովամիտ և տգէտ ժողովրդներին: Բայց իրօք այդպէս չէ: Հետաքրքրական է այն խնդիրը, թէ ինչ պատ-

մական նպատառով թ պայմաններ թեկադրել են բոշաներին քրիստոնէութիւն ընդունելու: Արովհետեւ բոշան անընդունակ է էսպէս ըմբռնելու քրիստոնէութիւնը, ուստի անհաւանական է ենթադրել, թէ քրիստոնէութիւնը նորանից վերացրել է սնտոխապաշտութիւնը. որը չի կարողացել վերացնել քաղաքակրթութիւնով բոշայից շատ աւելի բարձր հայ ազգի միջից:

Այսպէս թէ այնպէս իրողութիւնն այն է, որ բոշան աւելի քիչ նախապաշարմունք ունի, աւելի սակաւ սնտոխապաշտ է, քան հայը և գուցէ ունեցածն էլ ըստ մեծի մասին նա ընդունել է քրիստոնէութեան հետ հայից:

Մի աչքի ընկնող երևոյթ էլ այն է, որ բոշաները ուխտ գնալ չը գիտեն համարեա. մինչդեռ թուրք, քուրդ, նոյն իսկ եզիդ կարելի է տեսնել հայոց այս կամ այն սրբավայրին ուխտ գնացած, բոշաները այդպիսի տեղեր շատ սակաւ է պատահում որ յաճախեն:

Սակայն ինչպէս կրօնական հասկացողութիւնների պաշարը, նոյնպէս և զանազան նախապաշարմունքների սակաւութիւնը և ուխտագնացութեան բացակայութիւնը մեզ չը պիտի զարմացնեն. բոշան բարդութիւն չի սիրում, նորա միտքը զանազան բարդ կրօնական և փիլիսոփայական, նոյնպէս և ցնորամիտ նախապաշարմունքներ ըմբռնելու անընդունակ է. նա միանգամայն աւելորդ է համարում իւր միտքը ծանրաբեռնել այդպիսի աւելորդութիւններով. բոշայի մտաւոր կեանքի հիմնաւոր թելը՝ պարզութիւնն է, թեթեւ, դիւրըմբռնելի, սակաւ մտաւոր ճիգ պահանջող գաղափարներ, որոնք դիւրութեամբ պահւում են յիշողութեան մէջ: Մենք այսպէս ենք բացատրում այդ երևոյթները:

VIII

Բոշաների նիստ ու կացը անմաքուր, պարզ և հասարակ է: Բոշայի խրճիթը, որ նոյն իսկ անւանի հարուստների մէջ կատարեալ աղքատութեան կերպարանք է կրում, իւր տիրոջ անընչասիրութեան, անփառամոլութեան ճշգրիտ պատկերն է: Նորա խրճիթը մտնելով, որ սովորաբար բաղկացած է բակից, գոմից և տանից, որտեղ քնում և ճաշում են ըստ մեծի մասին, նոյնպէս և օդայից, որ գոմի մի մասն է ծակ տախտակներով միայն նրանից բաժանւած,

որ աջատեղից ստանալ իւր տաքութիւնը, այդ խրճիթում կը տեսնէք մի թոնիր, որ ձմեռը գործ է ածւում իբրեւ վառարան և քուրս ու մի քանի կաւեայ ամաններ—«թղուղներ» և «կճուճներ», մի անկիւնում դարսած հնոտիք և կապերոնների կտորտանք, որ անկողնի և նստաշորի տեղեն ծառայում, և մի փայտեայ «սարք» ¹⁾:

Տան միւս անկիւնը, գոմ կոչւածը, կապած է լինում բոշայի անբաժան ընկերը, հլու աւանակը, որը նորա թափառաշրջիկ երթեկութեան ընկերն ու նորա թեթև հարստութեան տեղից տեղ փոխադրողն է: Վերևը մենք յիշեցինք թէ էշը ի՞նչ արժէք և պատիւ ունի բոշաների աչքում: Ի դէպ, այստեղ դնում ենք մի անեկ-դոտի բնաւորութիւն կրող պատմութիւն, որ ցոյց է տալիս թէ բոշաները ի՞նչ տեղ են յատկացնում իրանց միակ սիրելի կենդանուն: Բոշաները խնդիրով զիւնում են Վարապետ սրբազանին և նիւթական, կենդանի օրինակով հասկացնելու համար նորա հօրութիւնը և իրանց անգորութիւնը, բերում են հետեւեալ համեմատութիւնը. «Հոգևոր տէր, տուն օր կաս, իտի մե, պօղ-էշն ես. մենք օր կանք, քու պոչիտ սկի ձանձերն ենք: Ուզենաս սխմես սատկեցնես կը, ուզենաս բաց թողնես, մեղի կ'ազատես կը»:

Եւ շատ հասկանալի է այդ յարգանքի պատճառները որ նոքա տածում են դէպի անասունը: Ինչպէս որ առանց եղների երկրագործ չի կարող լինել, ինչպէս որ առանց մզրախի քուրպը մի խղճալի արարած է, այնպէս էլ բոշան առանց իշի մի անղէն գինւորի է նման: Ամենաաղքատ բոշան էլ մի հատ էշ պիտի ունենայ, իսկ քիչ թէ շատ աչքի ընկնողը մի քանիսն է ունենում: Ոմանք, որոնք արդէն քիչ թէ շատ հատուտաբնակ են դարձել, սկսել են ձիեր ևս պահել. սովորաբար էգ ձի են պահում, որոնց խառնելով էշերի հետ, թանգ գնահատուող ընտիր ջորիներ են առաջացնում: Բոշաների պարապմունքների թւում մենք մոռացանք յիշելու, որ էշ, ձի և ջորի ձանաչելու, նոցա հիւանդութիւնները բժշկելու և կռտելու մէջ բոշաները խիստ հռչակած և հմուտ վարպետներ են:

¹⁾ Սարք կոչւում է այն գործիքը, որի վրայ մաղ են գործում: Դա մի փայտեայ քառակուսի է չար և նման այն գործիքին, որի վրայ օրիորդաց ուսումնարաններում ասեղնագործում են—«քարկեա» կոչւածը:

Բողաները հագնում են այն ժողովրդի հագուստը, որի մէջ ապրում են և խիստ ճկունութիւն են ցոյց տալիս ընդունելու այն ժողովրդի հագուստը և լեզուն, որի հետ ամենամերձ յարաբերութիւն ունին:

Նոքա խօսում են մեր դաւառական բարբառներով. թէև անսխալ, բայց մի առանձին արտասանութիւնով և շեշտով, որ անմիջապէս ծանօթ մարդու ականջին է զիպչում: Նթէ որ և է գաղանի բան է ուզում խօսել բռան իւր ընկերոջ հետ, նա գործ է ածում բռնաբերէն լեզու, որ նոցա հին, մայրենի լեզուի մնացորդն է: Այդ լեզուն արդէն դործածութիւնից դուրս է եկել և համարեան մոռացութեան աստիճանին է հասել, այնպէս որ երիտասարդներից ոմանք համարեան չը գիտեն այդ լեզուն: Նորա բառերի մեծագոյն մասը մոռացել է արդէն և մնացել է միայն ամենագործածական մասը, որի պակասը բռնաները լրացնում են հայ և թուրք բառերով: Հէնց մնացածն էլ այնքան խախտու է, որ, ինչպէս կը նկատէ ընթերցողը ներքեւը զրաժ օրինակից, նրա բայերը կորցրել են իրանց խոնարհման ինքնուրոյն ձևը և խոնարհւում են հայոց բայերի պէս:

Ահա, ստորև դնում ենք երեք տուն բռնայերէն «խաղ», որոնցից մինը ուստա Հանէսի և միւսը հռչակաւոր ուստա Վանօ-ի ասածներիցն է (երկուսն էլ բռնա-երգիչ-աշուղներ են):

I

Հանէս օղլին պակրեց լոմ եմ ուշաւեցէք տլարիս:
— Հանէսի որդին ասաց՝ բռնա եմ խօսացէք անունս
Ակմը կայէն, չտար կայէն, աթ մը կայէն ակ կայէն
մէկ ժամանակ, չորս ժամանակ, հինգ ժամանակ, մէկ (ամեն) ժամանակ,
Լոմ մը վեսաց ֆենար, սաւը սընքէր պակրածս
բռնա մի նստած լինէր աչտեղ՝ հիմնովին հասկանար ասածս
Ակ մը կայէն, չտուր կայէն և այլն ¹⁾,
մէկ ժամանակ, չորս ժամանակ և այլն:
Վեսողները կամ նա ջան է, աթաւէս լէ դմրաւիս
նստողները բան չը գիտեն, ձեռքէս առնեն սաղս

¹⁾ Այս տողը ամեն նոր տողից յետոյ կրկնւում է:

Հեւաւ կը կամաւտիք փանեցէք սիս աւես ջէ խլաւիս:
 աչնակս բաներ ասացէք՝ զլիւիցս եղնէ միտքս:
 Ակ մը կացէն և այլն:

II

Ուստա, աւեմ դու դայիդ կետմը ես պաշտաս
 —վարպետ, դամ մօտդ, ինչ ունիս հետս
 Սամլի կարեմ ճարիս, բանթեմ կու դաստաս աս
 չինում եմ մազս, կապում եմ տառը-տառը
 Պհուլ որով նայեմ նաբարիս պաշտաս
 չատ մեծ հեմ (որ) ընկնես հետս
 Լորեցիբ իսս, մանուկ ես մանուկ:
 գտար թէ որ ²⁾ մարդ ես մարդ:

Ուստա վանօն պակրեց տերաւեն թաճլիս
 վարպետ վանօն ասաց իրանից երդ (խաղ)
 Կամ նա ջան ես իսս նոն պէս ես մաճլիս
 բան չը գիտես եթէ չը մտնես հանդէս
 Սոլաւնոց կանեմ կու սնանես կու գիս
 չնեւոց կ'անեմ (կը) ճանաչես կը ինձ
 Լորեցիբ իսս մանուկ ես, մանուկ:
 գտար թէ որ՝ մարդ ես, մարդ:

²⁾ Աչոյնք: Թէ որ գտար հանելուկը:

ԳՐԱԽՑՍՈՒԹԻՒՆ

ՍՊԵՆՍԵՐ, Հերբերտ.—ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ մտաւոր, բարոյական և ֆիզիկական: Թարգմանեց Մկրտիչ Ղազարեանց: Հրատ. Թիֆլիսի Հրատ. Ընկ. № 52: Թիֆլիս տպ. Ռոտինեանցի, 1892 թ.: Ութա-
ճալ, 442 էջ, տառ № 12. գինն 1 ռուբլի:

Այս հատորը մանկավարժութեան ձեռնարկ է, ինչպէս վերնադիրը կարող է շատերին կարծել տալ: Սամի հաւաքածու է այն չորս յօդածներին, որ իրարից բաւականի հեռու ժամանակամիջոցներում հրատարակել է հեղինակը անգլիական ալ և ալ ամսագրերում: Առաջին յօդածը, որ կազմում է ներկայ հատորի առաջին գլուխը, լոյս տեսաւ 1859 թականին լաւտնի Westminster Review ամսագրի լույսի համարում. գրքի երկրորդ գլուխը տպւած էր դեռ աւելի էլ առաջ՝ մայիսին 1854 թ. North British Review-ի իսկ երկու վերջինները Quarterley Review ամսագրում տպւիւին 1858 և ապրիլին 1859 թ.: Այդպէս ցիր ու ցան արւած յօդածները հեղինակը հաւաքեց միայն 1861 թականին, որ և առանձին հատորով լոյս ընծայեց:

Չը նաւած այդ հանդամանքին, այդ յօդածները բովանդակում են

այսպէս ասած դաստիարակութեան ֆիլոսոֆալութեան մի էսքիս. առաջնորդող միտքը այդ ամբողջ հատորում այնքան մի է, զազափարների ընթացքը այնքան չաջորդական է, որ բաւական է եղել ցրած կտորները ի մի հաւաքել որ կարդացելու և ուսումնասիրելու խկապէս արժանի մի գիրք կազմել:

Սպենսերը, սակայն, չի ուզաւում ամբողջ առարկան. դաստիարակութեան մասին մի լիակատար գիրք այս հատորից չառաւելի մեծ կըլնէր. այս ինքնըստինքեան փոքրիկ հատորում պէտք է կարծէր թէ հեղինակը հազիւ կը կարողանար միայն չօշափել խնդիրը. բայց գրքի ընթերցումը այնքան զօրեղ հետք է թողնում ոգու մէջ, որ ընթերցողը շուտով նկատում է որ խնդրի ուսումնասիրութեան մէջ արդէն շատ խորն է մտել:

Նշանաւորը սա է որ խկական մտածողին չատուկ մի ուժով Սպեն-

սերը գիտէ ուրիշի մտքերը արթնացնել: Նորա աչս գիրքը մէկն է միտքը լուզող աչն ուսումնասիրութիւններից, որոնք, առանց ծանրաբեռնելու ուղեղը և կամ քնացնելու հասարակ ճշմարտութիւնների անդորրութեան մէջ, ընդհակառակը զրդում են, անհանդուրձանում և ստիպում որ ուղեղը գործի ու որոնի: Անկասկած է որ զաւակների հալը կամ դատարարակը այս գիրքը կարդալուց լետոյ կը դառնալ աւելի ընդունակ մտածելու, աւելի տրամադիր մտածելու ու խոկալու, աւելի գիտակ իւր կոչման մեծութեանը, բաց, անկասկած է և աչն որ զրքի հէնց ալք նոյն արժանաւորութիւնների պատճառով՝ նորա ընթերցող դատարարակը կամ զաւակների ծնողը աւելի անվտանգ է դառնում, թերևս և դառնում է աւելի քիչ գոհ իրանից:

Սպենսերը զբաղեցնում է դատարարակութեան վերաբերեալ բազմակողմանի խնդիրներով և անում է շատ գիտողութիւններ: Ընթերցողներից շատերը արած կը լինեն նոյն գիտողութիւնները երեսաների վերաջ առանց նոյա բացատրել կարողանալու: Բայց շատ անգամ Սպենսերի մի խօսքը բաւական է լինում նոյա բացատրելու, աչն աստիճան հեղինակը գիտէ արմատից բռնել, ամեն մի երևութի նշանակութիւնը ընդհանրութեան տեսակէտից որոշել և աչն աստիճան ուշաւական է հեղինակի լեզուն որ շատ անգամ մի բնորոշ խօսք ամբողջ նախադասութիւնների տեղին է բռնում: Սպենսերի ոճը շատ անգամ սուր

է, երբեմն անգամ պարադոքսական, լւամարդ համեմած: Գաստիարակները, որոնց համար չէ եղիլ գրած ալք գիրքը սկզբնապէս, կը հասկանան հեղինակի միտքը և աւելի էլ կը սիրեն որ իրանց զիմաց կը տեսնեն ոչ թէ մի ուսուցիչ, ալ մի հասուն մարդ, որից կը սովորեն գործադրել իրանց քննադատական ոգին, թէ և հալած կը լինեն աքսիոմների տեղ ընդունել շատ բան, ինչ ֆիլոսոֆալի մտքում անպաւնան պնդումն չէ ալ միայն մտածել տալու գիտողութիւն:

Այս բոլորից լետոյ զարմանալու չէ, որ գալոցական գրադարանների համար կազմած գրացուցակում Ֆրանսիալի հանրական կրթութեան մինիստրութեան մէջ կազմած լանճնաժողովը տանեակից աւելի տարի առաջ գրել է նաև այս գիրքը, ալալիսի կարծիք լալանելով՝ «qu'aucun ouvrage ne mériterait mieux que celui-ci d'être signalé à l'attention des instituteurs» (ոչ մի գիրք տարանից աւելի չէ արժանի ուսուցիչների ուշադրութեանը ներկայացնելու համար): Զարմանալու չէ նաև որ այս գիրքը թարգմանութար տպած է ուրդէն շատ ուրիշ լեզուներով թէ ամբողջապէս և թէ մասնաւոր կրճատումներով՝ ժողովրդական և աժանագին հրատարակութիւնների ձեով: Եւ նոյն իսկ հալերէն լեզուով, դեռ ևս տամեակ տարի առաջ, լոյս տեսաւ մի համառօտած թարգմանութիւն պ. Փիլիպպոս Վարդանեանցի ձեռքով «Վարժարան» ամսագրի մէջ:

Հրատարակչական ընկերութիւնը

անկասկած լաւ ընտրութիւն է արեւ
լոյս ընծալելով Սպենսերի ալս գիր-
քը, որ թարգմանել է պ. Մկրտիչ
Ղազարեանցը: Ընտրութիւնը ի հար-
կէ զժար չէր անել մի գրքի նկատ-
մամբ, որը ահաբաժան մեծահոշակ հե-
ղինակի գրչից է բղխում և որը գնա-
հատել է ամբողջ լուսաւոր աշխարհը:
Բայց արդար է և ալս ասելը, որ
ալդ գրքի հրատարակութեան մէջ
չկալ նշուլ անդամ խմբագրական
գործունէութեան, որ շատ կարեւոր
ենք համարում օտարների արտա-
գրութիւնները մեր հասարակու-
թեանը կարելիին չափ մատչելի
դարձնելու համար: Մենք բաւական
չենք համարում, որ ամենքից վկա-
ւած մի լաւ գիրք թարգմանելի
առանց ուշադրութիւն դարձնելու թէ
որքան մօտ է թարգմանութիւնը
բնագրին, առանց թէկուզ կարճ
նկատողութեան հեղինակի և թարգ-
մանած գրքի մասին, առանց ծա-
նօթութիւնների ընթերցողներին
զժար հասկանալի տեղերի նկատ-
մամբ և ալն և ալն:

Մեր առաջին նկատողութիւնը
վերաբերում է լեզվի ոչ բաւականա-
չափ ճշդութեան:

Որքան էլ ցանկալի է և գովելի
ձգտումը պարզ ոճով գրել, բայց ալդ
չը պէտք է կատարել ի հաշիւ մտքի
ճշդութեան: Ներկալ թարգմանու-
թիւնը ցաւակցաբար ներկայացնում
է նմուշներ ալդպիսի անճշդութիւն-
ների: Միա՛հ իբրեւ օրինակ, ես ա-
ռաջ կը բերեմ մի տեղ, որ առան-
ձին կարեւորութիւն ունի չափապէս
Սպենսերի մի գրքում: Այսպէս օր-
նակ, Սպենսերը չափնի է ի միջի ալ-

լոց նաև գիտութիւնների սեպհական
կլասիֆիկացիայով: Ալդ կլասիֆիկա-
ցիալի մէջ առանձին տեղ են բռ-
նում ահա գիտութիւնները, որ նա
միասին անաւանում է արտարակու-
կոնկրետ գիտութիւններ (պ. Ղա-
զարեանցը թարգմանել է կիտալե-
րացական-կիսաշօշափելի գիտութիւն-
ների, որ թէև ճիշդ չէ, բայց չեմ վի-
ճում ալդ մասին): Սպենսերը ալդ
գիտութիւնների մէջ դնում է մեխա-
նիկան, ֆիզիկան և քիմիան, որոնք
բռնում են մէջ տեղը մէկ կողմից
վերացական գիտութիւնների (գոքա
են մաթեմատիկական գիտութիւն-
ները), միւս կողմից կոնկրետ դի-
տութիւնների (գոքա են աստղա-
բաշխութիւնը, երկրաբանութիւնը,
կենսաբանութիւնը և սոցիոլոգիան):
Ալդ կիտալերացական-կիսաշօշափելի
գիտութիւններն էլ Սպենսերը բա-
ժանում է երկու սերիալի՝ (մեխա-
նիկական գիտութիւնների և մո-
լեկուլալին գիտութիւնների,
վերջիններիս մէջ գնելով ֆիզիկան
և քիմիան: Դէհ, ալդ խմանալուց չե-
տու կարդալով էջ 49, ընթերցողը
կը շփոթւի լեզվի անճշդութիւնից:
«Կիտալերացական, կիսաշօշա-
փելի (մենք աստիակէտ չէինք
դնել ալդ երկու բառերի մէջ, ալ
ընդհանրապէս զծիկով կը կապէինք
նոցա, իբրեւ մէկը միասին լրացնող
խօսքեր, այսպէս՝ կիտալերացական-
կիսաշօշափելի) գիտութիւնների
հիմնական ուժերով (պէտք է լի-
նի՝ մեխանիկական ուժերով,
քանի որ դրանից ասաջ խօսուում
էր մեխանիկալի մասին և քանի որ
մեխանիկական ուժերը աւելի հիմ-

Ն ա կ ա ն չ են քան օրինակ քիմիա-
լան ութերը) զբաղւող ճիւղերից անց-
նելով աճն ճիւղին, որտեղ քննուում են
մասնական ութերը (ալգալիսի տեր-
մին մեր լեզուում դեռ. ես հաստատւած
և չափոնի չը լինելով, պէտք էր դոնէ
փակագծում դնել մոլեկուլային
խօսքը) մենք մանուկ ենք գիտու-
թեան երկրորդ՝ ընդարձակ բաժինը
(ոչ թէ գիտութեան, այլ գիտու-
թիւնն երի կը գրէր Սպենսերը,
քանի որ կիսավերացական-կիսաչօչա-
փելի գիտութիւնը մէկը չէ, այլ ինչ-
պէս վերը տեսանք, ալգալիսի գիտու-
թիւններ շատերն են վիշտում Սպեն-
սերի կլասիֆիկացիայի մէջ. բայց
ալգ տեղում Սպենսերը խօսում է ոչ
թէ գիտութիւնների, այլ գործա-
դրութիւնն երի—applications—
նոր և ընդարձակ շարքի մա-
սին): Գիտութեան (կրկին ոչ թէ գի-
տութեան, այլ գիտութիւնն երի)
ալս երկու խմբերի շնորհիւ» և այլն:

Մեր երկրորդ նկատողութիւնը
վերաբերում է ծանօթութիւնների
պակասութեան: Սպենսերի ալս
գրքում կան բազմաթիւ չա-
տուկ անուններ, նաև հեղինակների
անուններ, որոնց գրածներն հետ
կապ ունեն Սպենսերի ասածները:
Ալգ անուններից շատերը հաջ նոյն
խոյն ինտելիգենտ ընթերցողների
համար հէնց աջնպէս էլ կը մնան
դատարկ անուններ, որովհետև հրա-
տարակիչները կամ թարգմանիչը
նեղութիւն չեն քաշել ծանօթու-
թիւնների միջոցով դէթ կարճ կեր-
պով նոցա հետ ծանօթացնել մեր
ընթերցողներին, որ աջնքան նպա-
տակալարմար կը լինէր մի ժողովը:

Ղախան հրատարակութեան համար:
Ովքեր են, մեր ընթերցողների մեծա-
մասնութեան համար Հիւգօ-Միլլեր,
Լիւլյու (և ոչ Լիւիս), Ֆարադէյ Մարտէլ,
Ուալդ, պրոֆ. զը Մորգան, Կոնաբ,
Ֆելենբերգ, Հորացիոս Մանն, Պիլանտ,
Ժան Պօլ Ռիստեր, Շելլի, Լոկէյ,
Կլինգսլէյ, Կոմբ, Ֆորբա, Քետլէ և ու.
րիշներ: Գոցանից ամեն մէկի մասին
մի փոքրիկ ծանօթութիւն դնելը թէ
դժւար չէ և թէ ամենքին օգտակար
կը լինէր: Գորա համար կարելի էր
օգտուել հէնց օրինակ՝ Ֆրանսերէն
ժողովրդական հրատարակութիւնից:

Երրորդ նկատողութիւն: Յատուկ
անուններից շատերը սխալ ձևով
են գրած: Դատեցէք. Գոսպորաբը
դառել է Հոսպորա (էջ 47), Հեռքսլի
դառել է Գեկսլի, Աւելրոնը՝ Էւել-
րոն (161) Կրիւզէ՝ Կրաուզէ (էջ 165):
Տորլերը՝ Տալլեր, Բուսը՝ Բուսսու
(նոյն տեղ), Նիդերեր՝—Նիդերիդ
(նոյն էջ 165), Կլինգսլէյ՝ Կլինգալէյ
(342), Քետլէ՝—Կիտլէ (էջ 384):
Եւ ալգ ոչ թէ մի մի տեղ, այլ
ամեն տեղ ուր նոյն ալգ անունները
կրկնուում են:

Չորրորդ կարգի նկատողութիւնը
վերաբերում է թիւրիմացութիւնից
առաջացած սխալներին և կամ բաց
թողած խօսքերին: Մենք աւելորդ
ենք համարում մի առ մի խելը բո-
լորը. բայց մի քանի օրինակներ ա-
ռաջ կը բերենք մեր ասածի միտքը
պարզելու համար: Էջ 142 մինք կար-
դում ենք հաւերէն թարգմանութեան
մէջ՝ «Անգլիական տարրական
ուսումնարաններից մէկի համարու-
ածութեան մէջ...», մինչդեռ Սպեն-
սերը խօսում է Լոնդոնի արւարձան-

ներից մինում գտնուող Battersea կոչւած ուսումնարանի մասին, որը ոչ թէ տարրական դպրոց է, այլ տարրական ուսումնարանների համար ուսուցիչներ պատրաստող մի դպրոց է:

Մի ալ օրինակ, ուր շատերը միայն ոճի խնդիր կը տեսնէին, բայց ուր մենք մի միջանկեալ նախադասութեան պակասութեան շնորհիւ հաշերէն թարգմանութեան մէջ՝ Սպենսերի միտքը մասամբ զոհւած ենք տեսնում: Յայտնի է որ մարդկութիւնը երկար դարեր շարունակ, մինչ Դարւինի ժամանակը, ընդունում էր Արիստոտելի հետ և կամ տրամ հետեւելով թէ իբր բնութիւնը զիտակցաբար ալ ու ալ կարգ ու կանոնն է սահմանել. ալսպիսով բնութեան ամեն բանի մէջ տեսնում էին նախախնամութեան մատը: Հին մետաֆիզիկան ալսպէս էր բացատրում և ալդ ոգով էր ուսումնասիրում երևութների վերջնական պատճառները, ալդ վարդապետութիւնը չափունի է գիտութեան մէջ տեղէն ու գիտ անուշով, որի հետեւողները չէ ի հարկէ դեռ Դարւինից էլ առաջ իբր էտիւցիոնիստ չափունի Սպենսերը: Արդ հաշերէն թարգմանութեան մէջ էջ 37 գտնում ենք ալսպիսի մի ֆրազ՝ «Ալսպիսով, թէ և բնութիւնը տեղ է առողջ ու թիւնը պահպանելու միջոց, բայց...»: Սպենսերի աշխարհայեցողութեանը ծանօթ մարդուն ալդ ֆրազը շատ խորթ կը թւի հէնց առաջին անգամից և իրօք համեմատելուց մենք գտնում ենք որ Սպենսերը ասում է՝ Ալսպիսով, թէ և խօ-

սելով տեղեւորութիւնը և գիտելով, բնութիւնը մեզ արթուն պահպաններ է տեղ մեր առողջութեան համար...» Ի նկատի ունենալով Սպենսերի դիրքը ֆիլոսոֆացական սխոտեմների մէջ, ընդգծած միջանկեալ նախադասութիւնը չը պէտք էր դէն գցել:

Նւ կամ ինչու թարգմանութիւնից դէն գցել ալսպիսի խօսքեր, որոնք, ճիշդ է, անհրաժեշտ չեն միտքը հասկանալու համար, բայց մեծ գրական արժէք ունեն, ու նոցա փոխարինել չոր ու ցամաք դատողական խօսքերով: Մի օրինակ: Չարլս Դիկենսի հոգակաւոր ռոմանը Օլիւէր Տւիստ ծանօթ է ամենքին: Այս սիրտ չուզող պատմութեան հերոս փոքրիկ Օլիւէրը իւր ընկերների հետ միասին գիշերօթիկ է մի գործարանում, ուր բոլորովին անբաւարար սնունդ է ստում: Քաղցից դրդւած ալդ փոքրիկ անբաղկանքը վճռում են պահանջել որ իրանց կերակրի բաժինները աւելացնեն, և ալդ պահանջը անելու համար փոքրիկները իրար մէջ վիճակ են գցում ու վիճակը ընկնում է Օլիւէրին: Oliver asking for more, ալսինքն «Օլիւէրը նորից ուտել է պահանջում» անգլիերէնում մի սովորական դարձած է դառել: Այժմ, Սպենսերը, էջ 353 հաշերէն թարգմանութեան, խօսելով երեխաների ճաշակի նշանակութեան մասին և պնդելով որ առանց ալ և ալսութեան չը պէտք է մերժել երեխաներին, ասում է՝ Եւր «Օլիւէրը նորից ուտել է պահանջում», ինչ պատճառ կը բերի մալը կամ դատարարակուհին Ոչ պատասխանելու համար:

Մինչդեռ հաւերէն թարգմանութեան մէջ ցամաք կերպով ասւած է՝ «Երեւան մի բան կերել է և դարձեալ ուզում է: Մալը կամ դաստիարակունին պատասխանում են՝ Հարկաւոր չէ»։—Համաձայն եմ որ այստեղ միտքը չի գոհւած, բայց ինչ հարկ կար զոհել գրական արժէք ունեցող մի շարձւած, որը մեծ տպաւորութիւն է գործում ընթերցողի վերաջ, որին կարելի էր գծի տակ ծանօթացնել ալ դարձած ի նշանակութիւնը:

Մի քանի մանր նկատողութիւններ կա: Ինչու ամեն տեղ գրքում մաթեմատիկան տպւած է մաթեմատիկա: Ռսերէնում թ սառի պակասութեան պատճառով մենք ինչու տուժենք: Էջ 45 խօսւում է ինչ որ Բրիտանական կամրջի մասին. մինչդեռ 1850 թ-ին Ստեֆենսոնի չինած հռչակաւոր կամուրջը, որ միացնում է Էնգլիշի կղզին Ուէլսի երկրի ակի հետ, կոչւում է Բրիտանիա կամուրջ (Britannia bridge). ածականով գործածական չէ: Էջ 52 խօսւում է նաև «քարացած նիւթերից» օգուտ ստանալու մասին. այն, կոպրոլիթները (coprolithes) քարացած նիւթեր են, բայց աւելորդ չէր լինիլ ասել որ նոքա քարացած աղբեր են, որոնք արժէք ունեն իրանց մէջ պարունակած կրալին ֆոսֆատի պատճառով. ամեն քարացած նիւթ ուրեմն դեռ կոպրոլիթ չէ: Էջ 59 խօսւում է «ոլերի վարաբերութեան և հաւասարակշռութեան օրէնքի» մասին. դա պէտք է լինի թարգմանութիւնը «ոլերի կորրեկացիայի և մարդու մասին, բայց

էքւիււալենց կարծում ենք որ հաւասարակշռութիւն թարգմանել չի կարելի. էքւիւալենցը մէկը միւսին համապատասխանող և ոչ թէ հաւասարակշռող ոլմն է, եթէ հաւասարակշռութիւն равновѣсіе բառի մտքով հասկանալու լինենք: Օրինակ. ինչպէս կարելի է տաքութեան շոգու) և կամ մեխանիկական աշխատանքի տեղ ղրինամիկական-էլեքտրական մեքենալ բանեցնել: Այդ կարելի է միայն եթէ չիւլած ոլերի տեղ նոցա ոլժին համապատասխան մի ալ ոլմ էլեքտրականութիւն բանեցնենք: Այդ դէպքում էլեքտրականութիւնը կը լինի էքւիւալենտը, այսինքն տեղը բռնողը մի ալ ոլժին կարծում ենք զոնէ որ հաւասարակշռութիւն խօսքը բառիս գործածական մտքով էքւիւալենտ խօսքի իմաստը չի չափում և որ չամենայն դէպս մեր լեզւում դեռ չը հաստատւած տերմիններ գործածելիս պէտք է եւրոպական տերմինները փակագծում դնել:

Մի ալ տեղ էջ 437 խօսւում է բնազդական հակումներ ի հաւասարակշռութեան մասին, մինչդեռ ալդտեղ հաւասարակշռութեան մասին խօսք չի կարող լինել, ալ պէտք է լինէր՝ բնազդական հակումների ուղղութիւն:

Էջ 141 դուրս է գցւած Սպենսերի կրկնած մի բնորոշ դարձւած: Սպենսերը բառերից վախեցողը չէ և նա չի քաշւում խիստ խօսքերից. ալ պատճառով մի երկու տեղ նա իւր գրքում կրկնում է ամերիկական ֆիլոսոֆալ Էմերսոնի լատին խօսքը մարդու մասին, ասելով թէ կեանք

քում չաջողութիւն գտնելու առաջին պայմանն է մարդու համար՝ լինել ինչպէս ասել են «մի լաւ կենդանի»։ Ինչ մի աշխարհի վերաւորիչ բան կա՞յ աշխարհ, որ հարկ է համարել հեղինակի ոճը ցամաքացնել և թարգմանել ալդ կտորը աշխարհ՝ մարդիկ աշխարհ սկսում են համոզւել որ կեանքի մէջ չաջողութիւն ունենալու համար անհրաժեշտ է առողջութիւն։ Չէ թէ Սպենսերը ոճի ուժով ուղեցել է մի արդէն չապանի ճշմարտութիւն զօրեղ կերպով արտապատել մտքերի վերաջազդելու համար։

Ե՛ջ 350 աւելորդ էր լինիլ ծանօթութեան մէջ դնել թէ Կոմբի առողջապահութեան մասին գիրքը հայերէն կա՞յ թարգմանած։

Ե՛ջ 441 Սպենսերը գործ է ածում Ֆիզիկական բարուականութիւն դեռ ոչոքից գործ չածած խօսքը, ասելով՝ Քիչ մարդիկ կան հասկացող որ աշխարհքում կա՞յ մի բան որ կարելի էր անւանել Ֆիզիկական բարուականութիւն։ Մինչդեռ թարգմանութեան մէջ կտրուկ ասած է՝ «Բոտ երևութիւն շատ քչերը գիտեն որ կա՞յ Ֆիզիքական բարուականութիւն»։

Որովհետեւ առհասարակ թարգմանութիւնը բաւականի ազատ կերպով է կատարւած, հետեապէս բնագրից

չեղումներ շատ կան, որոնց մի առ մի ամենը թւելը անհնարին կը լինէր։ Այդ նրանից է որ, ինչպէս երեւում է, այս թարգմանութիւնը ուռանդէն թարգմանութիւնիցն է կատարւած. և, ի հարկէ, հակական դարձած սովորութեան համաձայն՝ աւելորդ է համարել ազդարարել ալդ մասին։ Մենք առհասարակ խորհուրդ ենք տալիս զգուշանալ ուռա թարգմանութիւններից օգտւելուց և աշխարհի դէպքերում դիմել գերմաներէնի կամ ֆրանսերէնի օգնութեան։ Աւագաւորում ենք դէպքից չորդորելու աշխարհա-սարդներին, որոնք որպէս թարգմանիչներ որ և է ապագայ են խոստանում, որ նոքա ձգտեն եւրոպական լեզուներից գտնէ ֆրանսերէնը և գերմաներէնը լաւ սովորել։ Աւագ. Մկրտիչ Ղազարեանը, ինչպէս մեզ թւում է, դատելով թէ աշխարհագրագիտութիւնից, որ նա արել էր Գոգոլից («Մործ» 1892 № 5) և թէ դատելով նոյն իսկ այս նոր թարգմանութիւնից Սպենսերի գրքի, իբր թարգմանիչ ապագա խոստացողներիցն է, չնայած բազմաթիւ նկատողութիւնների որ մենք առաջ բերեցինք ապտեղ և կամկարող էինք անել. պէտք է միայն աւելի խիստ զիսցիպլինալի վարժութիւն թարգմանելու համար և եւրոպական լեզուների գիտութիւն։

Ա. Ա.

ՓԱՓԱՁԵԱՆ, Վ. — «Արդար դատաստան»: Մի պատկեր, «Պատկերներ թիւրքահայոց կեանքից» զրւածքից: Վ. Փափազեանի, հատոր ա. Մոսկւա, 1891 թ. 327 երես, գինն է 1 ռ. 50 կոպէկ:

Կեանքից վեր առած պատկերի արժանաւորութիւնը գոյութիւն ունեցող կեանքի և նրա ստւերի խոր մթութեան մէջ թաղած եղծումների¹⁾ ճշմարիտ նկարագրութիւնից է կախած: Տիպերը և արկածները ուրքան ուշալական են, անքան խիստ տպաւորութիւն են թողնում ընթերցողի վերայ, որն ինքն իրան և շուրջը կենդանի գոյներով տեսնելով ալդ հալելու մէջ՝ լրջմտաբար սկսում է մտածել տիրող դրութեան մասին:

Ուրքան հեռանում է պատկերը իրական կեանքից, անքան թուանում է նրա տպաւորութիւնը:

Պատկերների մէջ մենք ուսումնասիրում ենք ժողովրդի ժամանակակից կեանքը, առասպելացիներով նկարագրութիւնը՝ առասպելացիում ենք և գոյութիւն ունեցող կեանքը (պատմութիւնը):

Պատկերի գեղարեստական բաժինը ուրքան որ ազատ լինի, պատմական, աշխարհագրական, քաղաքական, տեղական կեանքի նկարագրական մասը պէտք է որ խկութեամբ դուրս բերւի: Ենչպէս թուրքերին պարսկի շոր չի կարելի հագցնել, անպէս էլ պարսկին չի կարելի

թուրքերի եղանակով երգել տալ:

Նամանաւանդ մեզ՝ Ռուսահայերիս, որ անքան կարօտ ենք ծանոթութեան թուրքահայերի առօրեայ կեանքի հետ, անհրաժեշտ է ունենալ ալդ ժողովրդի կեանքից ճշգրիտ պատկերներ, որ լուսաբանեն մեզ նորա դրութիւնը:

Տաճկաստանը ճանաչելու կարիքը մասամբ լրացնելու համար վերջին տարիներս Կովկասում և Ռուսաստանում տպագրւեցան զանազան գրքովիներ, որոնց մէջ մեծ թիւ են կազմում պ. Վ. Փափազեանի պատկերները որոնցից մի քանիսը նախապէս առանձին առանձին տպագրւեցան՝ թէ պարբերական թերթերում և թէ գրքովիներով: Որպէս բնիկ թուրքահաղ (վանեցի), ժողովրդի ամեն դասակարգի մէջ մտածեալ և ալդ երկրում բաւական ճանապարհորդութիւններ կատարած, պէտք էր, որ պ. Փափազեանը մեզ տար անպիսի պատկերներ, որոնք մեզ ճշտութեամբ ծանոթացնէին իրական կեանքի հետ:

Յայտնի լւան է, որ թուրքիայի վարչական բոլոր գործերի մասին հետաքրքրւում է և զինանակն աշխարհը: Շատ եւրոպացի ճանապարհորդներ մտել են Օսմանեան բոլոր կալածները և շարունակում են խուզարկել ու քննել թուրքիայի ոչ միայն դատավարութիւններն ու դա

¹⁾ Ինչու միայն «եղծումների» և ոչ կեանքի հանգամանքների և մարդկանց լարաբերութիւնների առհասարակ:

տաստանագրքերն են թարգմանում, ալ եւրոպացի ճանապարհորդները քննում են և՛ ժողովրդի աւօրեալ կեանքը, և՛ պաշտօնեաների նիստ ու կացը, և՛ հարստահարութիւնները, մի խօսքով աչն ամենը, ինչով որ հետաքրքրում ենք և՛ մինք։ Այս էլ չափոնի է, որ ճանապարհորդների մեծագոյն մասը, որպէս թիւրքասէրներ և թիւրքերից առաջնորդած մարդիկ, աւելի հակամշտ են նրանց պաշտպանելու, նրանց բարձրացնելու խել թէ համեմատական քննութիւնները ճիշտ կարող են մար գցել աշխարհի անճիշտ և առասպելացրած պատկերների վարկը, ասելու կարիք չկա։

Իւր պատկերներով պ. Փափազեանը ման է դալիս ամբողջ ճաշկաչաքը և վերջին երկու «Սև կղզի» և «Արդար դատաստան» պատկերներով գնում է Սուլթանի և Շահի մալքաքաղաքները։

«Սև կղզու» մասին ասելիք չունեմ, որովհետև Պարսկաստան անձամբ ման եկած, քննած չեմ և ունեցած տեղեկութիւններս էլ չառանչան եմ համարում։

Աչն, ինչ ինձ տրիպեց այս նկատողութիւնը գրելու, այդ՝ պ. Փափազեանի կ. Պոլսում կատարել տւած «Արդար դատաստան» է։

Եթէ կ. Պոլսում ապրող մի հայ կամ օտարական վեր առնէ, կարգալալդ «Արդար դատաստան»-ը՝ չը գիտեմ ինչ գաղափար պիտի կազմէ պ. Փափազեանի և մեր՝ կովկասեցիներիս վերաբ. իմ խօսքը ոչ թէ պ. Փափազեանի պատկերների մասին է առհասարակ, ալ միմիայն «Արդար դատաստանի մասին, որի

նկարագրական մասը իրականութիւնից չեղում է և նոյն խակ սուեր է գցում նորա միւս պատկերների վերաբ. որոնք, արդար է խոստովանել՝ իրական կեանքին բաւական մօտ են։

Որպէսզի ալդ սխալը օտարները մեզ ցոյց չտան, որոշեցի իրականութեան հետ ծանօթացնել «Մուրճ»-ին թերցողներին։—

«Արդար դատաստան»-ի առաջին տողը սկսում է. «Կ. Պոլսոյ Ազլիէի (արդարութեան) Ատեանը ամսուս 25-ին, ժամը 10 - ին հրամաւում է ձեզ ներկայանալ իւր դատարանը և վկայել Ա... Գ... և անի գործի մասին...» (էջ 259)։ Հէնց այդ առաջին տողի՝ առաջին երեք բառերը սխալ են. «Կ. Պոլսոյ Ազլիէի ատեան» չկա. Ա. հ. քեամը - Ազլիէ (արդարութեան դատարան) մէկ է Օսմանեան պետութեան մէջ և երբեք չի գրւում «Կ. Պոլսի Ազլիէ», ինչպէս չեն ասում С. Петербургскій Правительствующій Сенатъ, ալ-ուղղակի Правительствующій Сенатъ։ Ահրամար Ազլիէն երբեք խնդրատու, պատասխանատու կամ վկա չի հրաւիրում։ Եթէ հեղինակը իրաւաբանական տարրական հմտութիւն ունենար, կ'իմանար՝ որ ալդ դատարանում, որ կազմում է Հոգոգի (քաղաքացիական), Թիջարէթի (առևտրական), Զինալէթի (քրէական), Թէմիզների (վճռալինջ, касационный) ատեանների բոլոր անդամների խառն ժողովից, ուր քննում են միմիայն արտակարգ դատաստանական գործերը, — ալ իմացողը իրան աչն տեղ

վկայ հրավիրւած չէր ներկայաց-
նիլ, ահն էլ ժամը 10-ին, (մեր ժա-
մով գալիս է երեկոյեան ժամ
4—5-ին), երբ Կ. Պոլսի բոլոր վար-
չական ատեանները վաղած են լի-
նում:

Բալց զարմանալին ահն է, որ
Սուլթան Ազիզի գահակալելուց չե-
տոյ մինչև օրս՝ եւրոպացիներին կու-
րացնելու համար Կ. Պոլսի դատա-
րաններում թիւրքերը արտաքուստ
ահնքան մանրամասն ձեական օրի-
նապահութիւններ են անում, որ չա-
փազանցնում և ծիծաղելի ծաղրա-
լեղութեան են հասցնում ամեն գործ.
ահն ինչ պ. Փափազեանը ուղում է
մեզ հաւատացնել, որ պոլիցիական-
ներն են իրան ներկայացրել հրաւի-
րաթերթը (ПОВѢСТКА) «Կ. Պոլսի
Ազլիէի առեանը» գնալու: Ամ-
բողջ աշխարհ գիտէ, որ դատարան-
ներն առանձին համազգեստով ծա-
ռաներ ունին, ոչ նման պոլիցիա-
կանների չորերին. դոքա են միաջն
լանձնում դատաստանական բոլոր
թղթերը իրանց հասցէին. (կարդա-
ցէք թուրքերի օրէնքները և թեր-
թեցէք ահն բոլոր դատաւարութիւն-
ները, որոնք արտատպւել են եւրո-
պական թերթերում: Ֆակտը անհեր-
քելի է): Նւ հրաւիրաթերթը իրան
հասցնում են երեկակական պոլի-
ցիականները հէնց ահն օրը, երբ
պիտի քննէր ալդ գործը: Ախար նմա-
նը ուրիշ անգամ չը պատահած բան է:
Պիտ. ալս հերիք չէ, նա (269 երես)
վկանների և դատ ունեցողների մի
ահազին խումբ սուլալինելով¹⁾ պո-

լիցիալից դատարան է բերում, որոնց
խկոյն «դափու ալթի» դրան ետն
են գցում: Զարմանալի է, որ ալդ-
քան շուտ-շուտ են շինում «դափու
ալթի»-ները և քանդում ալդ
դատարանի նրբանցքներում: առաջ
չկար, լետոյ էլ չկար, երեւի դրանք
չինել են հէնց միաջն հեղինակի
համար: «...Կէս ժամից լետոյ Ազ-
լիէի դատարանը մաալ: Սա
մի մեծ չէնքէ Ալա-Սոֆիա
մզկիկի մօտ...» (259 երես).
Զեմ հասկանում. Ազլիէն Բարձրագոյն
Պրան մեծ շինութեան մէջն է, որ-
տեղ է և ինքը Ազլիէ Նաղըր (ար-
դարութեան մինիստր). Խնչպէս դուք
ահազին շինութիւնը մի վերստ հեռու՝
Ալա-Սոֆիալի կողմն էք տեղափոխում:
Թիւրիմացութիւնը չառաջացել է
նրանից, որ հեղինակը դատարան-
ները խառնում է «Ազլիէի» հետ:
Ալա-Սոֆիալի մօտ «Ազլիէ դատարան»
չկալ, ահնտեղ Բիդալէթն է, (ոչ թէ
հաշտարար, ինչպէս անւանում է
պ. հեղինակը, թուրքերը հաշտարար
դատարաններ չունին, ալ-հահանգա-
կան—Окружный судъ), Իսթինաֆ
(Палата) և Թէմիզը (касап. департ.),
ահն էլ երեք մասի բաժանւած. քա-
ղաքացիական (Հուգուդ), վաճառ-
կանական (Թիջարէթ) և քրեական
(Զինալէթ) և բոլոր դատաստանական
ատեանները Կ. Պոլսի:

Բալց զարմանում եմ մանաւանդ
դատարանների նկարագրութեան վե-
րալ: Նս հինգ տարի շարունակ մտել
եմ ալդ դատարանները և երբ էք
չեմ տեսել ոտները բութիկ, կուրծք
քերը բաց և ֆէսերը ծոծրակի վրա՝
դրած էֆէնտիններ, վսեմաշուք է բ-

1) Հեծեկազօր:

վեր... ջրամանը ձեռքերին նրբանցքով արտաքնոյ գնալիս (260 երես), աչն ինչ շատ լաւ լիշում եմ, որ ալդ էֆենտինները արշինը երկու լիւանոց ընտիր չուխալից կտիկ սերտովները հազին, ձիւնի նման սպիտակ օսլաւած շապիկներով քնքով ձեռնոցները ձեռքերը, բարալիկ ձեռնափափտերը շարժելով մոեկեիւն են, որոնց կաշառքի ոսկիներով լքցւած զրպանները միշտ դատարկել են եւրոպացի դերձակները և մոզալի մոզազինատէրերը:

Այս, վան, Մուշ, Երզրում՝ համաձայն եմ ձեզ հետ, կան գրագիրներ, որոնք «ծալապատիկ նստած ծնկի վերաջ գրում են մինչև օրս պաշտօնական բոլոր թղթերը», բայց Կ. Պոլսի դատարանների քննիչներին (сѣбѣоваѣе) մի ծնկների վրա գիր գրել տաք, աչն էլ չորսին մի ալդքան ահուելի կեղտոտ սենեակ բերելով՝ քննութիւն ու մասխարութիւն մի անել տաք, թող գրասեղանների վրա նստեն ալաֆրանկա Յիշկէք, որ ալդ քննիչներին մօտ անդադար մտնում են դատալագները, դատարանների նախադասները և օտարաէրութիւնների կոնսուլների թարդ մանները: Թուրքերը ալնքան վիմար չեն, որ Կ. Պոլսում՝ դեսպանների քթի տակ ալդ աստիճան անկարդ պահեն իրանց ատեանները:

Եթէ հեղինակը ալդ ահազին նոր (1865 թ. չինւած) չինութեան մէջ մտած լինէր, որ չորս անգամ աւելի մեծ է Թիֆլիսի նահանգական և պալատի դատարանի չինութիւնից, լուսամուտների մթութեան մասին գանգատ չէր անիլ, բայց երևակալու-

թիւնը շատ անգամ սխալում է: Քննութիւններ կատարելիս իբր թէ ուտում խմում են, եթէ ալդ ասէլք պարտիկների համար կարելի է հաւատալի. որովհետեւ տեսել եմ, որ Մուհարըմի հանդէսների գիշերները նրանք մղկիթում նարկիլէ են քաշում, չէրքէթներ էլ են խմում:

Անկարելի է Ստամբուլ տեսնել և աչնտեղի թրքուհիներին ֆարաշալից հանել և չարաֆների (սաւանի) մէջ փաթաթել և ալդ սաւանի ծալումը էլ ստիպել մարդուց երեսը ծածկել (262 երես), կամ բանալ (263 երես) և կամ «թէմէնէ» անել (264 երես): Ինչ կարիք կա Կ. Պոլսի թրքուհիների երեսը բանալ (265 երես), քանի որ նրանք պարսկուհիների նման ամբողջ քօղով չեն ծածկւում և նրանց ունքերը, աչքերը, ալտերը, քիթը բոլորովն բայ են. «բուքէնտ»? (երեկ երեսի ծածկուց) չունին. եաշմաղն էլ վուալից թանձր չէ:

Բայց զարմանալի և հակասական են հեղինակի բոլոր նկարագրութիւնները. նա լանցաւորներին Բիդալէթ է տանում, ալսինքն ճոր օրէնքով կառավարող դատարան, որի մէջ նախադահը՝ զանազան կրօնի անդամներով՝ օրէնքների անուանով վճիռներ է կապցնում, և ալդ անդամներին (մտցնում է փոքրիկ սենեակներ լալալու, աղօթելու, ծխելու, ուտելու, խմելու) և լանկարծ Շէլս-իւլ-Նալամի ղոնից մի ղաղի (կրօնական դատաւոր) է մտցնում ալդ դատարանները և նրա բերանով վճիռներ արձակում. և ինչպէս...— գրչի ծալը շարժելով:

Իսկ պոլիցիայում պատահած կօշիկներ հանել տալու և գուլպայով աղբանոցը բանտարկելու սովորութեան մասին՝ ինքը հեղինակն անգամ կասկածում է. և զիւրահաւատ ընթերցողներին համոզելու համար՝ ծանօթութիւնով (էջ 279) ուղարկում է Կ. Պոլսի դատարանները վերադառնալու, իբր ով չի հաւատում, թող զնալ ստուգէ։ Ուղիղ է, որ դատատանական ատեաններում սովորութիւն է՝ մոմոզները վերադրուել, կրկնակօշիկները, ձեռնափալտն ու հովա՝ նոցը լանձնում են նրբանցքում դրա համար կարգադրած ծառաներին։ Որոնք ստացած առարկաների համար խփոյն Ձեռն տալիս և պատասխանատու են իրանց լանձնած իրեղէնների համար. բայց լուծած բան չէ կօշիկները հանել և գուլպայով մանածել։

276 երեսում նկարադրւած է Բիզալէթի նախագահը, որը իբր թէ մի զապի է։ Բայց չէ՝ որ զապիների Կ. Պոլսի դատարաններից արտաքսուելուց քսանհինգ տարի է անցել։ Եւ չետոյ. ինչ կասեն Կ. Պոլսում ապրող եւրոպացի փաստաւորները և կանսուլներին թարգմանները, որոնք ամեն օր ներկայ են ալդ ատեաններում, երբ կարդան «արհի պատից տոպրակներով կախւած թղթերը, չատակի վրալի թղթի մանրովը, պանըրի կտորները և եղեղի գրչի կտրած քները»։ Միթէ ալդ բաները նրանք տեսնում և չեն վիշտաւիտ իրանց ղեկուցումների մէջ։ Դատատանական արհի միւս մասում չատակի վերալ իբր թէ խալիներ են փռւած (էջ 279). մինչդեռ 70-ական

թւականներից չինւած էին թիկունքով նստարաններ, ետևի կողմինները առաջիններից ատոմանաբար բարձր. թէ խմելու (էջ 277 երես) գործիքներ էլ կալին ալդտեղ թափված, կոտրած, պստուած առարկաների մէջ. ուրեմն Կ. Պոլսի թուրքերն էլ սկսեցի չալ խմել...

Պ. Փափաղեանը եթէ մօտից ծանօթ լինէր Կ. Պոլսում ապրող դատաւորների հետ, մտած լինէր նրանց տները, ներկայ լինէր նրանց դատավարութեանը, ալդալիս հաճուածքներ (279 երես) չէր զնիլ նա խաղահի բերանը (մինչև ալժմ դատի էր ասում)։ Ալդ խորամանկ և ծանրաչարժ արարածները ընդհանրապէս ալդքան համեստ և լուրջ գիրք են բռնում՝ դատավարութեան ընթացքում, որ դատադարոտելի արիւնը ծծել ջանկացած բոլէին անգամ պատրաստ են ժպտալու, հաճութաւու իրաւագուրկ թշուալին և անմեղ ձեանալու։ Ալդ բանը կարելի է նկատել 1891 թ. «Արաք»-ի համարում հրատարակւած դատաւարութեան պատմութեան մէջ ևս։

Կրճատելու համար մի վերջին նկատողութիւն էլ անենք և վերջացնենք «Արդար դատաստան»-ի դատաստանը։

Պ. Փափաղեանը ալդքան անծանօթ է իւր նկարադրած կեանքին, որ քաղաքացիական դատարանում (Բիզալէթի հուղուղ) եղած ժամանակ վարել է տալիս իւր երեսակալական փաթիթոցներով դատաւորին «իղկէմբէ-չորւանսի» քրէական գործը (279 երես) և ապա ալն տեղից դուրս դալով՝ ընթերցողներին էլ իւր հետ

տանում է քրէական դատարան (Բիդալթի ջինալթի), որտեղ նորից մի զաւիւս էս գտնում (այդ ատեաններում զաւիւս չկաւ, չէլի-իւլ-իսլամի զուանը փնտրեցէք զաւիւսներին) և 5—6 կոկիկ հաղնւած անդամներին հետ նստեցնում կաշու գործարանատիրոջ և բանւոր պարսկի դատը քննելու համար: Վուցէ հեղինակը կարծում է, որ ճակատ կոտորելը փոքր լանցանք և թեւ գործարանի անիւի տակը թողնել տալը մեծ լանցանք է: Բայց քրէական լանցանքը քրէական է մնում, հետևապէս քաղաքացիական դատարան չի մտնիլ:

Պատկերի մէջ դուրս են բերւած Բոսֆորի Հիսար Բուրնի արւարձանում թիւրք, իսլամ գործարանատէր և պարսկ էլ մեքենավար: Մեղ թւում է սակաւն որ այդ բանը երևակայական է:

«Արդար դատաստան» պատկերով, ինչպէս երևում է, հեղինակը աշխատել է մեղ ծանօթացնել կ. Պուսի դատարանների հետ. բայց այդ երևակայական պատկերով սուրբ է գցել իւր միւս պատկերների վրայ: որոնք, ինչպէս վերն էլ ասացինք, իրական կեանքին բաւական մօտ են:

Ս. Ս.

Նոր տնայնացած գրքեր

1) ՍՊԵՆՍԵՐ, Հերբերտ:—«Գատտիարակութիւն մտաւոր, բարոյական և ֆիզիքական»: Թարգմ. Մկրտ. Ղազարեանց: Հրատ. Թիֆլիսի Հրատարակչ. Ընկ. Թիֆլիս, տպ. Ռոտինեանցի, 1892 թ., գինն է 1 ռուբլի:

2) ՇՄԻԳՏ, Օ. Ի.—«Մըռւան»: Թարգմ. ռուսերէնից Անուշ. Քալանթար: Հրատ. Թիֆլ. Հր. Ընկ., Թիֆլիս, տպար. Արօր Տ. Նազարեան. գինն է 20 կոպէկ:

3) ՍԷՅԼԱՆ, Ն.—«Խան Միրան» (աւանդական պատկեր Թահմազչահի վասպուրականի արշաւանքից): Հրատ. Թիֆլ. Հր. Ընկ. Թիֆլիս, տպ. Արօր Տ. Նազարեանի, 1892 թ., գինն է 20 կոպէկ:

4) ԳՈԳՈՒ, Ն.—«Տարաս Բուլբա»: Թարգմ. Մ. Աբեղեան: Հրատ. Թիֆլ. Հր. Ընկ. Թիֆլիս, տպ. Ռոտինեանցի, 1892 թ., գինն է 40 կոպ.:

5) ԱՂԱՅԵԱՆՅ, Ղ.—«Երկու քուր»: Երկրորդ տպագր. Հրատ. Թիֆ. Հր. Ընկ., Թիֆլիս, տպ. Շարածէ, 1892 թ., գինն է 25 կոպէկ:

6) ՇԻՐԱԿԵՅԻ.—«Մարօ», պատկեր իրական կեանքից: Բ. Աւեքսանդրապուլ, տպ. Գ. Սանդեանցի, 1892 թ., գինն է 5 կոպէկ:

7) ՍԵՆԿԵՆԻՅԻ, Հ.—«Փարոսի վերադ», թարգմանութիւն ռուսերէնից: Մոսկւա, տպ. Մ. Բարխուդարեանցի, 1892 թ., գինն է 10 կոպէկ:

- 8) ՍԱՀԱԿԵԱՆՅ, Սահակ քահանա.—«Դասատետր կրօնի» Ա. տարի: Թիֆլ., տպ. Շարաձէի, 1892 թ., գինն է 15 կոպէկ:
- 9) ՍԱՀԱԿԵԱՆՅ, Սահակ քահանա.—«Դասատետր կրօնի» Բ. տարի: Թիֆլ., տպ. Շարաձէի, 1892 թ., գինն է 20 կոպէկ:
- 10) ՍԱՀԱԿԵԱՆՅ, Սահակ քահանա.—«Դասատետր կրօնի» Գ. տարի: Թիֆլ., տպ. Յ. Մարտիրոսեանի, 1892 թ., գինն է 20 կոպէկ:
- 11) ՋԱՄԱԼԻ.—«Երգիչ Ջամալու քնարական երգերը»: Ալեքսանդրապոլ, տպ. Աբր. Մալխասեանցի, 1892 թ., գինն է 20 կոպէկ:
- 12) «ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ», հրատարակիչ Յովհաննէս Բարխուդարեանց, Գիրք Ա., Մոսկւա, 1892 թ.:
- 13) ՄԱԼԽԱՍԵԱՆՅ, Ստ.—«Դրաբառի համաձայնութիւնը»: Հրատ. Կենդր. Դրավաճառանոցի Թիֆլիս, տպ. Յ. Մարտիրոսեանցի, 1892 թ., գինն է 50 կոպէկ:
- 14) ЕРИЦОВЪ, А. — „Исторія холерныхъ эпидемій въ Закавказьи“. Եւ զորա հետ կից՝ „Чума въ Закавказьи“. Тифлисъ, 1892 г. գինն է?
- 15) ԽՐԻՄԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿ.—«Իրախոր ընտանիք»: 2-րդ տպագրութիւն: Հրատ. Թիֆլիսի Հ. Հրատ. Ընկ., տպ. Մ. Ռոտինեանցի, 1892 թ., գինն է 60 կոպէկ:
- 16) ԽՐԻՄԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿ.—«Սիրաք և Սամուէլ»: Բարի հօր կրթական դասեր: Ինէր հայոց հարց և զարգացեալ որդւոց: 3-րդ տպագրութիւն: Հր. Թիֆ. Հ. Հրատ. Ընկ. Թիֆլիս, տպարան Մ. Ռոտինեանցի, 1892 թ., գինն է 50 կոպէկ:
- 17) TER-MIKELIAN, Arschak, Dr.—„Die armenische Kirche in ihren Beziehungen zur byzantinischen“ (von IV. bis zum XIII. Jahrhundert). Leipzig, Gustav Fock, 1892 թ., գինն է 2 մարկ:
- 18) ՔԱՄԱԼԵԱՆՅ, Ս.—«Հեքիաթներ»: Թիֆլիս, տպ. Յ. Մարտիրոսեանցի, 1892 թ., գինն է 30 կոպէկ:

ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ԹԵՄԱԿԱՆ ԴՊՐԱՆՈՅՆԵՐԻ ՎԱՐՁԱԿԱՆ ՐԵՖՈՐՄ

Մեր թեմական դպրոցները հայկական միակ միջնակարգ և էջմիածնի ձեմարանից դուրս միակ բարձր դպրոցներն են, դոցանից է գլխավորապէս կախած նաև ծխական ուսումնարանների ուսումնական վիճակը, քանի որ նոքա են տալիս այդ ուսումնարանների համար ուսուցիչների գլխավոր կոնտինգենտը: Գլխավորապէս այդ դպրանոցներից են սպասուում աւելի բարձր կրթութեան ձգտող հայ սաներ, քահանայացիներ և մեր բարձր հոգևորականութեան ապագայ անդամներ: Այդ հանգամանքը պարտաւորացնում է մեզ լուրջ ուշադրութիւն դարձնել թեմական դպրանոցների վերայ, որը մենք գտնում ենք ոչ բարեկարգ վիճակի մէջ, և առաջարկել միջոցներ յառաջդիմութեանը խոչնդոտ հանդիսացող հանգամանքների առաջն առնելու համար: Կորա համար իբր տիպար այդ ուսումնարանների մենք ընտրում ենք Ներսիսեան դպրանոցը, որը միևնոյն ժամանակ նիւթեր կը տալ մեզ դպրանոցների ընդհանուր վիճակի հետ ծանօթանալու համար:

Ներսիսեան Հոգևոր Դպրանոցը Կովկասեան Հայերի ամենանշանաւոր հիմնարկութիւններից մէկն է: Նա ամենահինն է հայոց դպրոցների մէջ, առաջիններիցն է Կովկասում հիմնւած որ և է ազգի դպրոցների շարքում, քանի որ նա մօտ եօթանասուն տարւայ գոյութիւն ունի: Նա նաև ամենահարուստն է բոլոր հայ ուսումնարաններից բաց և բազմատոմս միջնակարգ պետական դպրոցների հետ, որ գոյութիւն ունեն թէ Կովկասում առհասարակ և թէ մասնաւորապէս Թիֆլիսում, նա ամենահարուստներից մէկն է, քանի որ Ներսիսեան Դպրանոցի տարեկան եկամուտը իւր շար-

ժական և անշարժ կալածանքներից՝ որպէս և այլ մշտական հասոյթներից շուրջ 50 հազար ուղբլի է, որը համապատասխանում է, հնգական տոկոսով շահեցրած՝ մի միլիոն ուղբլու մեծ գումարին:

Այդ ամենից յետոյ Ներսիսեան Դպրանոցը ունի յատուկ դրամադուխ, որի տոկոսները ներում են մշտապէս մի որպէքիր ունեւնալ Եւրոպայի համալսարաններից մէկն ու մէկում, տարեկան շուրջ 800 ուղբլու ծախքով:

Այս բոլորը միասին վերցրած՝ Ներսիսեան դպրանոցը դարձնում են մի նշանաւոր հաստատութիւն ամբողջ Կովկասում չը նայած որ նա մի միջնակարգ դպրոց է:

Դպրոցին այդ նիւթական հաստատութիւնը տալու համար հարկաւոր է եղել մեծ խելքով, հեռատես ու ազդանւէր մի եկեղեցական իշխանի կաճն և ոյժը, որպիսին կարող էր ցոյց տալ Ներսէսը իւր երկարատեւ առաջնորդութեան ժամանակ դարիս առաջին կիսում, և իւր կաթողիկոսութեան երկար տարիներում, ապա մի շարք նիւթապէս կարող անձերի եռանդը հայկական ազգային ուղղութեամբ և կրթած հասարակութեան անդամներից մի շարք մարդկանց անշահատէր ծառայութիւնը, յանձին դպրոցի հոգաբարձուների, բղխած ժողովրդի ընտրութիւններից:

Բայց չը նայած իւր համեմատապէս մեծ հնութեան, նիւթական ապահովութեան, երկարամեայ գործունէութեան, ձեռք բերած փորձերին, չը նայած այն ընդհանուր ուշադրութեան, որի պակասութեան վերայ չի կարող զանդատուել այդ նշանաւոր հայկական դպրոցը, չը նայած այդ ամենին, ստում ենք մենք, այդ դպրոցը մինչև այժմ շարունակում է հանելուկ լինել բոլոր նոցա համար, որոնք երբ և իցէ իրանց հարց են տւել նորա հետեւած նպատակի, տւած արդիւնքների, դպրոցում իշխող կարգ ու կանոնների և մշակած աւանդութիւնների մասին:

Ներսիսեան դպրոցը, հէնց շնորհիւ նիւթական ապահովութեանը իւր տւած արդիւնքների անհամապատասխան լինելուն՝ միշտ մի հարցականի տուած կանգնած է եղել հասարակութեան աչքում: Ամենքը զգում են որ ասի յափոյ են գործում, զղում են ամենքը, որ նորա դիրքը անորոշ է և ինչ որ լաւ չի կապում ժամանակի պահանջների հետ:

Հասարակաց կարծիքը այդ կողմից մէկ է. Ներսիսեան դպրոցը չի աալիս ոչ լաւ զարգացած և ոչ էլ լաւ դաստիարակւած աշակերտներ. նա ընդհանրապէս չի զրաւում հայ ընտանիքները դէպ իրան. իւր ունեցած համբաւով նա չի կարողացել մրցել Թիֆլիսում գոյութիւն ունեցող միջնակարգ դպրոցների հետ. քիչ-շատ ունեւոր ընտանիքները միշտ խորշել են այդ դպրոցից և իրանց զաւակները այդ դպրոցը չեն յանձնել, շատ սակաւ բացառութիւններով:

Դա մի դրութիւն է, որ պէտք է մտածելու տեղիք տայ սկսած բարձրագոյն հոգեւոր իշխանութիւնից մինչև ամեն մի հայ քաղաքացին: Պէտք է լրջօրէն ձգտել հայ դպրոցի անուըր բարձրացնելու, քննելով և հեռացնելով այն պատճառները, որոնք խոչնդոտ են հանդիսացել դպրոցի կանոնաւոր յառաջադիմութեանը:

Այժմ, երբ մենք մի նոր կաթողիկոսի զաւստեան առջևն ենք, մեր հոգսերից մէկը պէտք է լինի ի միջի այլոց մեր հայկական միջնակարգ դպրոցների դրութիւնը քննութեան առնել և այլ դրութիւնը բարւոքելուն նպատել: Իսկ այդ միջնակարգերից կարեւորագոյնը Ներսիսեան Հոգեւոր Դպրանոցն է, որի դրութիւնը, որպէս ասացինք, լուրջ մտածողութեան տեղիք է տալիս:

Ներսիսեան Դպրանոցի դրութիւնը քննելիս, պէտք է ի նկատի ունենալ դպրոցական այլ և այլ խնդիրներ. դպրոցի նպատակը, դպրոցի ուսումնական կառավարութիւնը, դպրոցի տնտեսական կառավարութիւնը, դպրոցի ուսուցիչների խնդիրը, ուսման ծրագիրը:

Իսկապէս այդ բոլորը այն խնդիրներն են, որոնք կազմում են Ներսիսեան Ազգային Հոգեւոր Դպրանոցի կանոնադրութեան բովանդակութիւնը: Ուզենալ վերաքննել այդ խնդիրները նշանակում է ուզենալ Դպրանոցի կանոնադրութեան վերաքննութիւնը, հետեւապէս և փոփոխումը: Եւ մենք կարծում ենք որ ժամանակը հասած է կանոնադրութեանը վերափոխման ենթարկելու համար, որովհետև մեզ թւում է թէ՛ նա իւր մի քանի մասերում իւր ժամանակը աչսպէս ասած՝ ապրած պրծած է: Ներկայ կանոնադրութիւնով, որ գոյութիւն սւնի 1861 թւականից դէս և որը հետեւապէս 30 տարին գործել է, դպրոցի կառավարութիւնը շարունակել առանց որ է փոփոխութեան, մեզ թւում է դատապարտել դպրոցը յետադիմութեան և յամենայն դէպս անշարժութեան:

Այն ժամանակ, երբ տրեց Դպրանոցի այժմ զօրութիւն ունեցող կանոնադրութիւնը, դա լրումն էր վաղուց տածած բաղձանքների ժամանակի ամենայառաջդիմական մասի համար. 30 տարի առաջ ստանալով այժմեայ կանոնադրութիւնը՝ մեծապէս ուրախ էին որ Դպրանոցը վերջապէս ունեցաւ մի որքան և իցէ տանելի կանոնադրութիւն առհասարակ. իսկ այդ ցնծութիւնը հիմնւած էր այն հանգամանքի վերայ, որ մինչ այդ ժամանակ, ուրեմն հիմնւած օրից 38 տարի շարունակ դպրոցը գործում էր բոլորովին անճրագիր, չունէր կանոնաւոր վարչութիւն և որ և է հաստատուած կարգ ու կանոն: Անորոշութեան տեղը բռնեց որոշ դրութիւն և որոշ սկզբունք. իսկ դպրոցի կառավարչական սկզբունքը էր ժողովրդի կամ սորաներկայացուցիչների և հոգևոր բարձր իշխանութեան մասնակցութիւնը որոշւած սահմաններում, մի սկզբունք, որ գործադրւում էր նաև 1861 թւականից առաջ, բայց որը չէր նւիրագործւած որ և է հաստատ կանոնով, և որը միևնոյն ժամանակ չէր գործադրւում այն մաքրութեամբ, ինչպէս այդ տրամադրւում էր 1861 թւականի կանոնադրութիւնը: Առաջւայ անորոշութեան և իրարանցումի տեղը բռնեց այն որոշ դրութիւնը, որ կարող է ապահովել միայն դպրոցական սահմանադրութիւնով:

Հետևապէս պէտք է շնորհապարտ լինել իւր ժամանակւայ գործիչներին, որ նրանց յաջողեց ներսիսեան դպրանոցը որոշ կարգ ու կանոնի տակ զգել. յառաջդիմական քայլը այդ կողմից անկասկած է, անուրանալի:

Բայց միայն կոյր պէտք է լինել չը տեսնելու համար, որ ժամանակը իւր գործն է կատարել հասունացնելով այնպիսի պահանջներ, որոնք աղաղակող են դառել և լուծման են սպասում:

Վերը մենք պնդեցինք, որ Ներսիսեան Դպրանոցը, կատարելապէս ապահով վիճակի մէջ գտնւելով հանդերձ, ոչ մի հրապուրանք չի ներկայացնում ներկայ սերունդների համար և որ ովքեր միայն հնարաւորութիւն ունեն իրանց զաւակներին արքունական դպրոցներն են տալիս: Ես գիտեմ որ այդ հոսանքի ամենազօրաւոր պատճառներից մէկը և զուցէ հէնց ամենազօրաւորը այն արտօնութիւններն են, որ կապւած են արքունական դպրոցներում աւարտելու հանգամանքի հետ. բայց ես պնդում եմ որ դորանից բոլորովին

անկախ Ներսիսեան Գաբրանոցը իւր կոչման բարձրութեան վերայ չի կանգնած, չունենալով հաստատուն և լաւ կարգ ու կանոններ ուսումնական և ներքին բարեկարգութեան տեսակէտից:

Նախկին ժամանակներից 1861 թւականից դէս դրութիւնը նրանով է լաւացել, որ մի որոշ կանոնադրութեամբ դպրոցը գիտէ թէ ով է նորա տէրը. լաւացել է նաև մանաւանդ այն պատճառով, որ նոցն կանոնադրութեամբ նա աւելի անկախ է դառել հոգեւորականների անմիջական միջամտութիւնից, դպրոցի անմիջական կառավարութիւնը յանձնելով ժողովրդից ընտրւածներին, որոնք յամենայն դէպս աւելի մեծ գրաւականներ են ներկայացնում դործի լաւ ղեկավարութեան համար, քան հոգեւորական դասն է ներկայացնում թէ առաջ և թէ այժմ: Այդ կարծիքն ունէին թէ աշխարհականները և թէ հոգեւորականները 30 տարի առաջ, և այդ կարծիքը անփոփոխ է մնացել մինչ այժմ և կը մնայ նաև առ միշտ: Այ մի կասկած չի կարող լինել որ աշխարհական դասի մէջ անհամեմատ աւելի շատ են լուսամիտ և յառաջդիմութեան զարկերակ ունեցող մարդիկ քան թէ հոգեւորական շատ կողմերով շատ աւելի նեղ դասակարգի մէջ. և, ընդհանուր առմամբ, ուր կայ յառաջդիմական հոսանք, ժողովուրդը գիտէ իւր ներկայացիչները ընտրել համեմատաբար նաև լուսաւոր մարդկանց միջից:

Որոշութիւնը մէկ կողմից, առաջաւոր աշխարհականներին ասպարէզ դուրս կանչելը և նրան ամենամօտ իշխանութիւն յանձնելը միւս կողմից յառաջացրին այն, որ Ներսիսեան գաբրանոցը նախկին ժամանակների հետ համեմատած աւելի բարձր է կանգնած, թէ նիւթապէս և թէ տւած ուսումի ծաւալով: Ժամանակի յառաջդիմութիւնը, որ արտայայտուել է ի միջի այլոց բարձր ուսում ստացածների քանակութիւնով, հաղորդուել է նաև մեր միջնակարգ հայոց դպրոցներին և դեռ ամենից առաջ Ներսիսեան գաբրանոցին, որի հոգաբարձուների և ուսուցիչների մէջ բարձր ուսում ստացածները աւելի մեծ թիւ են կազմում, քան 60-ական թւականների սկզբներում այդ կարող էր լինել: Երեքդասեան դպրոցը ինչպիսին էր Ներսիսեան գաբրանոցը 30 տարի առաջ, այժմ 6-դասարանեան դըպրոց է դառել մեծ մասամբ բարձրագոյն ուսում ստացած ուսուցիչներով և միջնակարգ դպրոցների նման ծրագրով:

Բայց այն յառաջդիմութիւնը, որ կատարւել է ներկայ կանոնադրութիւնով, արդէն վաղուց կանգ է առել. այն վիճակը, որի մէջ զտնւում է ներսիսեան դպրանոցը, այդ նոյն վիճակի մէջ է ահա արդէն տասնեակ տարիներ և այն ներքին պակասութիւնները, որոնք նկատուել են և որոնց մասին ամենքը զանգատուել են՝ մնում են նոյնը առանց որ յաջորդ տարիները կարողացած լինեն ուղղել նոցա. և ոչ մի երաշխաւորութիւն էլ չկայ թէ այսուհետև այդ պակասութիւնները կը վերացւեն:

Բանը սա է որ ընտրւած հոգաբարձուները, որքան էլ հասարակութեան ակնաստոր անդամները լինեն, բայց դպրոցական մարդիկ չեն. վճռողական ձայն ունենալով դպրանոցի ամեն կարգի խնդիրներում՝ հոգաբարձուները կարող են լինել մարդիկ, որոնք դպրոցի հետ սերտ կապ չունեն ոչ իրանց ուսումով և ոչ էլ իրանց հակումներով և ոչ իսկ իրանց պարապմունքներով: Հոգաբարձութիւնը այս վերջին 30 տարիներում, ի բաց առած դասաւանդելի առարկաների ծրագիրը, գրեթէ լիակատար տէրն է եղած դպրանոցում. տեսուչ, ուսուցիչներ, սովորողներ և վարձատրութիւններ, զրադարան, ֆիզիքական կաբինետ, աշխարհագրական և պատմական քարտէզներ ու պատկերներ, գրականական վարժութիւնների ղեկավարներ, դասերի բաժանումը ուսուցիչների մէջ, դպրոցական զբօսանքներ, քննութիւնների վերահսկողութիւն, մանկավարժական ժողովների կարծիքների գնահատութիւն, — մի խօսքով, ի բաց առած ծրագիրը, ամեն ինչ այնպիսի հոգաբարձուների բարի կամքիցն է կախւած, որոնք իրանք ոչ մի պատասխանատւութիւն չունեն ոչ գիտութեան առաջ, ոչ էլ որ և է բարձր, իրանցից աւելի կոմպետենտ վարչութեան առաջ:

Ուսումնական-դպրոցական տեսակէտից մենք ի հարկէ չենք կարող Վաթողիկոսին և Սինոդը համարել աւելի ձեռնհաս իշխանութիւն. բայց թէ ներսիսեան և թէ մեր միւս դպրանոցների հոգաբարձութիւններից զուրս կանոնադրութիւնը ձանաչում է միայն Վաթողիկոսին և Սինոդին, որովհետև եթէ հոգաբարձութիւնից վեր կայ մի իշխանութիւն կանոնադրութիւնով որոշւած մի քանի հանդամանքների համար՝ դժբա Վաթողիկոսն են կամ Սինոդը: Բայց Սինոդը մի այնպիսի կոլլեգիա է, որը ուսումնարանական պահանջների

հետ ոչինչ ընդհանուր չունի, հետևապէս նա չի կարող լրացնել այն պակասութիւնները, որ նկատուում են այժմեայ հոգաբարձութիւնների մէջ, բացի երբ հարկաւոր է վճռել անձնական զանգատներ, իսկ Կաթողիկոսը առանց մի յատուկ դպրոցական օրգանի վերահասու չի կարող լինել:

Այսպիսով ահա կարող ենք վստահ կերպով ասել՝ մեր միջնակարգ դպրոցները ուսումնական վարչութիւն չունեն: Այժմեայ հոգաբարձութիւնները մենք չենք կարող, այո մեղք է անգամ՝ ուսումնական վարչութիւն համարել:

Այդ ողբալի հանդամանքը իրան իմացնել է տալիս ամեն քայլափոխում: Այնտեղ ուր մանկավարժական տեսակէտը պէտք է դերակշիռ դերը խաղաց, մենք տեսնում ենք այդ տեսակէտը հեռացրած մինչ ամենավերջին պլանը: Թւել մի առ մի բոլորը, ինչ դատապարտելի է դպրոցական տեսակէտից, անհնարին է, քանի որ, կրկնում ենք, ամեն քայլափոխում հոգաբարձութիւնների անձեռնհասութիւնը իրան զգացնել է տալիս: Բայց միայն իբրև լուսաբանութիւն, որպէս իլլիւստրացիա, մենք առաջ կը բերենք հէնց միայն մի երկու հանգամանքներ, որոնք ցոյց կը տան թէ ինչ վերաբերմունք ունեն հոգաբարձութիւնները դէպի դասատուները և դասաւանդելիք աւարկաները: Ինչ կարելի է պահանջել մի դպրոցից հէնց օրինակ հայոց լեզւի նկատմամբ, երբ հակառակ ամեն առողջ դատողութեան՝ գրեթէ տարի չէ անցնում որ հայերէն լեզւի դասատուները չը փոխւեն: Ես չեմ կարծում թէ մեր ընթերցողները գաղափար ունենան այն այլանդակութիւնների մասին, որոնց իսկական պատկերը կարող է նկարել մեր ընթերցողների աչքի առջև միայն երբնոցա առաջը իսկական եղելութիւններ դնենք: Իսկ այդ չի կարելի անել առանց հրապարակ հանելու այնպիսի հանգամանքներ, որոնք միանգամայն ներքին դպրոցական գործեր են համարւում և որոնց մասին տեղեկութիւն ունենալը կարող է յաջողւել միայն բարձր դասասանների աշակերտների մոտաւոր վիճակով հետաքրքրւողներին:

Ներսիսեան դպրանոցի այն աշակերտները, որոնք իրանց ուսման ընթացքը աւարտեցին 1888 թւականին, սկսած 2-րդ դասատնից մինչ 6-րդ վերջին դասատունը հետեւեալ ուսուցիչներն են ունեցել հայերէն լեզուից.

2-րդ դասատնում՝ պ. Տէր-Յարութիւնեանց:

3-րդ դասատնում՝ պ. Կոստանեանց.

4-րդ դասատնում՝ Բարդուղիմէոս վարդապետ, որին տարւայ
կէսին փոխարինել է պ. Ասիլեանց:

5-րդ դասատնում՝ պ. Ասիլեանց:

6-րդ դասատնում՝ պ. Քարամեան:

Ուրեմն 5 տարում խեղճ աշակերտները ունեցել են 5 ուսուցիչ նոյն առարկայից, հինգ ուսուցիչ, որոնք շատ տարբեր ուսումնական ցենզի մարդիկ լինելով և հետեւողներ չը լինելով մի բարձրագոյն դպրոցի որոշ ուղղութեան և մեթոդի, իրար յաջորդելով չէին կարող նաև իրար դործը շարունակել:

Այդպէս է եղել հայերէնի դասաւանդութեան վիճակը: Տեսնենք ինչ է եղել վիճակը հայոց պատմութեան. նոյն աշակերտներին ուսուցիչները եղել են

2-րդ դասատնում՝ այժմ՝ հանգ. Շիշմանեան:

3-րդ » ուսուցիչ չը կար:

4-րդ » պ. Չիլինգարեան:

5-րդ » (այժմ՝ քհն.) Բէկնազարեան:

6-րդ » պ. Ասիլեան:

Այո, շատերը կարող են լսած լինել դպրոցական բարբարոսութիւնների մասին, բայց հազիւ թէ շատերը զիտենան թէ ինչպիսի բարբարոսութիւններ կարող են կառարւել մեր առաջին և ամենից մեծանուն հայ միջնակարգ դպրոցում:

Ուսուցիչների այսքան յաճախ փոփոխութիւնը պատահական չէ. նա հետեւանք է մի արմատական պակասութեան, որ սերտ կապ ունի այժմեայ հոգաբարձութիւնների անսահման իրաւունքների հետ, որքանով որ վերջիներս ուսումնական մասի ամենամօտաւոր տէրերն են: Այդքան յաճախ փոփոխութիւնները ցոյց են տալիս թէ դէպի որ կողմն է ուղղւած լինում անպատասխանատու և կոչումով ոչ-դպրոցական գործիչներից բաղկացած հոգաբարձութիւնների գործունէութիւնը, միևնոյնն է թէ նոցա ընտրողով է եղել՝ ժողովուրդը թէ իշխանութիւնը:

Ուսուցիչների յաճախ փոփոխութիւնը չէ միայն որ դատաւարտելի է այս դէպքում, այլ այն է կարևորը, որ այդ տեն-

դային փոփոխականութեան մէջ դեր չի կատարել հոգսը դպրոցական շահերի մասին և հէնց այդ է պատճառը, որ այն ուսուցիչները, որոնք նոյն իսկ տասնեակ տարիներով անփոփոխ վարել են իրանց պաշտօնները, ոչինչով չեն կարող պարծենալ մանկավարժական ընդունակութիւնների ու վաստակների կողմից: Անկարելի է որ այն հոգաբարձուները, որոնք զոհում են դպրոցական շահերը մէկ կողմից այնքան փոփոխելով ուսուցիչներին, միւս կողմից երկար տարիներով պահեն միւս ուսուցիչներին՝ դպրոցական շահերը պաշտպանելու համար: Մենք հակառակ ենք մտածելու, և հասարակաց կարծիքն էլ մեզ կ'արգարացնի, որ երկու դէպքերումն էլ հոգաբարձութիւններին ղեկավարողը դպրոցական գործի խորը հասկացողութիւնը չէ:

Եւ ինչ միջոց կարող են ունենալ հոգաբարձուները ուսուցիչների արժանիքը չափելու համար. իրանք, որ կոչումով դպրոցական մարդիկ չեն և ոչ էլ գրական վաստակներով կարողացել են ապացուցել դպրոցական գործի մէջ ունեցած հմտութիւնը, այդ մարդիկ, որոնց զլխաւոր գործը դպրոցը չէ, այլ ուրիշ, դպրոցի հետ ոչ մի կապ չունեցող զբաղմունքներ, այդ մարդիկ, որոնք դպրոցի տէրերը լինելով՝ ժամանակ էլ չունեն հետամուտ լինելու դասաւանդութեան և դպրոցի կարգ ու կանոններին, դոքա իրանց զիտեցածը կարող են հիմնել միմիայն իրանց ընտրած տեսչի զեկուցումների վերայ: Արդ, տեսուչները ներսիսեան դպրանոցում այնքան յաճախ են փոփոխւել, որ կարծես հոգաբարձութիւնները մոքում զրեւ են աշխարհք զարմացնել:

Եւ տեսէք թէ ինչպէս:

Նոյն այն աշակերտները, որոնց ուսումնական վիճակի հետ աշխատեցինք ծանօթացնել, թւելով նոցա ունեցած ուսուցիչների անուշները մի երկու առարկաներից, դոքա ունեցել են տեսուչներ՝

1881/1882 թ. պ. Պետրոս Ումոնեանցին,

1882/3 թ. պ. Պօղոս Ամբարիսեանցին (ժամանակաւոր):

• 1883/4 » պ. Սող. Եղիազարեանցին:

1884/5 » պ. Արշ. Նահապետեանցին (այժմ՝ աբեղայ):

1885/6 » կրկին Սող. Եղիազարեանցին:

1886/7 » կրկին Արշակ Նահապետեանցին:

1887/8 » հայր Ս. Բէզնաղարեանցին:

Մենք դեռ չենք հաշուում այն որ, ամեն անգամ տեսուչ փոխ-
ւելիս, տեսչի պաշտօնակատարն է ժամանակաւորապէս կառավարել:

Համաձայնեցէք որ դա կառավարութիւն չէ: Բայց ինչ և է,
մեր ասածը սա է, որ գործերին անտեղեակ հոգաբարձուները իրանց
իմացածը պէտք է հիմնեն տեսուչների ղեկուցումների վերայ. բայց
ինչ ղեկուցումներ կարող են կազմել այնպիսի տեսուչների ձեռքով,
որոնք իրանք վաղաջ օրի համար ապահով չեն և որոնք աւաջարկու-
թիւններ են անում այն հոգաբարձութիւններին, որոնք իրանց գործը
սկսելու են նոր տեսուչ ընտրելով. և վերջապէս ուսուցչական և տեսչա-
կան շարունակ դուրս ու ներս գալուց աւաջացած բաբելոնական խառ-
նաշփոթութեան միջից ինչ խելացի ղեկուցումներ կարող են դուրս գալ:

Ինչպէս որ ուսուցիչների համար էլ նկատեցինք, նոյնը կը նկա-
տենք և տեսուչների համար, այն է որ քանի որ հոգաբարձութիւն-
ները ուսումնական վարչութեան կատարեալ տէրը կը մնան, գործին
շատ քիչ կ'օգնի եթէ տեսուչները թէկուզ երկար տարիներ իրանց
պաշտօններում մնան: Շատ օգնեց գործին արդեօք, որ դպրանոցի վեր-
ջին տեսուչը, պ. Յ. Սպենդեբեանը երեք տարով պայման կապեց և
երեք տարի մնաց իւր պաշտօնում: Գրաւոր պայմանները քիչ կ'օգ-
նեն բռն գործին, քանի որ գրաւոր պայմանով ապահովուում է
միայն տեսչի իւր կոչման մէջ մնալը և ռոճիկը, բայց դորանով չի
ապահովուում հոգաբարձուների և տեսչի փոխադարձ հաւատը և
դորանով անկոչ հոգաբարձուն աւելի իմաստուն չի դառնում, և ան-
պատրաստ տեսուչը գրաւոր պայմաններով չի ձեռք բերում նոր տա-
ղանդներ:

Բացի այդ բոլորից մեր այժմեայ հանդամանքներում թէ ուսու-
ցիչները և թէ տեսուչները իրանց գործունէութեան մէջ մնում են
առանց մի կոմպետենտ վարչութեան վերահսկողութեան, առանց
կոնտրոլի, առանց հրահանգների:

Վերջին ամիսներս Ներսիսեան Դպրանոցի հոգաբարձութեան
և Էջմիածնի Սինոդի միջև ծագեց մի հակառակութիւն դպրանոցի
տեսչին արձակելու առիթով: Իբր թէ Սինոդը հրամանագրած լինի
հոգաբարձութեան թէ տեսուչը պէտք է նաեւ ապագայում շարու-
նակի իւր պաշտօնը, հակառակ հոգաբարձութեան վճռի: Տեղական

Թերթերը այլ և այլ ոչ բոլորովին պարզ լուրեր հաղորդեցին այդ մասին. սկսեցին խօսել հոգաբարձական և Սինոդի իրաւունքների մասին. այդ խօսակցութիւնները դադարած չեն մինչ օրս, քանի որ խնդիրը մինչ օրս էլ իւր լուծումը ստացած չէ: Մեզ քանիցս հարցեր են տրւած մեր ընթերցողներից, թէ ինչու «Մուրճ»-ը իրաւունքների այդ խնդրի մասին ոչինչ չի խօսում: Պատճառը այն է, որ այդ վէճը մենք վերին աստիճանի ամուլ ենք համարում, եթէ միայն իսկապէս վէճ կայ. բայց մենք ցաւում ենք որ հասարակութիւնը այդ վէճերով կարող է հետաքրքրւել, բայց չը տեսնել որ մեր միջնակարգ դպրոցների կառավարութիւնը հիմնական ընթերցող է կարօտ: Ներկայ յօդածով մենք մի քանի հանդամանքներ պարզելով աշխատեցինք ցոյց տալ որ անկարելի է մեր հոգեւոր դպրանոցները ցայժմեայ ձեով կառավարել. ապացուցեցինք լիազօր և անպատասխանատու հոգաբարձութիւնների անձեռնհասութիւնը ժամանակիս պահանջներին համեմատ դպրանոցների միակ ղեկավար հանդիսանալ, և ապացուցած ենք համարում որ մեր դպրանոցները կարօտ են մի ուսումնական դպրոցական ղեկավարութեան:

Բայց ինչպէս պէտք է այդ գործը կազմակերպել, չը զոհելով այն սկզբունքները, որոնք թէ թանկ են ժողովրդին և թէ գլխաւոր զրաւականն են մեր դպրոցների յառաջդիմութեան, այն է որ ցայժմեայ նման ժողովրդի մասնակցութիւնը մնայ անխախտ, բայց միևնոյն ժամանակ ունենանք աւելի պատասխանատու և կոչւած օրգան դպրանոցների ուսումնական վերահսկողութեան համար:

Այդ հեռւանքին հասնելու համար պէտք է ամուր պահպանել ընտրողական սկզբունքը, ինչպէս եղել է մինչ այժմ՝ բայց մեր բոլոր թեմական դպրանոցների համար ստեղծել մի ուսումնական հոգաբարձութիւն, որի անդամները թւով դիցուք վեց հոգի և վեց տարով կընտրւեն թեմական դպրանոցների բոլոր հոգաբարձութիւնների միջոցով, եղած բոլոր հոգաբարձուների ձայների առաւելութեամբ, և կը հաստատուեն վեհափառ Աթոռիկոսից: Ուսումնական հոգաբարձութեան անդամները կը ստանան ռոճիկ և կը լինեն որոշ ցենզ ունեցող մարդիկ:

Մենք համարում ենք այդ ձևով ընտրւած ուսումնական հոգաբարձութիւնը իբրեւ յաջորդական և բնական զարգացումն այն

սկզբունքների, որ դրաժ էն մեր թեմական դպրանոցների կանոնադրութիւնների հիմքում:

Ինչ դեր ունի սակայն կատարելու ուսումնական հոգաբարձութիւնը թէ դպրանոցների և թէ ծխական դպրոցների վերաբերմամբ, և ինչ յարաբերութիւններ պէտք է ունենան թեմական դպրանոցների հոգաբարձութիւնները և ուսումնական հոգաբարձութիւնը իրար հետ, և այս վերջինը բարձրագոյն հոգեւոր իշխանութեան հետ,—այդ խնդիրները կը կազմեն առանձին ուսումնասիրութեան առարկայ, որին և կը դիմենք մի ալլ անգամ:

Ա. ԱՐԱՍԽԱՆԵԱՆՑ:

ԱՍՍԻԱՅ ՔՐՈՆԻԿ

Ռ. Պատկանեանի մահը և թաղումը:—Բժշկական մասնախումբ:—Հաս ու
չհասի խնդիրը:

Ռաջայէլ Պատկանեանի մահը անսպասելի էր, չը նայած որ նորա տկարութեան մասին հաստատ լուրեր կային: Նորա մահը ոչ միայն զրականութիւնից խլեց մի շատ տաղանդաւոր և խոշոր գրողի, այլ և հասարակութիւնից խլեց մի ինքնուրոյն մտածող և զգացող անդամի: Պատկանեանի նշանաւոր լինելը իբրև զրականութեան մարդու վկայած է ամենքից, թէև քննական ուսումնասիրութեան դեռ ևս շատ կարօտ է: Իսկ Պատկանեանին իբրև սոսկ մարդու ճանաչելու համար հասարակութիւնը թերևս երկար ժամանակ կարօտի մի կենսագրութեան, որը հոգեբանօրէն կը բացատրի այն բոլոր բարդ և արտաքուստ գոնէ վերին աստիճանի հակասական երևոյթները, որ բղիւնէ են այդ նշանաւոր մարդու հոգուց և մտքից: Որովհետև Պատկանեանը պարզ բնաւորութիւններից չէր, այլ վերին աստիճանի բարդ բնաւորութիւն էր: Նա իմացաւ ամենանեղ տեղական, զուտ նոր-նախիջլանական այսպէս ասած ֆիլիստերական հայրենասիրութիւնը միացնել ամենալայն ազգային հայրենասիրութեան հետ, բարբառական զրականութեան մէջ վարպետութիւնը միացնել ոչ միայն ազգային այլ և համազգային՝ արևելեան հայ զրականութիւնը արևմտեանի հետ միացնող՝ մի ինքնաստեղծ և միևնոյն ժամանակ բնական ու ամենքին մատչելի բաց և սիրելի ուժեղ լեզուի կորովի հետ. կեանքի ամենամանր հաշիւներին հետամուտ մարդու հեռաքրքրութիւնը իմացաւ միացնել լայն սրտի զեղումների և մտքի բարձր թռիչքների հետ. մի մարդ որ վհատած սրտից սիրտ տուող երգեր երգելու կարողութիւն ունեցաւ: Նևորքան բարդ էր նորա նասուրան, նորա բնութիւնը, այնքան էլ բազմա-տեսակ էին նորա զրական արտայայտութիւնները և նորա իբր մարդու արտայայտութիւնները: Այսպէս լինելով զարմանալի չէ որ Պատկա-

նեանք շատ և շատ տարբեր տպաւորութիւններ է թողել իւր ժամանակակիցների, անձնական ծանօթների և հեռաւոր ընթերցողների վերայ, մի առեղծաճ, որի լուծողը կը լինի միայն հողերբան կենսագրողը:

Ստորև առաջ ենք բերում Ռաֆայէլ Պատկանեանի մահւան և թաղման վերաբերեալ կարեորագոյն հանգամանքները:

Վերջին երկու տարիներս Պատկանեանը սկսել էր մաշել թոքախտի հիւանդութիւնից: Ներկադ տարւալ գարնանը դադարեց ալ ևս չաճախել Նոր-Նախիջևանի արհեստաւորաց դպրոցը, որի տեսուչն էր նա հիմնւած օրից: Մայիսի վերջերին Վարչաւալի հաշագգի պրոֆեսոր պ. Վ. Թումասը, ուղեորելով դէպի Կիւլովորդսկի, առաջարկեց Նոր-Նախիջևանում հիւանդ բանաստեղծին իւր հետ գնալ աչնտեղ, ուր և խնամում էր նորան մինչ օգոստոսի 15-ը: Բայց ամիսի թար վիճակի մէջ նա վերադարձաւ իւր հայրենիք Նոր-Նախիջևան, ուր հիւանդին դարմանում էին տեղական հաւ բժիշկները՝ Իս. Ալաճալեան և Ա. Քեչեկեան:

Օգոստոսի 22-ին երեկոյեան ժամ 7 ին վախճանւեց Ռաֆայէլ Պատկանեանը: Իսկոյն կաղմեց քաղաքապետին պ. Բալաբանեանի առաջարկութեամբ մի մասնաժողով, որի առաջին գործն եղաւ հեռագիրներ ուղարկել ալ և ալ կարեւոր անդեր, ի միջի ալոց՝ Լճմիածին՝ Տէր Տեղակալին, Թիֆլիս՝ բոլոր խմբագրութիւններին, Պոլիս՝ Ս. Պատրիարքին և ալն: Մասնաժողովը վճռեց հանգուցեալի մարմինը ամիսիկ և խաչ վանքի գաւթում, Միքայէլ Նալբանդեանի չլրմի մօտ, որի համար և խնդրէ թուրտութիւն ստացւեց Տէր Տեղակալից:

Կիւրակի, երեկոյեան ժամ 6-ին հողհանդիստ կատարելուց լետոյ կարդադրիչ մասնաժողովը, պ. Գր. Չալխուչեանի առաջարկութեամբ, հանել տեց բանաստեղծի դիմակը, թէ և գէմքի գծագրութիւնը չը ճանաչելու չափ փոխւած էր հիւանդութիւնից, մանաւանդ որ վերջին ժամանակներս հիւանդը մօրուք էր թողել: Քաղաքի եօթ եկեղեցիները ալք օրը տխուր զօղանջիւնով սգում էին նշանաւոր բանաստեղծի մահը:

Հանգուցեալը թաղեց օգոստոսի 24-ին: Դադաղի մէջ հանգչած դիրքում հանեց լուսանկարը՝ դադաղը սնից դուրս բերելուց առաջ: Դադաղը ամբողջապէս ծածկւած էր մի քանի տասնեակ չքեղ պսակներով, որ դրած էին բաղմաթիւ ընկերութիւնների, դպրոցների, խմբագրութիւնների և բարեկամների կողմից: Դադաղը նախ տարւեց ս. Լուսաւորիչ մալրեկեղեցին, ապա, ալդտեղ պատարաղը վերջանալուց լետոյ, տարւեց ս. Խաչ վանքը, որ քաղաքից 7 վերստ հեռու է: Մինչ քաղաքի սահմանը դադաղը տանում էր ժողովուրդը, իսկ ապա՝ դիակառքը: Ս. Խաչ վանքի դռան առաջ կարդացին դամբանականներ՝ պ. Չալխուչեանը, որը հանգու-

յեալի մօտ բարեկամն էր) Կ. Բողղանեանը, Կրպեւը (ռսերէն), Վ. Զուբարը և Մ. Բերբերեանը: Ապա քաղաքալուս պ. Բալաբանեան կարդաց 20-ի չափ հեռադիրներ ալ և ալ տեղերից ստացւած, ի միջի ալ Վ. Սունդուկեանից: Ստուգելից վետոյ կարդացեց մի ոտանաւոր ևս: Պր. Բալաբանեանը ազդեղ և եթ հանգանակութեամբ հաւաքեց 1025 ռուբլի ցօղուտ բանատուղծի ընտանիքի:

Ռաֆայէլ Պատկանեանը, իբրև բանատուղծ յայտնի Գամառ-Քաթիլայ, իբր՝ վիպագրող՝ Ախտամբրեկեան և Միքայէլ Վաչեկեան, իբրև երգիծաբան՝ Սիւլիւկ ծածկանուններով, ծնւեց 1830 թւականին, նոյեմբերի 8-ին, հետեւապէս նա վախճանեց մօտ 62 տարեկան հասակում, զուրս եկած լինելով զրական ասպարէզ սկսած 21 տարեկան հասակից յիսնական թւականների սկզբում:

Պատկանեանի մահը բոլորովին բնականապէս և իրարից անկախ կերպով յառաջացրեց այս խնդիրը թէ որտեղ պէտք է ամփոփւի նորա մարմինը: «Մուրճ»-ը շատ բնական գտաւ որ նշանաւոր բանատուղծի մարմինը ամփոփւի հայութեան սրտին աւելի մօտ տեղում, մանաւանդ Եջմիածնի մօտերքում: Եւ պրոֆ. պ. Խալաթեանի հաղորդածին համեմատ՝ հանդուցեալի ցանկութիւնը եղած է Եջմիածնի գաւթում թաղել: Եւ ես կարծում եմ որ ժամանակով պէտք է յաջողացնել թէ նախնոցեանի և թէ Պատկանեանի աճիւնները տեղափոխել դէպի Հայաստանի հողը:

Խոլերայի համաճարակը մի նոր զործունէութեան հրաւիրեց Կովկասի Հայոց Բարեգործական Ընկերութիւնը: Այդ ընկերութիւնը ուղարկեց Երևանի նահանգը՝ մի բժշկական մասնախումբ վարակած տեղերում ժողովրդին օգնութեան հասնելով՝ թէ ախտահանելով, թէ բժշկելով և թէ նիւթապէս օգնելով:

Գործի կազմակերպութեան հետ մեր ընթերցողները կը ծանօթանան բժ. Բագրատ Նաւասարդեանցի «Մուրճ»-ի խմբագրութեանը հասցրած հետեւեալ գրութիւնից, որ առաջ ենք բերում ամբողջապէս.

Օգոստոսի 26-ին Հայոց Բարեգործական Ընկերութեան խորհուրդը իւր արտաքու կարգի նիստում վճռեց կազմել մի առողջապահական մասնախումբ իւր կանոնադրութեան § 2, Էկէտի հիման վերալ և ուղարկել

Նրան Երևանեան Նահանգը օգնութեան հասնելու ժողովրդին ներկայ թշաւութեան — խողերալի ժամանակ:

Մասնախումբը կազմելու և նրան կարևոր նիւթերը մատակարարելու համար խորհուրդը որոշեց զործ դնել 1200 ր., որը այս վերջին օրերս հասցրեց 1500 րուրդու:

Մասնախումբը կազմելը և նրա ամեն կարիքը հոգալը խորհուրդը բարեհաճեց լանձնարարել ինձ, իբրև ընկերութեան պաշտօնակալ անձի և բժշկի:

Անպտեմբերի 4-ին քաջուկեց ճանապարհ դնել բժշկական-առողջապահական մասնախումբը, որը կազմում էին հետեւեալ անձինք. ա) բժիշկ Արիստոյմ Հալապետեան, որ ինքը երևանցի է և հրաւիրեցինք այս պաշտօնը ստանձնել — Բագուից, ուր խողերալի ժամանակ աշխտեղ սանիտարական բժիշկ էր: բ) Պետերբուրգի կալսերական բժշկական ճեմարանի ուսանող Արտաշէս Շիսեանց. գ) Տիխիսու տոհմական պատաւոր քաղաքացի Արշակ Տէր-Գրիգորեանց: Երկուսն ևս խողերալի ամբողջ ժամանակամիջոցին Տիխիսի կենդրոնական գեղինֆելցիլայի իշխանումն էին գործում, որոնցից վերջինը նոյն իսկ ձրիաբար: դ) Աւագ Ֆելդշէր Միքայէլ Լետինենկո:

Մասնախմբի բոլոր ծախքերը Բարեգործական ընկերութիւնն է հոգալու, բացի բժշկինը, որին ռոճիկից զուրա միայն ճանապարհածախք պէտք է տրուի: Բժիշկը ամսական ստանալու է 300 ր., բժշկական ուսանողը 100 ր. և Ֆելդշէրը 60 ր.: Արշակ Տէր-Գրիգորեանցը հրաժարեց վարձատրութիւնից:

Քաջ գիտենալով բոլոր դժարութիւնները, որոնք սպասում են առողջապահական մասնախմբին նորա ժողովրդի մէջ շրջելու և առողջապահական գաղափարներ տարածելու ժամանակ, մեր ստիպողական պարտքն ենք համարում ի զիմաց Բարեգործական Ընկերութեան բերել մասնախմբի չարդիլի անդամներին ոչ միայն մեր շնորհակալութիւնը և գովիստը, այլ և զարմանքը, որ նոքա չը զլացան ուրախութեամբ լանձն առնել ալդպիսի մի ծանր պաշտօն կամ չնչին վարձով և կամ բոլորովին անվարձ:

Մասնախմբին բժշկական հրահանգ է տւած ուսումնասիրել Երևանեան Նահանգի և Ղարսի երկրի առողջապահական դրութիւնը աջ տեսչութեամբ, ուր խողերան գլխաւորապէս բռն է դրել, բժշկել հիւանդներին և նիւթական, ըստ չափու կարողութեան, օժանդակութիւն անել չքաւոր հիւանդներին կամ նոցա գերդաստաններին:

Մասնախմբին չափապէս լանձնարորած է և ալժամ էլ չափոնում ենք, որ աջ քաղաքներում, ուր կան Ընկերութեան Տեղական Վարչութիւններ, ինչպէս են Երևան, Վաղարշապատ, Նախիջևան, Ալեքսադրապոլ, Նոր-Բալաղիդ և այլն, ցանկացող բանիմաց անձինք վաղօրօք կարող են զիմել ալ Վարչութիւններին և առողջապահական մասնախմբեր կազմել, որպէս զի Խորհրդից ուղարկած մասնախումբը վիշեալ քաղաքները մանեւուց կա-

րողանալ նոցա օգնութիւնը և իւր ուժը բազմապատկել և նոցա գործունէութեանը մի որոշ ուղղութիւն սալ:

Այսպիսի տեղական առողջապահական մասնախմբերը կարող են հետամուտ լինել իրանց գործին և ապագայում, քանի որ վարակիչ հիւանդութիւնը սպառնում է ձմերեկ մեր երկրում:

Բարեխնամ կառավարութեան օգնութիւններով արդէն բաւականին օժանդակած է մեր երկիրը, բայց այս չի արգելում ժողովրդին աջակից լինել կառավարութեանը: Ուստի՝ եթէ ժողովուրդը ցանկանար աջապիսի մի անօրէնութիւն, որն աւսօր արած է Բարեգործական Ընկերութիւնը Երևանեան նահանգի և Ղարաի երկրի վերաբերմամբ, անօրինել և այլ նահանգների վարակւած զիւղերի համար, պէտք է նա Ընկերութեանը նիւթապէս օժանդակէ:

Հաւատարմատար խորհրդի, Նախագահ ընդհ. ժողովի՝

Բժշկ. Բ. ՆԱՍԱՐԱՐԵԱՆ:

Ձի կարելի Հայոց Բարեգործական Ընկերութեան այս նոր ձեռնարկութեանը համակրութիւն չը յայտնել: Յաւելով որ չենք կարող բժշկական մասնախմբի նամակները հրատարակել, որ հասցրած են «Մուրճ»-ի խմբագրութեանը բժ. պ. ՆԱՍԱՐԱՐԵԱՆԻ կողմից, ես օգուտում եմ դէպքից հետեւեալ նկատողութիւնը անելու համար: Ժողովրդական բժշկականութեան և մանաւանդ առողջապահութեան գործը մէկն է ամենակարեւոր կուլտուրական գործերից, որ ունենք կատարելու առհասարակ: Նս չեմ կարծում թէ ժողովրդական գրքոյկները առողջապահութեան և բժշկականութեան մասին կարողանան հասնել իրանց նպատակին, եթէ միայն մեզանում չը կաղմակերպի առողջապահական գործը: Ինկատի առնելով մեծ անբաւարարութիւնը գաւառական և նահանգական բժիշկների կողմից տւած օգնութեան, պէտք է որ հասարակութիւնը ինքը լրացնէ եղած պակասը, կազմակերպելով բժշկական խմբեր ժողովրդի համար ոչ միայն խոլերայի էպիդեմիայի ժամանակ, այլ կուլտուրական համար մեր երկրում սովորական վարակիչ հիւանդութիւնների դէմ, որոնք անզգալի կերպով անչափ աւելի մեծ զոհեր են տանում մանաւանդ երեխաների միջից: Հայոց Բարեգործական ընկերութեանն է պատկանում սկիզբ դնել մի այդպիսի կազմակերպութեան, մշտապէս պահելով մի բժշկական-առողջապահական խումբ, որի գործը կը լինէր շարունակ շրջել գիւղէ գիւղ, ոչ միայն էպիդեմիա-

ների, այլ և սովորական ժամանակները: Այն, ինչ կարող են կատարել ժողովրդի մէջ կենդանի և զործին նւիրած հասկացող մարդիկ, երբեք ապա՞ծ դիրք չի կարող անել. և վերջինս կարող է բեղմնավոր լինել միայն առաջինների շնորհիւ:

Ս. Էջմիածնի Սինոդի նորերումն արած մի վճիռը ամուսնական բազմութիւն դէպքերի առիթով կոչւած է ընդհանուր նշանակութիւն ստանալու: Իրողութիւնը սա է, որ խնամէական 5-րդ աստիճանի պատկների վերաբերմամբ կոնսիստորեանների կողմից Սինոդին տւած 81 յայտարարութիւնների առիթով Սինոդը ձայների բազմութեամբ վճռեց յայտարարութիւններում չիշւած 81 անձերին թոյլ տալ ամուսնանալ իրանց նշանածների հետ խնամէական հինգերորդ աստիճանում:

Յայտնի է որ աիրող կարծիքը սա է թէ մեր եկեղեցական օրէնքներով խնամէութեան 5-րդ աստիճանով ամուսնութիւնները չհաս են, հետեւապէս անթոյլատրելի: Բայց Սինոդը իւր պատճառաբանութեան մէջ ապացուցանում է որ այդ հին օրէնքը արդէն շատ անգամ խախտւել է. Գէորգ IV կաթողիկոսը 1879, 1880 և 1881 թւականների ընթացքում 5 աստիճանի խնամէութեան պատկներ թոյլ է տւել 62 դէպքերում, նորա մահից յետոյ՝ 68 անգամ, Մակար կաթողիկոսի ժամանակ 95 անգամ, իսկ նրա մահից յետոյ՝ 1891 թւին 24 անգամ: Սինոդից թոյլ տւած ընդհանուր պատկների թիւը 5-րդ խնամէութեան աստիճանով Գէորգ IV և Մակար կաթողիկոսների և նոցա մահից յետոյ դահի պարապորդութեան ժամանակ՝ է 249: Սինոդը գտնում է որ «այդ թոյլտւութիւնը ժողովրդի մէջ օրինակ դառնալով, այժմ անհնարին է մերժել այդ աստիճանի պատկները, որից մեծապէս փնաս է հասնում եկեղեցուն ըստ բարոյականին»:

Մենք կը նկատենք այդ առիթով որ ոչ թէ այդ թոյլտւութիւններն են սովորութիւն դարձրել 5-րդ աստիճանի խնամէական պատկներ կապելու ձգտումը, այլ ընդհակառակը ժողովրդական զգացմունքը անբնական չհամարելով այդպիսի պատկներ, այնքան ջանալի դէպքերի տեղիք է տւել, որ ստիպել է հոգեւոր իշխանութեանը յանուն մարդ-

կուլթեան շեղել հնաւանդ եւ, ինչպէս պրակտիկան ցոյց է տալիս, նաեւ հնացած օրէնքներից: Այդպիսի դէպքերում ժողովրդի զգացմունքը ամենաճիշդ ուղեցոյցն է օրէնսդրութեան. եթէ ժողովրդական զգացմունքը ոչինչ չի դառնում այդպիսի պատկերի դէմ, իսկ միւս կողմից գիտութիւնը եւ պատմութիւնը ոչ մի դրական ապացոյցներ չեն բերում նոցա փաստակարութեան մասին, — ամենախելացին ժողովրդական զգացմունքին հետեւին է:

Լ Ո Ւ Ս Ի Ն Ի:

† ՌԱՓԱՅԵԼ ՊԱՏԿԱՆԵԱՆ

Ռուսահայոց մտաւոր վերածնութեան հիմնադիրներից եւ աշխատակիցներից մէկն էլ Նընջեց իւր ընկերների հետ — Խ. Աբովեանի, Ս. Նազարեանի, Մ. Նալբանդեանի, Ռաֆիի հետ. չափաւորականութիւն չեց եւ Գամառ-Քաթիպան, որ 40 տարի ձեռքից չը ձգեց գրիչն ու քնարը, կըրթելու եւ հրահանգելու իւր ազգը, որին սիրում էր բոլոր սիրով, իւր հոգու բոլոր ուժով:

Պատկանելով աչն ընդունակ եւ հանճարաւոր Պատկանեան գերդաստանին, որ ալդէն տեւել էր ազգին Աբովբէ վարժապետին ծերունի Գարբիէլ քահանային, պրոֆէսոր Քերովբէ Պատկանեանին՝ Ռափաէլ Պատկանեանն էլ փոքր հասակից ինքն իրան նւիրեց ազգի կրթութեան դործին եւ ղեռնաւոր ժամանակ, 50-ական թւականների սկզբին՝ հնչեցրեց իւր քնարը, եւ հէնց այդ կանուխ ժամանակից նա որոշեց աչն շաւղը, որով պիտի ընթանար իւր ամբողջ կեանքում: Իւր նախընծալ մի երգում «հեռացել եմ իմ մալրիների աշխարհից» նա ասում է՝

«Կուգէի թողնել աչտեղ մի արձան,
Որ դարէ դար յընար ամուր անկործան:
Նա երգեցի երգ որորուն ու անուշ,
Իմ քընարի ձայնն էր մեղմիկ ու քընքուշ:
Միթէ աչնքան անգութ կը լինի Լեւոս գետ,
Որ անունըս անգամ կանէ նա անհետ»:

Այս քանի մի տողը բաւական են բնորոշելու Ռ. Պատկանեանի կուրդի կամքն եւ հաստատամտութիւնը. ղեռն հազիւ 20 տարեկան՝ նա միտքը դնում է «որորուն եւ անուշ» երգերով կանգնել իրան անկործան արձան, որ դարէ ի դար մնար, որպէսզի իւր անունը եւ չիշատակը չը կորչեն: Այս նպատակը գրեց իրան պատանի Ռափաէլը եւ 40 տարի անընդհատ, առանց

չեղևելու հետեւեց նորան: Նորա քնարի եղբերեղական և մեղամագձոտ ձախը հետզհետէ համարձակեցաւ և դարձաւ պատգամախօս փող, որ հնչում էր բոլոր հալաքնակ աշխարհներում և սրտընդոտ սթափեցնում էր նիրհող ժողովուրդը: Նորա բնածին տաղանդն հետզհետէ դարձացաւ և եղական դարձաւ, իբրեւ հալ բանաստեղծի, և ալսօր, նախելով Ռ. Պատկանեանի 40-ամեայ գրական գործունէութեան վրայ՝ համարձակ կարող եւք ասել, թէ նա մեծ բանաստեղծ էր, և առաջին բանաստեղծը Ռուսահայոցս մէջ:

Ռ. Պատկանեանի տաղանդն եղական է, ասացիւ: Գեղարեւոտագէտի ամենամեծ դաղնիքը, ամենաբարձր կատարելութիւնը միշտ երևում է նորա գրածքների մէջ, որչափ էլ սոքա մանր լինէին: Նա գիտէ զգացմունքին տալ լարմար բառեր, աչնպէս որ բառերը ճիշտ թարգման լինէին իւր զգացման և աչն չափով ազդէին ընթերցողի վերայ, որ չափով որ զգացել էր ինքը հեղինակը գրելիս: Աւելորդաբանութիւն, չափազանցութիւն գոյների մէջ՝ զուք և բռնէք չէք նկատի նորա գրածքներում: Նոքա բնական են, պարզ, թեթեւ, աչնքան բնական, որ զուք կարծում էք տեսնել և ջօշափել նկարագրւածը, աչնքան պարզ, որ ձեր երեսակապութեան մէջ մարմնանում է նկարագրւած ոգին, միտքը: Վառվառն երեսակապութիւն, ճիշտ ըմբռնողութիւն, խոր տպաւորութիւն և լեզւի հարուստ պաշար, որից նա հեղինակաբար առնում էր բոլոր պէտք եղած նիւթերը՝ իւր գեղարեւոտական շէնքը շինելու համար,— ահա Գ. Փաթիպալի հոգու կտուկանիշները: Բարձրագոյն ուսումնավարերում, ուր շատ ընդարձակ է մտածելու և տեսողութեան հորիզոնը՝ նա իրան իւրացրեց լուսամիտ գաղափարներ, առաջ հաւեցալիտ ստեղծեց և վերադառնալով իւր ազգակիցների մօտ՝ աչն լուսամիտ բարձր գաղափարներն սկսեց արծարծել ժողովրդի մէջ երբեմն գողտրիկ երգերով, երբեմն սուր երգիծաբանութիւններով: Շնորհիւ բարձր կրթութեան՝ նա շատ լաւ ըմբռնեց ժամանակի ոգին, աչքի պէտքերն ու իղձերը, նման մի մարդու որ կանգնած լինելով բարձր լերան գագաթին՝ արդէն տեսնում է հեռու արեւելքում արշալոյսը բացւելիս, մինչդեռ ձորում բնակող ամբոխի համար երկնքում միայն թանձր խաւար է տիրում:

Այսպիսի բարձրութիւնից, ճիշտ գուշակելով ապագան՝ նա հնչեցնում էր իւր լարերը, ոգեւորում լսողներին, դարձեցնում թմրածներին, լոյս ազդում լուսահատներին, կեանք ներշնչում մեռածներին:

Ապառազինւած գիտութեամբ, ներշնչւած բուռն հպրեմասիրութեամբ, առատ օժտւած աստուածային հրով՝ Գամառ Փաթիպան քառասուն տարի ազլի մտաւոր և բարոյական անդատմանի անխոնջ մշակը դարձաւ: Իբրեւ շատ նուրբ ծանրաչափ՝ նա նախազգում էր ժողովրդի ցաւերն ու պէտքերը, և նոյս դարման հալթալթում իւր ազգու գողտրիկ

երգերով: Վեռ աչն ժամանակ, երբ մեղանից շատերը դեռ չէին ծնել, երբ խոր խաւար էր տիրում հալոց մտաւոր և բարոյական հորիզոնի վրայ, երբ նախընթաց երկար մթութեան դարերը, արշաւանքները, բռնութիւնները ճնշել էին հալի ոգին, արմատացրել էին ստրկութիւն կեղծաւորութիւն, արծաթասիրութիւն, երբ մեծ էր համարւում արտաքին ճոխութիւն ունեցողը, երբ սարսափելի հալածանքների էր ենթարկւում ազատ մտածող և ազատ խօսող անփորձ պատանին, երբ եղած դրութեան դէմ ձաչն բարձրացնողը վտանգաւոր սրբապիղծ էր համարւում—է՛տունական թաւականների սկզբին, մտքի գերութեան տարիները—Ռաֆ. Պատկանեան առաջին անգամ հնչեցրեց իւր «տորուն և անուշ երգերը», որոնք իրանց թարմ մտքերով, կենդանի նկարագրութեամբ, անուշ, հասկանալի, հնչուն բառերով գրաւեցին ու վրէթեցին ամենին. ինչպէս վառւած ծաւաւի գետինը ծծում է անլազաբար երկնատեղ կաթիլները՝ նույն ծաւաւով կլանում էր աչն ժամանակի թարմ սերունդը Վամ. Փաթիպալի սիրուն տողերը, տողերի նետ մտքերը, աչք մտքերը սեփականում էր իրան—աչն աստիճան նոքա գիւրամարս, համոզիչ էին—և աչք նոր սերունդը նոր մտքերով էր տողորւում, լուսամիտ, աղատական, աչնիւ, գեղեցիկ մտքերով:

Երկու գլխաւոր մասերից է բաղկանում Վամ. Փաթիպալի բանաստեղծական գործունէութիւնը. քանդող և ստեղծող: Առաջին մասում նա հարւածում է ազգի պակասութիւնները, տապալում է զարաւոր նախապաշարունակներն և սխալ հալեացքները, և աչս մասում որչափ զարմանալի է նրա տաղանդը, ճիշտ, մարդավայել գաղափարն աչն խաւար ժամանակում, որից նա ամրոյշ գլխով բարձր էր կանգնած՝ գուցէ աւելի զարմանալի լինի նրա համարձակութիւնը, անաչառութիւնը, վստահութիւնը. Նա անխնայ, անվախ հարւածում է կեղծ ազգասիրութիւնը, կեղծ կրօնաւորութիւնը, կեղծ, արտաքուստ կրթութիւնը, չռալ և անպիտան աղաւտիկան կեանքը, բռնի ամուսնութիւնը, հեռն և նախանձը, ազահութիւն ու արծաթասիրութիւնը, ազգատեցութիւն և անտարբերութիւնը դէպի ազգի պիտոյքները: Այս պակասութիւնների դէմ, որոնք տիրապետում էին հալոց մտքերին ու սրտերին աչն ժամանակ՝ նա ուղղեց իւր հօր երգերը («Ո՛ր է հալը», «Յուպը ձեռին», «Տեղը եկաւ», «Շուշան շուտով», «Շինքը արեաւ», «Լուսադէմին աղբիւրի մօտ», «Վե-Մրուս», «Մեղնից շատ առաջ», «Ի՞նչ ես ջարդում», «Վեռ չի գրած առաջ գու լու միտք արտ», «Ամիրալ», «Հալերուս թուքը», «Հալերուս բաղձանքը» և այլն): Հարւածելով աչս պակասութիւնները, որոնք բոցն էին դրել մեծամեծների, աղաների և հօրների մէջ՝ նա հէնց դորանով ցուց էր տալիս և ուղիղ ճանապարհը դէպի առաքինին և վախելուչը: Մեղ դիւրին է թվել նորա գրածները, նրա հարւածած պակասութիւնները. բայց ճիշտի դժուար էր աչն խաւար ժամանակ իրագործել աչք ամենը. տգիտութեան, եսամոլութեան, աղաւտ-

Քեան դռող ամբարտակի դէմ կուել զրշով. չը վախենալ հալածանքից, չընկրկել խաւարի անհուն ուժի առաջ: «Եթէ մի գիւղում բոլորը կուր են՝ դու էլ քո աչքերը հանիր» ստում է ժողովրդական առածը. հաջ ժողովրդի դաւանանքն է եղել՝ համակերպել չըջապատող հանգամանքներին. և հասարակ մահկանացուն համակերպում էր և համակերպում է հանգամանքներին: Միայն արծւէթուի մտքերն են, աղատ ոգիները, որ խորտակում են այդ հանգամանքների կաշկանդող շղթան և դուրս են թռչում և աշխատում են իրանց վետելից քաշել հանել ուրիշներին ևս այդ կուրութեան աշխարհից: Այսպիսի սակաւաթիւ ընտրեալներին էր պատկանում և մեր հանգուցեալ մեծ բանաստեղծը: Նա ոչ միայն իւր աչքերը կամու չը կուրացրեց, խոնկ չը ծխեց հոգիների առաջ, չը քաջալերեց նոցա պակասութիւնները՝ այլ աշխատեց ուրիշ կուրերի աչքերն ևս բռնալ, երեսովը տալ կեղծաւորների և արատաւորների պակասութիւնները:

Նորա քնարի ստեղծագործական մասը գրեթէ ամբողջապէս նւիրած է հաջ ազգայնութեան, ազգի ինքնաճանաչութիւնը զարթեցնելու, լոյսեր արծարծելու, ոգևորելու:

Այս մասում Գ. Քաթիպալի տաղանդի բոլոր մեծութիւնը արտաբայւում է և համարում վսեմ կատարելութեան: Բոլոր նրա մտաւոր ըզուճակութիւններին աչտեղ խառնել է և բուռն հայրենասիրութիւն, որ դորանում է նորա ամեն մի տողից, որ գրաւում և գերում է կարգացողին, երբեմն արտասուք հոսեցնելով նորա աչքերից, երբեմն աւուժի արիւթիւն ներշնչելով, բաց միշտ սիրեցնելով հայրենիքը, բոլոր նորա վշտերով և ցաւերով: Այս մասում նորա գլուխ-գործոցը «Մալր Արաքսի»-ն համարում է մի հրաշակերտ առհասարակ բանաստեղծական գրականութեան մէջ:

Ռ. Պատկանեան բացի բանաստեղծութիւնից ունեցել է և ուրիշ տեսակ գրականական գործունէութիւն՝ վիպասանական, երգիծաբանական և Սիւլիւկ կեղծանուններով: Եթէ վիպասանական գրածքները (նա նշանած էի, Չախու և ալն) արտաբայւում են նոյն հանճարը, ժողովրդի կեանքի հմուտ գիտութիւն և կենդանի ճիշտ պատկերը՝ սակայն չենք կարող նոյնն ասել և երգիծաբանական գրածքների մասին, որոնք զրպարտադրութեան պամֆլետի աւելի նմանութիւն ունեն, և որոնք հեղինակից առաջ մեռան:

Անք սակաւն չարգում և պաշտում ենք Ռ. Պատկանեանի վիշատակը իբրեւ ազգային մեծ բանաստեղծի, որ մեր բարոյական կրթութեան, ինքնաճանաչութեան, ինչպէս և գրականութեան վերաջ անջնջելի և մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ: Չախազանցութիւն արած չեմ լինի, եթէ ասեմ, թէ աղմեան դործող բոլոր սերունդը Գամառ Քաթիպալի աշակերտն է եղել աւելի կամ նւաղ չափով: Գիւս փոքր հասակներումս, ուսումնարանի նստարանի վերայ, մենք զմալմամբ սովորել ենք նորա երգերը և ոգևորութեամբ կրկնել. նոքա ազնւացրել են մեր սրտերը, ոգևորել են ազգային

սիրով, կրթել են մեր զգացմունքները: Այդ բարի սերմերն ընկնելով մանկական զգալուն սրտի փափուկ հողի վերապ՝ աճել ու ծաղկել են և սրտաբերել, արդիւնաւորել, և եթէ մինք ճիշտ չափեր ունենալինք որոշելու քանակութիւնը այդ ազդեցութեան, որ Գ. Քաթ. ունեցել է մեր վերապ՝ անշուշտ բաւական մեծ պէտք է լինէր նա ամեն մէկիս մէջ, և անհուն կը լինէր՝ բոլոր հաջ սերունդին մէջ, որ սփռւած է աշխարհի չորս կողմերը:

Ասկաջն բարոյական ուժն է, որ անասնական շրջանից մեզ մարդ է դարձնում, ազգային զգացմունքն է, որ մարդկային ցեղի խմբերը կապում է միմեանց հետ իբրև համազգայնացներ, իբրև ազգային միութիւն և Գ. Ք.-ի ազդեցութիւնը մեզ բարոյապէս կրթելում, մեզ ազգային լինքնաճանաչութիւն պարգեւելում՝ շատ մեծ է: Եթէ, մի բանաստեղծի խօսքով՝ մարդը «թաղաւոր է և ստրուկ, որդն է և Աստուած»՝ եթէ մտաւոր և բարոյական կրթութիւնը մեզ ստրուկի և որդնի դրութիւնից մեծացնում և բարձրացնում են մինչև թագաւորականութիւն և աստուածանմանութիւն՝ ապա անդնահատելի փոխակերպութիւնը մեր սերնդի մէջ մասամբ Գ. Քաթիսպայի դործն և արդիւնքն է: Նա մի մարդ չը ստեղծեց, նա ամբողջ մի սերունդ կրթեց, ազնւացրեց, և դեռ քանի սերունդներ նորան պէտք է աշակերտեն անմիջապէս և աշխատանքի սերունդի միջնորդութեամբ:

Այն հուրը, որ նա վառեց իւր հայրենասիրական երգերով՝ արծարծւեց ամեն կողմ, հրդեհեց բոլոր հաջ սրտերը. և ով կարող է ասել, թէ նա կը հանգչի առանց հետեանքի...

Գրականութեան մէջ եւ Գ. Ք.-ին է վերաբերում աշխատանքի զբաղման անդրանիկ մշակ և հիմնադիրներից մէկը լինելու պատիւը: Գեռ չէր սկսել «Հիւսիսափայլը»՝ որ դուրս եկան Գ. Ք.-ի բանաստեղծութիւնները, որոնք իրանց սահուն գոգոտրիկ լեզուով սիրելի դարձան ընթերցողին: Աշխարհաբարը այն ժամանակ դեռ տատանող վիճակի մէջ էր գտնւում, ինչպէս հազիւ ոտք ելած մի երեխայ: Գրաբարեանների ստաւը բանակը պատրաստ էր չարձակելու և խանձարուրին մէջ խնդրելու այլ նորածին բալլ վտանգաւոր ախտեանին: Եւ ահա Գ. Ք. իւր տաղանդաւոր և գեղեցիկ բանաստեղծութիւններով ահագին զարկ է տալիս այդ լեզուական ազդեցութեան և ոչ թէ՛ խօսքով, այլ գործով չաղթանակ է տանում: Այդ երգերը աշունհոտ սիրելի են դառնում բոլոր հասակի հայերին, փոքրերից սկսած մինչև երիտասարդներն ու ծերերը: Նոյա օրինակով ուրիշ շատերն սկսում են գրել, հետեւելով իրանց մեծ ուսուցչի շաւղին. այս 40 տարեաց ընթացքում երեցած և երեցող բանաստեղծներից և ոչ մէկը զերծ չէ մնացել Գ. Ք.-ի բարերար և հրահանգիչ ազդեցութիւնից: Նա ուստահալոց քնարական լեզուն ստեղծեց և աղբալին բանաստեղծութեան հիմնադիրն եղաւ:

Այս բազմատեսակ անդնահատելի ծառայութիւնները, որ Ռ. Պատ-

կանեան մատուցել է ազգին և դրականութեան՝ անմահացնում են նորա անունը և նրան դատում ընտիր հալկազունների Պանթէոնի մէջ: Այն արձանը, որ եռանդուն պատանին կուգէր կանգնեցնել, որպէս զի իւր անունն և չիշատակը աշխարհից չը ջնջւեն՝ այն, նա կանգնեց, աշխարհի արձան, որ, հռովմայեցի երեւելի բանաստեղծի խօսքերը կրկնելով՝ «պղնձից աւելի մնալուն է և աւելի բարձր քան բուրգերի երկնադիտակ հասակը, արձան, որ չեն կարող կործանել ոչ մաշող անձրեւը և ոչ խստաշունչ հողմերը, ոչ անթիւ անհամար տարիների շարքը և ոչ ժամանակի ընթացքը»:

ՍՏ. ՄԱԼԻՍԵԱՆ

ՄԱՐԴԱՐԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԻՋԱԶԳ. ՀԱՄԱԺՈՂՈՎԸ ՄՈՍԿՒԱՅՈՒՄ

Օգոստոսի 1-ին Մոսկվայի համալսարանում հանդիսաւոր կերպով բացւեց միջազգային համաժողովներէրից առաջինը—նախապատմական հնագիտութեան և մարդաբանութեան համաժողովը (Международный Конгресс доисторической археологии и антропологии).¹⁾

Խօլէրայի պատճառով, օտարազգի գիտնականներ թիւը ալ չհամաժողովում, որ վերջացաւ օգոստոսի 8-ին, շատ քիչ էր (15—20 հոգի)։ Ահնուամենայնիւ եւրոպական գիտութիւնը ունէր Մոսկւայի համաժողովում մի քանի խոշոր ներկայացուցիչներ, ինչպէս օրինակ Ռուդոլֆ Ֆիրխով, Է. Շանոր, Կոլման, Սերջի և ալին, որոնցից Ֆիրխովը ինչպէս չալտնի է վայելում է համաշխարհային հռչակ իբրեւ բազմակողմանի գիտնական և առաջնակարգ հասարակական գործիչ։

Ֆիրխովը իւր նոր գիտնական գաղաարներով համարեա լեզափոխութիւն է դրել բժշկական գիտութիւնների մէջ։ Նա առաջնակարգ բժիշկ է, երեւելի անատոմ, ֆիզիօլոգ, մարդաբան, ազգագրագէտ և հնագէտ։ Բացի ալ՝ նա Գերմանիայի ազգային ժողովում ազատամիտ կուսակցութեան ամենատաղանդաւոր ու ամենանշանդուն անդամներից մէկն է։ 1848 թւի շարժումների ժամանակ ամենագործունեալ լեզափոխականներից մէկը Ֆիրխովն էր։ Ֆեդալիտիստութիւնը անչաջող ելք ունեցաւ և Ֆիրխովը Պրուսիայից փախաւ Բաւարիա, ուր Վիլհելմուրգի համալսարանը նրան առաջարկեց պաթոլոգիական անատոմիայի ամբիոն։ 1856 թ. Ֆիրխովը հնարաւորութիւն ստացաւ վերադառնալ Բերլին և նորից դասախօսութիւններ կարդալ ահնտեղի համալսարանում, ուր նա պրոֆեսսոր էր նշանակւած 1848 թւի շարժումներից առաջ (1847 թ.)։ Ալ ժամանակից մինչև այժմ Բերլինի համալսարանի ուսանողները միշտ բախտ են ունեցել լսել մեծ

¹⁾ Այս 11-րդ մարդաբանական համաժողովն է։ Տասերորդ համաժողովը կապացաւ Պարիզում վերջին համաշխարհային ցուցահանդէսի ժամանակ (1889 թ.), իննիւրորդը Լիսսաբոնում 1880 թ., իսկ առաջինը Նիւա-տէլում 1866 թ.։

քնագէտի դասախօսութիւնները: Այս տարի Ֆիրխովին Բերլինի համալսարանական խորհուրդը ընտրել է համալսարանի վերատեսուչ (ռեկտոր) և, թէև պալատական շրջանները դէմ էին՝ Ռէլստագում ազատամիտ կուսակցութեան գաղափարները համար մարտնչող գիտնականի ընտրութեանը, չուկաչ, որ Վիլհելմ կալսրը հնարաւոր չի համարիլ չը հաստատել համալսարանական խորհրդի ընտրութիւնը¹⁾: Անցեալ տարի ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհը տօնում էր դարիս ալդ ամենամեծ զաւակներից մէկի եօթանասնամեակ լոբեկեանը (Ֆիրխովը ծնւել է 1821 թ.): Հին և նոր աշխարհում ինչքան որ լուսաւոր գլուխներ կալին՝ լոլորն էլ ալդ օրը խորին պատկառանքով խոնարհւում էին հանճարաւոր լոբեկեարի առջև, ինչքան որ կենսակից սրտեր կալին՝ լոլորն էլ բարախում էին չուլած ալն սքանչելի բարոյական տեսարանից, որ ներկայացնում է ալդ վեհ ծերունին:

Տասնիններորդ դարը առհասարակ սկեպտիկականութեան, չուեստութեան դար է համարւում: Ֆիրխովի պէս մարդիկ, որոնց հոգին խելքի, սրտի ու կամքի՝ զարմանալի ներդաշնակ դարգացումն է ներկայացնում, ամենապերճախօս հերքումն են ալդ անհիմն կարծիքի: Ալն դարը, որ ծնեցրել է Պլադստաններ ու Ֆիրխովներ, իղէալական ժամանակների արշալոյսի սկիզբն միալն կարող է լինել:

Էրենատ Շանտրը անծանօթ չէ կովկասցիներին: Նա երկու անգամ ճանապարհորդել է մեր երկրում: Իւր առաջին ճանապարհորդութեան ժամանակ (1879 թ.) արած մարդաբանական հետազոտութիւնների հետևանքները նա տպել է՝ «Recherches anthropologiques dans le Caucase» վերնագիրը կրող մեծածաւալ գրքում: Երկրորդ անգամ պ. Շանտրը ճանապարհորդել է Անգրկովկասում 1890 թ.: Ալդ ուղևորութեան ժամանակ նրան ուղեկցել է իւր ամուսինը, որ Ֆրանսիա վերադառնալուց վտոջ հրատարակել է իրանց ճանապարհորդութեան նկարագրութիւնը (տիկ. Շանտրի ալդ գրածքը թարգմանօրէն տպւեց «ХУДОЖНИКЪ» թերթում): Պ. Շանտրը ալժամ մարդաբանութեան պրոֆեսոր է Լիօնի համալսարանում, իսկ առաջ Ֆրանսիայի գիւղատնտեսական ձեմարաններից մէկում երկրաբանութեան դասախօսութիւններ էր կարդում: Նրա մասնագիտութիւնը ալժամ համարւում է Կովկասի կամ աւելի Անդրկովկասի ուսումնասիրութիւնը մարդաբանական և հնագիտական կողմից:

Մոսկւայի մարդաբանութեան ու նախապատմական հնագիտութեան համաժողովի 8 նիստերում (համաժողովը փակւեց օգոստոսի 8-ին) բաւական զեկուցումներ կարդացւեցին, բալց ալդ լոլոր զեկուցումները հետաքրքրեցին («Մուրճ»-ի ընթերցողներին չեն կարող, ուստի ես կը խօսեմ նրանցից միալն մի քանիսի մասին:

¹⁾ Արդէն հատուտւած է:

Պանօթ. Խմբ.:

Բնդհանուր հետաքրքրութիւն է ներկայացնում Ֆիրխովի ճառը «Նախապատմական հնագիտութեան և մարդաբանութեան միջազգային համաժողովի գիտնական խնդիրներին մէջ կատարւած փոփոխութիւններին մասին», որ նա կարդաց համաժողովի հանդիսաւոր բացման օրը, իսկ մասնաւոր հարցերի նւիրւած զեկուցումներէց հաջընթերցողներին համար հետաքրքիր կարող են լինել է. Շանտրի կարդացած զեկուցումները:

Միջազգային նախապատմական համաժողովը, ասաց Ֆիրխովը, սկիզբն առաւ այն ժամանակ երբ զանազան նշանաւոր գիտեր եղան մարդաբանութեան մէջ և երբ վերջապէս Գարսինի թէօրիան հիմն ի վեր փնդաշրջեցին բնագիտական աւանդութիւնները: Շատ բնական է որ սկզբում համաժողովը զբաղւում էր լայն խնդիրներով. «Նա պէտք է ուսումնասիրէր եւրոպական բոլոր երկրները, որպէս զի կարողանար հաւաքել մարդու նախապատմական հետքերը, որպէսզի գրաւէր բոլորի ուշադրութիւնը մարդկային քաղաքակրթութեան ծագման ու շաւիղների վրայ և, որ ամենակարևորն է, որպէս զի բանար մարդու ծագման ու նախնական օրորանի խորհրդաւոր գաղտնիքը սքողող վարագույրը: Այն ժամանակ զարթեցրած հարցերէց շատերը ալժմ վերջնականօրէն վճռւած են. մենք գիտենք օրինակ, որ մարդս գոյութիւն է ունեցել չորրորդական շրջանում, ¹⁾ որ նա երկար դարեր

¹⁾ Երկրիս երեսին և ծովերի ջրերում զանազան ժամանակներում եղած օրգանական արարածների մնացորդները պահպանւել են երկրի կեղևում: Երկրաբանների հետազոտութիւնները ցոյց են տալիս, որ երկրիս կեղևի զանազան շերտերի հանածոները (вскопаемые) շատ խիստ կերպով տարբերում են իրարից, որից պէտք է եզրակացնել թէ տարբեր ժամանակներում օրգանական արարածների տարբեր տեսակներ են գոյութիւն ունեցել: Երկրի կեղևը իւր բազմազարեան պատմութիւնն ունի: Նրա վիթխարի էջերում երկրաբանները կարողում են այն փոփոխութիւնները, որոնք հարկաւոր դարերի ընթացքում կատարւել են, չաջորդաբար կերպարանափոխելով երկրի մակերևութը և նրա վրայ տիրող օրգանական կենսաքի պատկերը: Գուրս գալով անկեղծան, մեռած վիճակից, երկիրս չաջորդաբար անցել է մի քանի շրջանների միջով: Գարիս նշանաւոր բնագէտ Լ. Ագասսիսը աչապէս է բաժանում ու ստորաբաժանում այդ շրջանները. — Նախնական էպօխա կամ ձկնեւրի դար, որ ստորաբաժանւում է սիլուրեան և դեոնեան շրջանների, երրորդական էպօխա կամ սոդոլանների դար, որ ստորաբաժանւում է քարածխային, պերմեան, տրիասեան, իւրեան և կաւճալին շրջանների, երրորդական էպօխա կամ կաթնասունների դար, որ ստորաբաժանւում է էօցենեան, միօցենեան ու պլիօցենեան շրջանների. և չորրորդական էպօխա (четвертичная эпоха, époque quaternaire) կամ նորագոյն դար, որին պատկանում է մարդս և որի սկզբնաւորութեան ժամանակից մինչև ալժմ, թէև նրա տեղութիւնը հարկւր հազար տարիներով է հաշւում, փոփոխութիւն չի եղել երկրի ընդհանուր ձևակերպութեան մէջ և ոչ մի կարևոր փոփոխումն անգլի չի ունեցել օրգանական արարածների կեանքում: Ման. լօղւածագրի:

եղել է ողորմելի ու անօղնական վիճակի մէջ, երբ քարերը, փաշտը և անասունների եղջիւրներն ու ոսկորներն էին կաղմում նրա զէնքն ու միակ դործիքները»...

Բայց շատ ուրիշ հարցեր, ի միջի ալոց, մարդու ծագման և մարդկային կուլտուրայի օրօրանին վերաբերեալ հարցերը շատ քիչ են մօտեցել իրանց լուծմանը:

Մարդաբանական գիտութեան մէջ շատ ճշանաւոր փոփոխութիւններ են կատարւել: Այլ փոփոխութիւնները չէին կարող չ'ազդել ալն հարցերի վրայ, որոնցով զբաղւում է մարդաբանական համաժողովը:

Գիտնականները ալժամ հնարաւոր չեն համարում ընդունել, թէ մարդս արդէն ապրելիս է եղել երրորդական էպոխայում և բոլորովին անհաւանական են համարում, որ մարդկային ցեղը ալդ դարումն է սկիզբն առել: Մարդու կապի կամ մի ուրիշ անասունի հետ կապող սրկաս օգակը դանելու բոլոր փորձերը մինչև ալժամ ի դուր են անցել: Մի ժամանակ Վարլֆոգտը և նրան հետեւելով շատերը պնդում էին թէ փոքրագլուխ մարդիկ (микрочелюсть) ատաւիզմի շնորհիւ լաւաջացած կապկանման կենդանիներ են: Բայց ալժամ գիտնականները զէմ են ալդ կարծիքին, որովհետեւ բոլորն էլ համազուէ են, որ փոքրագլխութիւնը ալլասեռութեան ախտաբանական (патологический) արդիւնք է և ոչ թէ նախնիքանմանութեան հետեանք: Ալժամ անհիմն է համարում նոյնպէս և ալն կարծիքը (որ զեռ գոլութիւն ունէր սրանից մի քանի տարի առաջ), թէ մեր ժամանակակից մարդկային ցեղերի մէջ կան ալնպիտները, որոնք իբր թէ զեռ ևս մնացել են մարմնակազմութեան նախնական ստոր աստիճանի վրայ: Սակալն ամենամանրակրկիտ հետազոտութիւնները ալժամ ապացուցել են, որ ալդ ցեղերը նոյնպիսի կազմածք ունեն ինչպէս և մենք, իսկ նրանցից մի քանիսը մեղնից էլ բարձր են իրանց կազմածքով: Օրինակ՝ Էսքիմոսների գլուխները կատարեալ տիպին են պատկանում: Մի քանի ցեղեր օրինակ Յէլլոն կղզու վեղերը, միկրօցեֆալների գլխի չափ գլուխ ունեն: Գրա համար շատերը նրանց էլ փոքրագլուխ են անանում, բայց ալդ բոլորովին անհիմն է, որովհետեւ նրանց գլուխը բացի ծաւալի փոքրութիւնից ոչինչ նմանութիւն չ'ունի միկրօցեֆալների գլխին: Վեղի գլուխը բոլորովին կանոնաւոր է, և չ'ունի միկրօցեֆալ գլուխներին լատուկ բնորոշ տարականոնութիւններից և ոչ մէկը: Ալդ տեսակ գլուխները աւելի ճիշտ կը լինի անանել զաճաճալին:

«Միալն մի ցեղ էր մնում մինչև վերջին օրերս խաւարում, ալն է Մակկակեան թերակղզու հիւսիսային մասի Օրանդ-Սիմանգները և Օրանդ-Սիկալները: Միակ ճանապարհորդը, որ թափանցել էր նրանց բնակած լեռնալին երկիրները անվնէր ուռա ճանապարհորդ Միկուս Մակկալն էր և նա սիմանգների ցեղի մի քանի առանձին անհատների վրայ ստու-

գեղ էբ, որ նրանք կարճահասակ են և գեղմնածն մազեր ունեն։ Մենք մի նոր գլխոնական արշաւանք ուղարկեցինք ալդ երկիրը մասնաւորապէս Օրանդ Սեկալների ցեղի մարդաբանական հետազոտութեան համար և ես նորերս ստացալ աշնտեղից առաջին գաճգը և մի քանի փունջ մազ։ Յիրաւի աչդ ցեղը թուխ, գեղմնահեր ցեղ է, որի բրախիցեֆալ (կարճազանգ), գլուխը շատ փոքր ներքին ծաւալ ունի, բայց նա որ և է անասնական (bestial) զարկացման նոյն խոկ ամենաչնչին նշան չի ներկայացնում»։

«Ու հարկէ մենք չենք մոռանալ, որ մարդուս կազմւածքը էպէս անասնալին կազմւածք է և որ ժամանակ առ ժամանակ երեան եկող թերմորֆալին (անասնատեսակ) չատկութիւնները կարելի է նախնիքանմանութեան (ատաւիղմի) հետեանք համարել։ Բայց մենք աւելի համոզեցուցիչ ապացոյցներ կը պահանջենք որպէս զի կարողանանք ենթադրել թէ մարդուս ու մի որ և է որոշեալ անասունի մէջ մօտիկ ազգակցութիւն կալ»։

Մարդաբանները հաշեացքներով մէջ կատարւած ալդ փոփոխութիւնները առանց հետեանքի չը մնացին Միջազգային Նախապատմական համաժողովի համար։ Վիստաբրոնեան համաժողովում քննուող հարցերի մէջ առաջին տեղն էր բռնում երրորդական էպոխայի մարդու խնդիրը, բայց ալդ համաժողովից չետող գիտնականները մի քիչ հանգստացան, ձեռք քաշեցին Նախամարդը (պրօանթրոպոս) գտնելու ցնորամիտ փորձերից և սկսեցին հետազոտել իրօք գոյութիւն ունեցող առարկաները։ Իսկ ալդ աչն հետեանքն ունեցաւ, որ մարդուս նախապատմական վիճակով զբաղւողները սկսեցին հետզհետէ աւելի ու աւելի կարեւորութիւն տալ հնագիտութեանը։

«Իրօք գոյութիւն ունեցող առարկաների մէջ թուով գերակշռում են հնազրտական գիւտերը, մինչդեռ հնամարդաբանութեան (պալէօանթրոպոլոգիա) առարկաները աշն ստորձան հազւագիւտ են և մեծ մասամբ աշնքան կատկածելի, որ դեռ մինչև այժմ չորրորդական էպոխայի մարդու ամենաչին ցեղի նկարագրութիւնը կազմելու խնդիրը զիտութեան ուժից վեր է»։

Աչքի առաջ ունենալով ալդ բոլորը, Ֆիրխովը ճառի վերջում չորրորդ էր հետեւել նախորդ համաժողովների անդամների թողած աւանդութեանը և աւանձին ուշադրութիւն դարձնել նախապատմական հնագիտութեան վրայ։ «Անպիտի հարցեր, վերջացրեց խօսքը մեծ ընադէտը, ինչպէս անագապղնձի (բրոնզի) գիւտի ու նրա սուսուրի ճանապարհների հարցը՝ մեզ համար մեծ խնդիրներ կը լինեն»։

Նրբ որ Ֆիրխովը վերջացրեց իւր ճառը, դահլիճը թնդաց աղմկալից ծախահարութիւններից։ Ֆիրխովի նման գիւթական անձնաւորութիւնը միայն կարող էր ալդ աստիճան ոգևորեցնել զրեթէ բացառապէս հնազրտներից ու մարդաբաններից կազմւած ալդ ծանրաբերող լսարանը։

Համաժողովի նիստերում է. Շանարը երկու բեֆերատ կարդաց,—

Ասիացի ազգերի անւանացանկի վերանորոգման ծրագիր («Projet de réforme dans la nomenclature des peuples d'Asie») և Մարդաչափական տեսութիւն Անդրկովկասի մասին («Aperçu anthropométrique sur les peuples de la Transcaucasie»):

Պ. Շանտրը ունկնդիրներին ուշադրութիւնը դարձրեց այն հանգամանքի վրայ, որ մինչև այժմ չկալ մի հաստատ և զիտնական հիմունքների վրայ կազմած ցեղաբանական անւանացանկ: Սկսած Բիւֆֆոնից մինչև մեր օրերը ազգերի բաղմաթիւ դասակարգութիւններ ու անւանացանկեր են առաջարկել, որոնք երբեմն մոլորողական¹⁾ առանձնաշատկութիւնների վրայ են հիմնւած եղել, հրեմն ընկերաբանական (социологический) կամ լեզւաբանական, բայց մարդաբանական գիտութիւնների վերջին ժամանակներս տեղի ունեցած նշանաւոր զարգացման չնորհիւ այժմ ակներև է դարձել, որ այդ նշանները, առանձին-առանձին առած, չունեն այն չափութիւնները և մանաւանդ այն ճշտութիւնը, որ պահանջում են բնական գիտութիւնները:

Պր. Շանտրի կարծիքով ազգերի դասակարգութեան մէջ գլխաւոր դեր պէտք է խաղան մորֆոլոգիական նշանները, իսկ միւս առանձնաշատկութիւններին նա երկրորդական, օժանդակիչ նշանակութիւն է տալիս: Նթէ մարդաչափական հետազոտութիւնները ցոյց տան, որ տարրեր անուններ կրող ժողովուրդների մէջ մորֆոլոգիական մերձակոթութիւն կալ, նրանց պէտք է մի ցիւ համարել: Նթէ լեզւաբանական առանձնաշատկութիւնների ուսումնասիրութիւնը հաստատի այդ եղրակացութիւնը, այդ՝ աւելի լրիւ ապացուցւած կը լինի: Բայց եթէ, մորֆոլոգիական նշանները իրաւունք չեն տալիս մեզ ազգակցութիւն ենթադրել մի լեզուով խօսող մի քանի ազգերի մէջ, մենք չենք կարող նրանց ցեղալին մի լամբի պատկանող համարել:

«Մի լեզու կարող է, ասում է պ. Շանտրը, տարածւել մի ցեղից միւս ցեղ, ինչպէս օրինակ Աղլրբէջանի թուրքերէնը, որ ձգտում է աւելի ու աւելի տարածւել ամբողջ արևմտեան Ասիայում և մասնաւորապէս Հաստատնում (?), բայց հայերի կարճագանդութիւնը (բրախիցեֆալիա) անկասկած երբեք չի կարողանալ տարածւել այն՝ թուրքական ծագումն ունեցող ժողովրդի մէջ, որ նրանց հաղորդում է այդ լեզուն»:

Քանի որ ազգերի մինչև այժմ ընդունւած անունները հիմնւած են մեծ մասամբ ալիպիսի առանձնաշատկութիւնների վրայ, որոնք ցեղաբանական տեսակէտից չեն կարող ընդուն համարւել պ. Շանտրը առաջարկում է մարդաբաններին ու հնագէտներին միացեալ ոլերով մի նոր ստուգ

¹⁾ Մորֆոլոգին զբաղւում է օրգանների զննողացման ժամանակ նրանց մէջ տեղի ունեցող փոփոխութիւններով:

ցեղաբանական անւանացանկ կազմել, որի պակասութիւնը զգալի է մանաւանդ Ասիայի ազգերի նկատմամբ:

«Ես արդէն դէպք ունեցել եմ խօսելու Կովկասի մի քանի ազգերի ցեղական անունների ու բաժանմունքների դէմ և մտադիր էի նորից դառնալ ալդ հարցին մի նոր աշխատութեան մէջ, երբ որ ծանուցեց Մոսկւայում գումարւելիք համաժողովը»:

Մասնաւորելով իւր խօսքը Ասիական Ռուսաստանի վրայ, պ. Շանտրը աշխատեց ապացուցանել, որ շատ ցեղալին անուններ բոլորովին սխալ կերպով են գործածուած:

Յալոնի է, որ սպիտակամորթ, արիական ցեղը Կովկասեան է անւանուած: Ֆրանսիացի գիտնականը սաստիկ հակառակ է դրան: Այն մարդկանց, որոնք սկզբում աղպէս են անւանել արիական ազգերին, թւելիս է եղել, թէ նմանութիւն կա Կովկասի բնակիչների և արիական ազգերի մեծ մասի կերպարանքի մէջ: «Ալդ նմանութիւնից եզրակացրել են, թէ արիական բնատնիքը կազմող բոլոր ցեղերը, որոնք տարբեր են իրարից թէ իրանց ծագումով, թէ առանձնապատկութիւններով, Կովկասեան ծագումն ունեն»:

«Ապացուցւած է, շարունակում է պ. Շանտրը, որ աշխարհիս զանազան կողմերում ապրող և Կովկասեան կոչող ցեղերից ոչ մէկը ոչ մի ժամանակ չի իջել Պոնտո-Կասպեան լեռներից: Պատմութիւնից չալոնի չէ ոչ մի ազգ, որ թողած լինէր Կովկասը ու գնացած սփռւած մերձակալ դաշտավայրերում կամ հեռաւոր երկիրներում: Դիցաբանութիւնը աղպիսի պատմութիւնները ընդհակառակը ցոյց են տալիս, որ Կովկասին օտար բազմաթիւ ժողովուրդներ եկել են զանազան շրջաններում ու բնակութիւն հաստատել աշխտեղ: Ամեն ինչ ալն է ապացուցանում, որ ներկայումս ալդ գեղեցիկ երկրում ապրող ազգերը պէտք է նկատեն իբրեւ աննշան մնացորդներ Նախապատմական ազգերի, որոնք միննուէն ցեղին են պատկանելիս եղել և որոնք պէտք է որ ամեն տեղ անհետացած լինեն բացի Կովկասից: Ալդ երկիրը չի եղել նոյնպէս և անցքի տեղ որ և է զաղթող ժողովրդի համար, ալ աւելի ապաստարան մերձակալ հարթութիւնների բնակիչների համար: Պէտք է աւելցնել և ալն, որ ալդ ազգերին, նրանց մոր-ֆոլովիական ու լեզաբանական օտարացեղութեան (hétérogénéité) պատճառով, ոչ մի դէպքում չի կարելի կցել ոչ մի ցեղալին մեծ ընտանիքի և որ նրանք պէտք է մի առանձին խումբ կազմեն ալլոֆիլ (allophyle) ազգերի մեծ ճիւղի մէջ, որին չարմար կը լինի Կովկասեան անունը տալ: Ուրեմն ոչ մի ժողովուրդ չը պէտք է ալդ անունը կրի բացի ալն ժողովուրդներից, որոնք բնակում են Կովկասեան մեծ լեռնաշղթայի սարերում և որոնք ոչ մի ուրիշ տեղ ազգութիւն չեն կազմում: Աերջապէս

կովկասցիները տարբերուում են իրանց աչն զրացիներից, որոնց ես սպորադիք եմ անւանել, ինչպէս՝ օրինակի համար որոշեալ թուրք կամ մոնղոլ սեմական կամ արիական ընտանիքները, նրանով, որ նրանք այդ վերջինների նման (որոնց նրանք կովկասին օտար են համարում) որոշ ծագումն չ'ունենա):

Անցնելով թուրքերին պ. Շանտըրը աչն միտքն չափոնեց, որ նրանք մոնղոլ չեն, ինչպէս առհասարակ կարծւում է: Ռուսները և ֆրանսիացիք թուրքերին թաթար են անւանում, պ. Շանտըրը այդ սխալ է համարում: «Թէ մարդ կազան քաղաքի բնակից հարցնի, ասում է պ. Շանտըրը, թէ արդեօք թաթար է նա, նա կը պատասխանի թէ՛ ոչ և իւր լեզուն կ'անւանի թուրքերէն և ոչ թէ թաթարերէն (turki et non tatar)»:

«Ես դեռ չեմ ուսումնասիրել, շտրունակում է լեֆերենտը, ոչ կազանի թուրքերին, ոչ էլ Ղրիմի, ուստի և չեմ կարող այստեղ նրանց մասին խօսել. բայց գաղով Անդրկովկասում տարածւած Աղբրբէջանցի թուրքերին, ես կարծում եմ որ կարող եմ պնդել, թէ նրանք մոնղոլ չեն: Ամեն բանից երևում է, որ նրանք ծագումով թիւրքոման են և գաղթել են Աղբրբէջան՝ Արգուրն խանի օրով: Այդտեղից նրանք փետոյ անցել են Հայաստան, ուր նրանք բաժանւել են ղանազան տոհմերի, որոնք խառնւել են թեմուրեանների (Timouride) դարի՝ բոլոր պատերազմներին: Նրանց պատմութիւնը գրի է առնւել Նոյնքան խնամքով որքան Նոյն չըջանում իշխող ժողովուրդներինը: Յալտնի է, որ Նաղիր-շահի մահից փետոյ թուրքերը փանախան անուում մի թիւրքոմանի առաջնորդութեամբ եկան Խորասանից և տիրեցին Ղարաբաղին ու մերձակալ գաւառին: Փանախանը երկար ժամանակ միահեծան իշխանութիւն էր վարում ամբողջ տղ երկրում: Նա է հիմնել Փանաբաղ ամրոցը, ալժման Շուշի քաղաքը: Թիւրքմանները, ասում են հին մատենագիրները, ի միջի ալլսց Թոմաս Մեծովիցին, մոնղոլների միակ անեղ հակառակորդներն էին... Նոյն Մեծովիցու նկարագրելովը թիւրքմանների պետերը երկրի ամենամեծ մասին տիրել էին չնորհիւ իրանց զէնքի ուժին և իրանց արագաշարժութեան»:

«Ինչպէս և իցէ, վերջացնում է պ. Շանտըրը իւր խօսքը թուրքերի մասին, Անդրկովկասի թուրքերը, որոնց աւելի ճիշտ կը լինի անւանել Աղբրբէջանցի՝ աչն երկրի անունով, որից նրանք եկել են Հայաստան, շատ տարբերուում են կազանի ու Ղրիմի թուրքերից: Նրանք իրար մինչև անգամ ամենևին նման չեն և միմեանցից աչնքան տարբեր ազգերի համար թաթար անունը պահել կը նշանակի չաւերժացնել սխալների մի աղբիւր... Ընդհանրապէս վերցրած կարելի է ասել որ Աղբրբէջանցիք սաստիկ արիականացրած կամ աւելի ճիշտ ասած իրանացրած են (les Aderbeïdjanis se sont fortement aryanisés ou plutôt éranisés)»:

Բայց այդ նկատողութիւններից պ. Շանտըրը մի քանի հարց է առաջարկում համաժողովին: Ահա այդ հարցերից մի քանիսը:

Պէտք է արդեօք վերացնել թէ պահպանել թիւրքմէն անունը, որ չաճախ դործ է ածուած իբրև հոմանիշ թիւրքոմանի, և եթէ պահպանել, ինչ դէպքերու:

Այսօրի կոչող Քաղղէացիք կարող են արդեօք նկատուել իբրև Քուրդերի մի ցեղ և չամնաւն դէպս չը պէտք է արդեօք անւանել նրանց իրանց հին՝ Ասորի անունով:

Պէտք է արդեօք թողնել Քարթւէկեան կամ վրացոյ խմբում Աջարներին ու լազերին և եթէ պէտք է, արդեօք նրանք չը պէտք է մի առանձին անուն կրող ջոկ խումբ կազմեն:

Արդեօք ուտիացիներին չը պէտք է աւելի մօտիկ համարել հալերին քան լեզգիներին:

Այդ հարցերից կարելի է գաղափար կազմել թէ ինչ բովանդակութիւն պէտք է ունենար աչն գիրքը, որ ինչպէս վերել տեսանք, մտաղիւ է եղել տպել պ. Շանտրը համաժողովի ծանուցումն իմանալուց առաջ, և որ, պէտք է չուտալ, կը տպի նա մօտիկ ապագայում:

Ջեկուցման վերջում պ. Շանտրը առաջարկեց համաժողովին մարդաբաններից, լեզաղէաններից, հնագէտներից ու պատմաբաններից ընտրել մի առանձին լսանախումբ՝ կից համաժողովի մշտական մասնաժողովին, որը կատարելապէս վերաքնէր ասիական ազգերի անւանացանկը զիտութեան պահանջների համաձայն: Այդ առաջարկութիւնը ընդունեց ելանձնախմբի անդամ ընտրւելին Ռ. Ֆիրխովը, ինքը Շանտրը, Միլլեր, Յագարելի և ուրիշները:

Իւր երկրորդ զեկուցումով պ. Շանտրը ծանօթացրեց համաժողովի անդամներին Անդրկովկասեան ազգերի վրա՝ իւր արած մարդաչափական հետազոտութիւնների հետեանքների հետ:

Պ. Շանտրը եկել է աչն եզրակացութեանը, որ լեռնաբնակ հրէաները, ալտորիներն ու լեզգիները ուշտար-բրախիցեֆալ են (ալտինքն գանդերը շատ լաջն են ու կարճ՝ չափելով ճակատից դէպի ծործորակը), հալերը կարճագանգ են, Աղբրէնջանցի թուրքերը, քուրդերն Աջմ-պարսիկները դուլիսոցեֆալ են (ալտինքն գանգերը երկար են ու նեղ), բացի աչ՝ հալերը, թուրքերը, քուրդերն ու լեզգիները բարձրահասակ են, պարսիկներն ու հրէաները՝ միջահասակ. իսկ ալտորիները՝ կարճահասակ: Պ. Շանտրը ենթադրում է, որ ազգակցութիւն կա՝ հալերի, հրէաների ու ալտորիների մէջ:

Այստեղ աւելորդ չի լինել աւելցնել, որ վերջերս Ռւմ քաղաքում կալացած գերմանացի մարդարանների համաժողովում Բերլինի ցեղաբանական թանգարանի աստիստենտ Ֆելիքս Լուշանը հրէական ցեղի մարդաբանական բնութագրութեան մասին կարդացած զեկուցման մէջ, «Руссия Вѣдомости» լրագրի թղթակցի ասելով, աչն միտքն է չալունել, թէ «մեր ժամանակակից հրէաները արդիւնք են սերտ խառնուրդի հնդկա գերմա-

հացերին, սեմականների և ալն ալ սրողական խմբի, որին վերադրում են հացերին... Ալփման հրեաների գանդերի կարծութիւնը կարող է լառաջացած լինել, լուշանի ասելով, հացերի հետ խառնակույց, բացի ալ՝ հացերի քթերն էլ ալն ձեն ունեն, որ ալփմ հրեական են անւանում և որ ամենին սեմական ծագումն չունին: Թղթակիցը աւելացնում է, թէ Ֆելիքս լուշանի ասածները պաշտպանում էր և Ռ. Վիրխովը:

Հալերի մասին համաժողովի նիստերում խօսք ընկաւ և պրոֆ. Բողդանովի զեկույման առիթով ծագած վիճարանութիւններին ժամանակ: Ռուս պրոֆեսսորը 25 տարի հիւանդօտելով ներքին Ռուսաստանի հին գերեզմանները տեսել է որ նախապատմական ժամանակին վերաբերող գանդերը զոլիւսոցեֆալ են աւելացնել ինչպէս Արեւմտեան Արտոպալի գերեզմաններում գտնւածները: Գրանից նա եզրակացրել է որ ուսանեմն ու արեւմտեան եւրոպացիք սերում են միեւնոյն երկարագանդ ցեղից, որ ընակելիս է եղել մի ժամանակ ամբողջ Արտոպալում բացի եւրոպական Ռուսաստանի հիւսիսային ու արեւելեան մասից և խաղանիալից, ուր տիրելիս է եղել կարճագանդութիւնը: Այս երկուքը, որ ալփման ուսաների մեծ մասը բրախիցեֆալ են, այ. Բողդանովը բացատրում է մասամբ քաղաքակրթութեան ալգեցութեամբ, որ գանդերը կարճացնելու տենդենցիա ունի, մասամբ էլ ի բնէ բրախիցեֆալ ցեղերի հետ խառնակույթ: Բաղելի համալսարանի պրոֆ. Վոլմանը առարկեց այ. Բողդանովին, որ Արտոպալում միշտ եղել են թէ երկարագանդ, թէ կարճագանդ մարդիկ և ասել թէ լուսն եւրոպացիք զոլիւսոցեֆալ են եղել՝ անհիմն է: Վիրխովը առարկելով լապտեց ալն միտքը, որ անկարելի է միմիայն մարդաբանական նշաններով որոշել միմեանցից զանազան ցեղեր, պէտք է անպատճառ դիմել պատմութեան օգնութեան, և բացի ալ, ցեղերը իրարից որոշելու համար մարդաբանական նշանները հիմք ընդունելիս էլ չի կարելի բաւականաձեւ միմիայն գանդի երկարութեան չափով, ալ պէտք է ի նկատի առնել և ուրիշ նշաններ, հասակը, մազերի գոյնը և ալն: Այդ ապացուցանելու համար Վիրխովը մէջ բերեց ալն փաստը որ բրախիցեֆալները մեծամասնութիւն են կազմում Աովկասում ու Փոքր Ասիայում (ուր կարճագանդութեան կեւրոնը Հալաստանն է), Բալկանեան թերակղզում, Զալցերիալում, հարաւային Գերմանիայում և Ֆրանսիալում: Խօսելով հալերի կարճագանդութեան մասին Վիրխովը զիմեց Շանտրին, ասելով որ նա անձամբ գանդաչափական հետազոտութիւններ է արել Հայաստանում: Պ. Շանտրը պատասխանեց Վիրխովին որ վերաւի ալփմ հալերի ոտւար մեծամասնութիւնը կարճագանդ է, բաց հին գերեզմաններում գտնւած գանդերը զոլիւսոցեֆալային են և որքան աւելի հին են գերեզմանները ալնքան աւելի նշանաւոր է երկարագանդութեան գերակշռութիւնը:

Մովկալի համաժողովը, վերջացնելով իւր զբաղմունքները վճեց հետեւեալ անգամ գումարել Պոլսում, իսկ ալն գէպքում, և՛ է տաճիկ կաւաւարութիւնը գէմ լինի ալ բանին, Աթէնքում:

Տ. ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ

ԹՂԹԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻՑ

Համառուսական հրդեհական ցուցահանդեսը Պետերբուրգում: Ռուսաց երկաթուղիների նոր տարիֆը: Միջազգային երկաթուղային համաժողով Պետերբուրգում: Ռ. Ֆիրխով Պետերբուրգում և նրա ճառերը: Քաղաքային ինքնավարութեան օրէնքի մէջ փոփոխութիւններ: Նոր զրքեր ուսերէն լեզուով:

Մայիս 23 ին Պետերբուրգում բացւած համառուսական հրդեհական (пожарная) ցուցահանդեսը մի տեսակ նորութիւն էր Ռուսաստանի համար: Ցուցահանդեսը զլուս է եկել շնորհիւ Կալսերական Ռուս Տեխնիկական Ընկերութեան և նախաձեռնութիւնը պատկանում է կոմս Ա. Գ. Լուովին:

Ստարեկրացիք անձագանք էին տւել այդ ցուցահանդիսին չը նաչած որ իրանք մասնակից չէին մրցանակաբաշխութեան (hors concours, без конкурса):

Ներքին դորձերի մինխտրութիւնից չափնած տեղեկութիւններից երևաց, որ Ռուսաստանում հրդէհի դէպքեր եղել են 1860—տասը հազարից քիչ աւելի և որ 1889 թ. այդ թիւը հասել էր 53.000 դէպքի:

Հրդէհների դէպքերի աչտ թւից 91,6% ընկնում է գաւառների վրա և միմիայն 8,4% (այսինքն 4.352 դէպք) քաղաքներին է հասնում:

Միջին հաշւով տարեկան մէսսը ըստոր նահանգների համար ընդունւում է մօտ 79 միլ. ռուբլի:

*
* *

Մալիս ամսից սկսած Ռուսաստանի երկաթուղիների գնացքը արագացւած է շնորհիւ ճանապարհների հաղորդակցութեան մինխտրութեան կարգադրութիւններին: Այժմ պատժիր գնացքը անում է մի ժամում մօտ 30 վերտո, փոստայինը 36 վերտո, իսկ արագը — 46 վերտո:

Յուլիսի 15-ից սկսած Նաև Անդրկովկասում հրատարակւեց ցուցակը

1) Маршрутъ—գնալի ճանապարհ, ճանապարհի ուղղութիւնը:

շրջապտույտ մարշրուտների ¹⁾ թուով 113՝ սովորական գներից 40% էժանացրած:

Շրջապտույտ մարշրուտները նորոգելիներ են Ռուսաստանի համար: Շրջապտույտ մարշրուտի տոմսակը ունի 45 օրից 90 օր տեղումն առնելու:

Թիֆլիսից Ռուսաստան գնալու և Թիֆլիս վերադառնալու համար կարելի է ընտրել 113 մարշրուտներից ամենապարմարը՝ նալած թէ ով ինչ քաղաքներ է կամենում ալցել:

Թէ ալս և թէ վետադաջ նորամուծութիւնները արած են պ. Պերլի զեկուցման համեմատ—որին լանձնած էր ուսումնասիրել ալս կարևոր ինզիրը մանաւանդ Ռուսաստանի համար, ուր տարածութիւնները միանգամայն ահալել են: Համեմատութիւններ անելով եւրոպական երկաթուղիների հետ, պ. Պերլը իւր զեկուցման մէջ գրի էր առել ալս իրողութիւնը՝ որ ուսուական երկաթուղիների վերցրած վճարը, թէ պասսովրների համար և թէ ապրանքի համար շատ աւելի բարձր է քան եւրոպայի երկաթուղիները:

Պասսովրների գնացքում վերցնում է 1 կիլոմետր տարածութեան համար ոսկի կոպէկ

	I կարգում	II կարգում	III կարգում
Ռուսաստանում	3,52	2,73	1,34
Աւստրիայում ¹⁾	1,86	1,24	0,62
Դանեմարկայում. . . .		1,86	1,16
Դերմանիայում		1,86	1,24

Երկրորդ կարգի գները համեմատաբար երրորդի հետ—շատ են բարձր, իսկ եթէ ի նկատի առնենք որ II կարգի տոմսակներից պետական տուրք է վերցնում 25% գնի արժէքից, իսկ III կարգից միմիայն 15%—հասկանալի կը լինի թէ ինչու ճանապարհորդների մեծամասնութիւնը անցնում է II կարգից երրորդը: Վիճակագրական թւերը գալիս են հաստատելու ալս կարծիքը:

1890 թ. ճանապարհորդները բաժանում էին ալս կարգով. 100 մարդու ընկնում էր III կարգում 88,7, II-ում 7,2 և I-ում 1,4:

Համեմատութեան համար դիտել ալստեղ 1883 թականի աղիւսակը, որից կերեալ որ անհամեմատ թանգութիւնը ստիպել է I և II կարգի ճանապարհորդներին ալս կառքերից անցնել III կարգը: 1883 թ. ալսպէս էին բաժանում ճանապարհորդները. 100 մարդու վերալ՝ III-ում—86,1, II-ում—9 և I-ում—2, ասել է թէ 8 տարալ ընթացքում I կարգի պասսովրները պակասել են 30%, II կարգինը 25%: Պետական տուրքը

¹⁾ Ընթերցողը կը նկատի, որ Աւստրիայի պետական երկաթուղիների I, II, III կարգերի գները վերաբերում են իւրա իւր 3: 2: 1:

երկաթուղիների տոմսակներից օրէնքի ուժ է ստացել 1881 թվականից:

Այլքի առաջ ունենալով հունգարական սխտեմի աջ գոտիաւոր տարիֆը (поясненія тарифы) բարեկաջող արդիւնքները՝ պ. Պերլի սաւառ-կութեամբ ալդ սխտեմը զործադրելու է նաև Ռուսաստանում: Ալդ սխտեմը հետեւեալն է. վերստի դինը պակասացնում է աշխարհ շատ որքան որ մեծացնում է անցնող տարածութիւնը. և ալս սկզբունքի համեմատ կարճ տարածութիւնների ամեն մի վերստը աւելի թանկ է վճարելու քան երկար տարածութեան ամեն մի վերստը: 600 վերստի համար պ. Պերլը նախագծել է ամեն մի վերստի համար՝

I կարգում վերցնել 2,20, երկրորդում 1,55 և երրորդում—0,95: Անպիսով եղած գները պակասեցնում է I կարգի համար 26%, II կարգում 31% և III կարգում 22%:

Եթէ ալստեղ դնելու լինենք նաև մի քանի ուրիշ թւեր եւրոպական երկաթուղիների վերաբերեալ աւելի ևս պարզ կը լինի աղաղակող անհրաժեշտութիւնը պակասեցնելու Ռուսաստանի երկաթուղային վճարները պատասխանական տոմսակների համար:

Միջազգային վիճակադրական ժողովի հաշիւներից երևում է որ անգլիացու միջին եկամուտը հասնում է տարեկան մօտ 300 ուղլու, ֆրանսիացունը մօտ 220 ու., գերմանացունը 180 ու.: Ինչ ասել կուզի որ ուսինը շատ և շատ պակաս պէտք է հաշուել, մինչդեռ հին երկաթուղային տոմսակների գների համաձայն նա շատ աւելի էր պարտաւորւած վճարելու իւր անձի՝ տեղից տեղ փոխադրութեան համար:

Վիճակադրական թւերը՝ պերճօրէն ապացուցանում են ալս կէտը: 1883 թւին մի գերմանացի միջին թւով արած էր երկաթուղով 30 կիլոմետր, ֆրանսիացին 34, աւստրիացին 47, իտալացին 48 և ուսար 107: Ասել է թէ Ռուսաստանի ճանապարհորդը ստիպւած լինելով աւելի երկար տարածութիւններ անելու, նաև ստիպւած էր կրկնակի վճարել ամեն մի վերստին:

Եթէ անցնելու լինենք պատասխանների թւին՝ կը տեսնենք որ Ռուսաստանի ճանապարհորդների քանակութիւնը մի ծաղրալի թիւ է ներկայացնում համեմատութեամբ Եւրոպայի պատասխանների թւի հետ: 1883 թւին անգլիական երկաթուղիները տեղափոխել են, 734 միլիոն պատասխի, գերմանականները 233 միլիոն, զուտ աւստրիականները 47 միլ., ֆրանսիականները 205 միլ., բելգիականները 53 միլ., իտալականները 34 միլ., իսկ ռուսականները միմիայն 38 միլիոն: Բնակիչների թւի համեմատ մի բնակիչի համարում է:

Անգլիացում 21 պատասխի

Գերմանիացում 5,3 »

Ֆրանսիացում 5,4 »

Բեղիկալում	8,7	»
Աւարիկալում	2,2	»
Իտալիկալում	1,2	»
Ռուսաստանում	0,4	»

Ուրիշ խօսքերով ամեն մի անդլիացի տարէնը ճանապարհորդում է 21 անգամ, իսկ ռուս հպատակը հինգ տարում ճանապարհորդում է երկու անգամ: Գալով Անդրկովկասին՝ պէտք է նկատած որ III կարգի զները աւելի ևս ազադակող են, ահն է վերստը 2,17 կոպէկ. ահնպէս որ երրորդ կառքով Բաքւից Բաթում գնալը կրկնակի թանգ է քան ահն կառքով անցնել Ֆրանսիայի մի ծալրից դէպի միւսը:

*
* *

Օգոստոս ամսին տեղի ունեցաւ Պետերբուրգում Միջազգային երկաթուղային համաժողով—որը ունեցաւ մի քանի նիստեր մասնակցութեամբ զանազան եւրոպական պետութիւնների կողմից ուղարկւած պատգամաւորներ: Ի թիւս այլ զեկուցումների ուշադրութեան արժանի է փշտակելու շէշցարական պատգամաւորի, պ. Գալսերի զեկուցումը, որով նա պաշտպանում է պատաժիւր գնացքների սակազնի պակասցնելը ու վերադարձի տոմսերի զործածութեան մէջ մոցնելը: 1888 թ. ալգալիսի վերադարձի (գնալ ու վալ) տոմսերից օգտել են Շէշցարիալում ճանապարհորդների ընդհանուր գումարից 70% (մօտ 19¹/₂ միլ. ճանապարհորդներից 13¹/₂ միլ.): Ապա նա պաշտպանում էր Հոնգարիալում՝ Բարոչի նախաձեռնութեամբ մտցրած գոտիաւոր սխտեմը—մի սխտեմ, որը մեծ օգուտներ տւեց երկաթուղիներին և մեծ չարմարութիւնների հասարակութեանը:

Ռուսաց պատգամաւոր պ. Պերլը—խօսեց ալ սխտեմի անշարմարութեան դէմ Ռուսաստանում ընդունելու համար բաւց պաշտպանեց նոն սխտեմի սկզբունքը—որով զիցուք, կրկնակի հեռաւորութիւնը, կրկնակի սակագնից պակաս է գնահատուում և դնալու տարածութեան շատ աւելի լինելը շատ աւելի արժան է գնահատուում քան փոքրիկ տարածութիւնները:

Մի ուրիշ կարևոր խնդիր որ համաժողովի ուշադրութիւնն էր գրաւել, էր երկաթուղային ծառայողների ապահովացնելու խնդիրը: Համաժողովը բարոյական պարտաւորութիւն համարեց երկաթուղիների կողմից—ապահովել իբանց ծառայողներին:

*
* *

Մոսկւայի միջազգային մարդաբանական համաժողովի զբաղմունքներն աւարտումից ¹⁾ գիտնական պրոֆեսոր Ռուդոլֆ Ֆիրխովը մեկնեց դէպի Պետերբուրգ ուր ի պատիւ Նրա տեղի ունեցան զանազան խնջուքներ և հայկերութենի թէ բժիշկներէ կողմից և թէ քաղաքի կողմից: Այս վերջինիս տւած նախաճաշիկին—որ տեղի ունեցաւ քաղաքացիի գործիչներէ մինի—Ռատովով-Ռաֆսելի ամարանոյում—Ռուդոլֆ Ֆիրխովը պատասխանելով իւր կենաց բաժակին—ասաց որ ամենից շատ իրան ախորժեղի են քաղաքի կողմից իրան արած ընդունելութիւնները և բարեմաղթութիւնները:

Ես ինքս, ասաց նա ի թիւս ալլոյ, ծառայել և ծառայում եմ Բերլին քաղաքի ինքնավարութեան գործին և ալլ ծառայութիւնը համայնքին—ամենաախորժեղին է բոլոր ծառայութիւններէ. «Ալլտեղ մարդս նման է պետական ծառայողի, չի ընկնում դէս ու դէն ու ոչ էլ քաղաքական դաշնադան կուսակցութիւնների ազդեցութեան ենթարկւում:

Ներկազ եղած շատ պրոֆեսորների կենացները խմելուց վետոյ պրոֆ. Ֆիրխովը նկատեց ալն որ այստարաւ Ռուսաստան գալով—նա կամեցաւ իւր շնորհակալութիւնը լստնել ալն բարեմաղթութիւնների փոխարէն որ իւր անցեալ տարւաւ լոբելեանի առիթով նա ստացել էր ռուս բժիշկների կողմից:

Ի պատիւ Ռ. Ֆիրխովի տւած ճաշերի—աչքի է ընկնում վերջին հաւաքական ճաշը օգոստոս 17—նախադասութեամբ լուսաւորութեան միջնադար կոմս Ի. Դ. Դելիանովի ներկայութեամբ պալատական բժիշկ Հիրշի, կուզրինի, Սուբբոտինի, Ռաուլսֆուրի, Բոտկինի, Ռեմմերտի, բժշկական Զինւորական Ակադեմիայի պրոֆ. Իվանովսկին—աւագագոյն Ֆիրխովի աշակերտներից և ալն... Կենացների ժամանակ արտասանած ճառերում մոծանուն գիտնական հիւրը ասաց ի թիւս ալլոյ. «Գործունէութեան սկզբի օրերից—ես մօտ եմ բժիշկներին: Նրանք մօտ են սրտիս և թանկ—ինչ ազդութեան էլ որ պատկանէին: Եւ մօտ ուսել են շատ ռսներ, բազց իմ գիտական հետազոտութիւններին համար—ամենաընդարձակ հիւրասիրութիւն և նիւթի ահագին քանակութիւն գտել են և գտնում են Ռուսաստանում նաև գերմանացիք: Այս փոխադարձ փոխանակութիւնը ներկայումս ալնքան արագ է կատարւում չանուն լաջողութեան և գիտութեան բարգաւաճման—որ գումար անելիս մարդ չի խմանում թէ ով ում աւելին պարտ մնաց: Ես ուրախ եմ ալլ բանին: Ռուս երկրաստարութիւնը գալիս էր և գալիս է մեղ մօտ գիտութիւն որանելու և մենք տալիս էինք մեր կարողութեան չափ: Մեղ բերում էին ճոքա թարմ, կենդանի հոգիներ, սրտալի ու անկեղծ ձգտումն ու հակումն դէպի գիտութիւն և ալլ

¹⁾ Տես «Մուրճ»-ի սոյն համարում «Մարդաբան. միջազգ. համաժողովը»:

Թարուութիւնը ու անկեղծութիւնը մեզ ևս թարմ էին դարձնում: Ես երջանիկ եմ որ կարողացաւ կենսաբանութիւնը (биология) հաստատ հիմքերի վերա դնել, կենսաբանութիւնը — իբրեւ հիմք բժշկականութեան, և ես չանհունս ուրախ եմ տեսնելով կանգուն շարքեր աշակերտներու:

Ամենից շատ ինձ ուրախացնում է նրանց մէջ նրանց սրտալի և մանաւանդ անկողմնապահ վերաբերմունքը զէպլի զխտութիւնը: Կենաց եմ առաջարկում ռուս բժշկական գիտութեան ծաղկմանը, նրա ապացուցած և վկայած առաջադիմութեանը և ռուս ու գերմանական գիտութիւնների պաշինքին»:

Յարգելի պրոֆեսորը մի ուրիշ բաժակի առիթով իւր կարծիքները լայտնեց երկտասարդութեան մասին:

«Երկտասարդ սերունդը բարձր է պահում գիտութեան դրօշակը և մանաւանդ բժշկական գիտութեանը ու մասնաւորապէս — բժշկինը»:

ձաշկերովը անցաւ շատ ուրախ, վերջում խմբով երգեց սլաւոնական «Gaudeamus»-ը: Երգեսցողութեանը կառավարում էր Հանս Ֆիրխովը — որը նույնպէս պրոֆեսոր է:

Քաղաքային ինքնավարութեան մասին հրատարակեցին նոր օրէնքներ: Համեմատութեամբ հնի հետ — նոր օրէնքը քչացնում է ձախաւորների թիւը սահմանափակելով փողաւորների շրջանով, խոշորացնում գոյքի (имущественный) ցենզը ¹⁾, քաղաքապետի, սրա օգնականի, ուսպարայի անդամների ծառայութիւնը համարում է տէրունական. ռուսի սոքա ենթարկում են ներքին գործերի մինիստրութեան խորհրդի դատի վճիռներին, որոնք վաւերացրած պիտի լինին մինիստրի վճռով. նույն վիչեպ քաղաքային ծառայողները ենթարկւում են նկատողութիւնների, լանդլիմանութիւնների, կամ գրկւում պաշտօններից քաղաքային գործերի ատեանով (присутствие по гор. дѣлам), գումալի ժողովներին բացակա ձախաւորները ենթարկւում են տուգանքի, ձախաւորների երկրորդ անգամ չը ժողովելուց վետոյ դումալի հերթական հարցերը թողնւում են Նահանգապետի հաղեցողութեան և ընդ սին ուրան իրաւունք է տրւում կամ անձամբ հաստատելու ալլ օրակարգերը, կամ ներքին գործերի մինիստրութեան հատատութեանը ցանձնելու և կամ քաղաքային գործերի ատեանին: Միեւնոյն ժամանակ նահանգապետների իրաւունք է տրւում վերատուգութեան ենթարկել ուսպարաները և սրանց տոտրադրիալ օրգանները՝ արդիւնելով գումալի աշնպիտի վճիռների գործադրութիւնը, որոնք կամ

¹⁾ Цензъ — ցուց կարգութիւն կամ եկամտաւ պարման:

տէրութեան օրէնքների հակառակ են վաւերացրել և կամ, ըստ նորանգապետի, աղ Վճիռները ընդդէմ են տէրունական ընդհանուր շահերին և պիտոյքներին և «աւրներն կերպով» ընդդէմ են տեղական ազգաբնակչութեան շահերին:

Պարզ է որ ցանկութիւն է եղել «միացնել» տեղական իշխանութիւնները և նոյն իսկ կապել և մտցնել զեմաստանների և քաղաքային դործադրող օրգանները ընդհանուր վարչութեան շրջանի հետ:

Չի կարելի չը համարձակել աչս առիթով ռուս մամուլի մի մասի արտապաշտած մտքերի հետ:

Սա իրաւացի կերպով նկատում է, որ աղ միացումը չի ստեղծում նոր օրէնքով, քանի որ ամրացրած է միմիայն կախումը բարձր շրջաններից, առանց զօրեղացնելու քաղաքային ինքնավարութեան աչն անմիջական միջոցները, որոնցով սոքա հնարաւորութիւն ունենալին անկախ կերպով ժողովելու իրանց տուրքերը:

Նոր ձևակերպած տուգանքները փշեցնում են դատարանային պատիժները և զրեթէ աւելորդ են թէկուզ աչն պատճառով, որ բացակա եղած ձաջնաւորը կարող է մի անօգտակար ձաջնաւոր լինել հերթական խնդիրներում:

Անտեղի պէտք է համարել նաև նահանգապետների հսկողութիւնը հասարակութեան ձեռքով ընտրւած անձնաւորութիւնների վրա—մեղը հասարակութեանը պիտի լինի՝ եթէ նա չիմացաւ չարմար և արժանաւոր մարդիկ ընտրել և վերջապէս տեղական հասարակութիւններին աւելի քաջ չաչտնի պիտի լինեն իրանց շահերը, քան դրսի մարդկանց: Դժւար թէ արգելքը ձաջնաւորների թւի մէջ եղած լինի՝ որ մի քանի հասարակութիւնների քաղաքային դործերը աչն չաջող ընթացքը տուցած լինէին. փոխանակ առհասարակ քչացնելու նրանց թիւը՝ պէտք էր նոր ուժեր մտցնել նրանց մէջ և ոչ թէ սահմանափակել դրամատիրական ներկայացուցիչներով: Իրաւ է, փողատերները՝ վաճառականները և կալւածատէրերն են զլխաւորապէս քաղաքային տուրքերի մեծ մասի վճարողները, բաւց դա նշան և ապացոյց չէ որ և քաղաքային վիճակը սոցա կամքին և կամաչականութեան պիտի չանձնւած լինի: Անհրաժեշտ էր քչացնել դրամական ցենզը չօգուտ կրթական ցենզի:

Նոր օրէնքի համաձաչն ոչ քրիստոնեաչ ձաջնաւորների թիւը չը պիտի լինի աւելի քան 1/3 ձաջնաւորների ընդհանուր թւից: Եթէ աչս կէտը աչն հանդամանքի դէմ է որ մի քանի ազգութիւններ (հրէաներ) մի չաչտնի քաղաքում աւելի պակաս թւով լինելով ուրիշ քրիստոնեաչ ազգաբնակչութեան թւից՝ երբեմն կարողանում են իրանց ձեռքը գցել քաղաքային գործի զեկավարութիւնը,—ապա անիրաւացի է աչն դէպքերի համար՝ երբ քաղաքի ազգաբնակչութիւնը մեծ մասամբ կաղմած է հէնց ոչ քրիստոնեաներից:

*
* *

Նոր լուս տեսած ռուսերէն ինքնուրոյն կամ թարգմանութեամբ զրքերից արձանագրենք նշանաւորները:

1) Հերբերտ Սպենսերի Փիլիսոփայութիւնը կարճառօտ, Հովարդ Կոլլինսի, հրատարակութիւն Ֆ. Պաւլենկովի: Գինը 2 ռուբլի:

2) Ուշադրութեան հոգեբանութիւնը Շ. Ռիբո, հրատ. Պաւլենկովի, գինն է 40 կոպէկ:

3) Նշանաւոր մարդկանց կենսագրութիւնը: Հրատ. Պաւլենկովի:

Պր. Պաւլենկովը մինչև օրս հրատարակած կը լինի 90—100 կենսագրութիւններ («նշանաւոր մարդկանց»), որոնց թւումն են թէ զիտնականներ, թէ երաժիշտներ, թէ բանաստեղծներ, թէ հրապարակասոսներ և ալլն և ալլն: Ամեն մի տետրակը արժէ 25 կոպէկ:

4) Ընդհանուր պատմութիւն: Վեբերի թարգմանութիւն Նեվեդոմսկով հատոր XV. մաս առաջին, գինը 5 ռուբլի:

5) Գոյնաւոր լուսանկարչութիւն—գինը 40 կոպէկ: Այս գրքովը խօսում է պրոֆեսոր Լիպպմանի արած գիւտի մասին—մի գիւտ որը մեծ ապագայ է խոստանում, քանի որ հնարաւորութիւն է տալիս լուսանկարչական ձևով ընդօրինակել սպեկտրի բոլոր գոյները:

6) Ձեռնարկ կազմելու և խնամելու գիւղական ուսումնարանների կից աշգինները՝ Վ. Ալեքսանդրովի, գինը 30 կոպէկ:

7) Մեղուն և լիթաիլը—թարգմանութիւն Լանգստրոտից, գինը 2 ռուբլի 50 կոպէկ:

8) Очерки Гоголевского периода русской литературы. գինը 2 ռ.: Այս վերնագրով նոր լուս տեսած գիրքը պարունակում է «Մոլերեններով» ռուս ամսագրի մէջ 1855—1856 թ. տպւած Ն. Գ. Չեռնըշևսկով հոշակաւոր խօսածները՝ «արդիւնք են խորին լարգանքին և համակրութեան դէպի այն ինչ որ ազնիւ, ճշմարիտ և օգտակար էր ռուս գրականութեան և քննադատութեան մէջ»:

9) Փիլիսոփայութեան պատմութիւնը Զ. Լիւզիսի, անգլիերէնից թարգմանութիւն, գինը 3 ռուբլի:

10) Բենեդիկտ Սպինոզայի էտիկա՝ն. թարգմանութիւն լատիներէնից խմբագրութեամբ պրոֆ. Մոդեստովի, գինն է 2 ռուբլի:

11) Հանճար և խելագարութիւն Լոբրոզովի, գինը 1 ռ. թարգմ. տիկ. Տետիւլինովսկի:

12) Պետերբուրգի վիճակագրութիւնը 15 դեկտեմբերի, 1890 թ. կատարած—որից ի թիւս ալոց երևում է որ ալք օրը ռուս մալրաքաղաքը ունէր 954.400 բնակիչ, որոնցից է12,718 ալք մարդ և 441.682 կինարմատ:

13) Վոորոնես ժ նահանգի չիշատակատետրը առ 1892 թ. հրատարակ. Վոր. նահանգ. վիճակագր. լանձնաթղթով: Ամբողջ նահանգի տուրքերի մուտք հաշվում է 5 միլ. ռ., ապառիկ է մնացել ց1891 թ. $1\frac{1}{2}$ միլ. ռ., իսկ Նիժնովոյի գաւառի ապառիկը հաւասար է նրա տարեկան վճարի $97\frac{0}{100}$:

14) Կոլբանի ժողովածուն — որից երևում է որ բնակիչների թիւը հասնում էր 1890 թ. $\equiv 1\frac{1}{2}$ միլ.: հոգու: Ծնունդները եղել են շատ առատ՝ 69 հազարի ծնունդ, մահացութիւնը 43 հազար:

15) Գերմանա-ռուսական — Տեխնիկական բառարան Կորնելլիտի, տետրակ I. գինը 50 կ., բոլոր տետրակների թիւը լինելու է 50: Մասնակցում են կաղմելում մասնագետներ:

16) Բերանմէլի ոտանաւորների լրակատար թարգմանութիւնը Տխոր-ժեսկի ամուսինների մասնակցութեամբ, հրատարակում է տետրակներով թիֆլիսում: Տետրակի գինը 25 կոպէկ:

ՄԻ ՄԱՏԵՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՆԿԱՏՈՂՈՒԹԻՒՆ

«Արարատ» ամսագրի օգոստոսի տետրակում «Ազգային» բաժնում տպած է պ. Արշակ Տէր-Միքէլեանի մի լուսածը «Ասողկալ պատմութեան «կորած» գլուխները» վերնադրով, եր. 743—754, որտեղ պ. լուսածագիրն ի միջի սպող հաղորդում է, թէ «Ասողկալ վերջին հրատարակողը հետամուտ էր եղել՝ ալդ պատմութեան երկրորդ գրքի և 2. գլուխները ձեռք բերելու վենետիկից, սակայն նորան պատասխանել են հռոմէական հալ-րերն, որ իւրեանց օրինակում ևս պակասում են դոքա»։ Անուհետեւ լայտնում է, թէ ինքը Պարիզի ազգային մատենադարանում դտել է ալդ պակասած գլուխները, որոնք արտագրւած են եղել վենետիկի Մխիթարեանց վանքի ձեռագրից 1855 թւին և ուղարկւած են եղել Դիւլորիէ գիւնաւանին։ Սորանից չետոյ պ. Տէր-Միքէլեանը հրատարակում է ալդ երկու գլուխները, իբրեւ նոր, անծանօթ։

Ասողիկի հրատարակութիւն՝ մեզ լայտնի են միայն երկու հատ, առաջինը Կարապետ վ. Շահնազարեանինը (Պարիզ, 1859 թ.) և երկրորդը՝ մերը (Ս. Պետերբուրգ, 1885 թ.)։ Թարգմանութիւն՝ Նոյնպէս երկու հատ գիտենք. առաջինը ռուսերէն, հանգուցեալ Մ. Էմինի ձեռքով (Մոսկւա, 1864 թ.) և երկրորդը ֆրանսերէն (կիսատ), հանգուցեալ Դիւլորիէի ձեռքով (Պարիզ, 1883 թ.)։ Իսկ թէ ով է պ. Տէր-Միքէլեանի լիշած «վերջին հրատարակողը», որին մերժած լինեն վենետիկցիք վերոյիշեալ գլուխները՝ չը գիտենք։

Բայց խնդիրը դորա մէջ չէ։ Կ. վ. Շահնազարեանի հրատարակութեան մէջ պակասում են Ասողիկի պատմութեան երկրորդ գրքից՝ չորրորդ գլխի մի մասը (երեք երես), և հինգերորդ ու վեցերորդ գլուխներն ամբողջապէս։ Մ. Էմինի և Ս. Դիւլորիէի թարգմանութիւնների մէջ պակասում է չորրորդ գլխի վերջում մի փոքր հատւած (մի երես), իսկ հինգերորդ և վեցերորդ գլուխները թարգմանւած կան, Մ. Էմին մինչև իսկ ճոցա բնագիրը զետեղել է իւր թարգմանութեան 22-րդ լաւեւածում (եր. 323—329), առնելով ալն Բրոսսէ ճամբարանականի օրինակից. իսկ Դիւլորիէն ալդ «կորած» գլուխները թարգմանել է վենետիկի Մխիթարեան-

յների ձեռագրից: Գալով մեր հրատարակութեան՝ ակտեղ ամսողջագէս տպագրւած են թէ չորրորդ գլխի վերջին մասը և թէ հինգերորդ ու վեցերորդ գլուխները լրակատար (եր. 132—145): Այս կտորները տպագրելիս՝ մենք բազմատուրթեան համար ձեռքի տակ ունեցել ենք չորս ձեռագիրներ. 1) Պր. Կ. Եղեանի մօտ գտնւածը, 2) Հ. Կիւրեղ վարդապետ Սրապեանի ձեռքով Կարապետ արքեպիսկոպոսի ձեռագրից արտատպւածը, 3) Մ. Էմինի տպագրւածը Բրոսսէի օրինակից և 4) մի փոքր հատւած Ձ. Գլխի, որ մեր խնդրով արտագրեց և մեզ ուղարկեց Վենետիկից Հ. Գարեղին վ. Զարրօնալեան:

Անպէս ուրեմն պ. Ա. Միքէլեանի հրատարակած երկու «կորած» գլուխները վաղուց չափոնի, տպագրւած և թարգմանւած են:

ՍՏ. ՄԱԼԽԱՍԵԱՆՅ:

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԻՑ

ՀԵՆՐԻԿ ՍԵՆԿԵԻԶԻ «Առանց դաւանանքի» վէպի շարունակութիւնը ստացած չը լինելու պատճառով՝ չը կարողացանք հրատարակել այս անգամ:

† ՎԱԽՃԱՆԻՅԻՆ ՌՈՒՂԵՖ ԴՅՈՆ ԻՆԵՐԻՆԳ, հռչակաւոր գերմանացի իրաւագէտը. Լընեստ Ռընան, տիեզերահռչակ ֆրանսիացի գրողը, հեղինակը Իարալէլացոյ ազգի պատմութեան, Քրիստոնէութեան սկզբնաւորութեան պատմութեան և ալլն, և Տեն-Նիսոն՝ Անգլիացի ժամանակակից ամենանշանաւոր բանաստեղծը:

ՊՐՈՖ. Պ. Գ. ՇՌՈՒՄՖՐ մեզ գրած մի նամակով հաղորդում է, որ Լոնդոնում գումարած արեւելագէտների 9-րդ կոնգրեսի արիւական բաժնի նիստում առ 7 սեպտեմբ. (նոր տոմար) նա կարգաց մի ղեկուցում հակական ուսմունքների լաւաջլիմութեան մասին, որը վերջացրեց առաջարկութիւնով՝ որ Կոնգրեսը հաւանութիւն տալ կազմելու մի Միջազգային Ընկերութիւն հակական ուսմունքները լաւաջանելու համար (Société Internationale pour l'avancement des Etudes arméniennes), նման ալն ընկերութիւններին, որոնք նոր ժամանակներում հիմնւեցին Անգլիայում և Ֆրանսիայում լոնական ուսմունքների համար: Արիական բաժնի նախագահ պրոֆ. պ. Cowel-ի նկատողութիւններից և պրոֆ. պ. Մինաս Զերազի պաշտպանութիւնից լետոյ՝ Կոնգրեսը ընդունեց պ. Շրումֆի առաջարկը:

ՊՐՈՖ. Պ. ԳՐ. ԽԱԼԱԹԵԱՆԻ գրածքի առիթով, տպւած «Մուրճ» № 6, «Արձագանք» օրաթերթի մէջ №№ 102 և 103 լոյս տեսաւ պ. Խ. Յովհաննիսեանի կողմից մի ընդդիմախօսութիւն, որ լողածագիրը պնդում է իբր թէ պ. Խալաթեանը իւր լողածը լարմարացրել է պ. Ստ. Մալխասեանի լողածին, որ տպւած էր «Մուրճ» № 5: Բայց «Մուրճ»-ի խմբագրութեան կողմից նույն № 6-ում չաւտարարւած էր որ պ. Խալաթեանի լողածը ստացւած էր լոյս տեսնելուց աւելի քան մի ամիս առաջ, մալիսի վերջերքին,

երբ պ. Մալխասեանի լօղածը դեռ լոյս չէր տեսել: Այդպիսի չափաբարութիւնից չետոյ, եթէ աւելին չասենք՝ տարօրինակ են թւում ան առասպելները որ պատմում է պ. Խ. Յովհան-նիսեանը պ. Խալաթեանի լօղածի մասին:

ՀԱՅ-ԲՈՇԱՆՆԵՐ «Մուրճ»-ի այս համարում վերջացող լօղածի հեղինակ մեր աշխատակից պ. Գ. Վ. անցեալն էր գրում է մեզ՝ թէ այդ լօղ-ածը հանած է իւր մի աւելի ընդարձակ աշխատասիրութիւնից, որի պարունակութիւնն է բոշաների կեանքի աւելի մանրա-մասն ուսումնասիրութիւնը, բոշապէրէնի բառարանը, բոշապէ-րէն նախադասութիւններ և երգեր, բոշաների՝ անցեալը և մար-դաբանական տեղեկութիւններ բոշաների մասին:

ՎՐԻՊԱԿՆՆԵՐ «Մուրճ» № 7—8.

Գ. Ա. Շրումֆի լօղածում՝

էջ 1111	տող 17	տպւած է	գերերում,	ուղիղն է	գարերում:
» 1119	» 13	»	propanda	»	propaganda
» 1120	» 14	»	որոնց իրանց	»	որոնք իրանց

Ա. Արասխանեանցի լօղածում՝

էջ 1148 տող 10—14 անգլիական մինիստրութիւնների ցուցակում սպը-դել են մի երկու անձնութիւններ. ցուցակը պէտք է բարեփոխել ապաքէս՝

1866—1868 մինիստրութիւն Դերբի և Դիզրաէլի (պահպանող.)

1868—1874 մինիստրութիւն Գլադստոնի (ազատամիտ)

1874—1880 մինիստրութիւն լորդ Բիկոնսֆիլդի (պահպ.)

1880—1885 մինիստրութիւն Գլադստոնի (ազատ.)

1885 լունիս—1886 լունար մինիստ. Սալթբրի (պահպ.)

1886 փետր.—1886 յուլիս մին. Գլադստոնի (ազատ.)

1886—1892—մինիստրութիւն Սալթբրի (պահպանողական):

Z-ի լօղածում (Քաղ. Տեսութիւն):

էջ 1230	տող 2	տպւած է	Վէյմուր,	պէտք է լինի	Վէյմար
	14	»	զարդացմար	»	զարդացման
	19	»	ուր	»	որ
	8 (ներքից)	1758—65	»	»	1756—63.

«Մուրճ» № 6 Նրաժշտական քրոնիկում՝

էջ 983 տող 6 տպւած է Տրաւիատա, ուղիղն է Տրովատոր:

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԱՐՏԱՏՊԻԱԾ «ՄՈՒՐՃ» ԱՄՍԱԳՐԻՑ

	Բ. Կ.
«ՄՈՒՐՃ» ամսագիր, 1889 թ., երկու հատորով.	12 —
Նոյնը «Մուրճ»-ի այժմեայ բաժանորդների համար . . .	7 —
2. «ՄՈՒՐՃ» ամսագիր, 1890 թվականի, երկու հատորով . . .	12 —
Նոյնը «Մուրճ»-ի այժմեայ բաժանորդների համար . . .	7 —
3. ՊՈՇԵԱՆՅ, ՊԵՐՃ.—«ՅԵՅԵՐ» (վէսլ).	1 —
4. ՏԷՐ-ԳՐԻԳՈՐԵԱՆՅ, ԳՐԻԳՈՐ (ՂԱՂԱՐՅԻ)՝ «Մանուկների մարտողութ. գործարանների հիւանդութիւնները» . . .	— 05
5. ԱՏՐՊԵՏԵԱՆ, Ս.—«ԽԵԻ-ԿԱՐԱՊԵՏ», վէսլ հայ-կաթողիկե- ների կեանքից	1 —
6. ԼԷՕ.—«ԿՈՐԱՄՆԵՐ» (վէսլ).	— 50
7. Մ.-ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆՅ, Ս.—«ՀԱՅ ԳԻՒՂԱՅԻ ՍԵՒ ՕՐԸ» (Կեանքից պատկեր).	— 40
8. ՍԱՐԳՍԵԱՆՅ, ԼԵՒՈՆ.—«ԱՅՅ ԹԻՐԻՔԱՅ-ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՆ».	— 60
9. ՊՈՇԵԱՆՅ, ՊԵՐՃ.—«ԲՂԴԷ», վէսլ	1 20
10. ՓԱՓԱԶԵԱՆՅ, Վ.—«ԽԱԹ-ՍԱՐԱ» (հայ բոշան. կեանքից —	15
11. ՄԱՐԻՍԵԱՆ, ԽԻԿԻՆ Մ.—«ՀԵՂԻՆԷ» (մեծ վէսլ), ա. մասը —	50
12. » » » » բ. մասը —	75
13. ՂԱՐԱԳԵՕԶԵԱՆՅ, Յ.—«ՍԵԻ-ԼԵՌՆՅԻՔ» (տոհմագ. պատկ.) —	15
14. ՆԱՄԱԼԵԱՆ, ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ.—«ՀԱՐԵԻԱՆՆԵՐ».	— 03
15. » » «ՄԻՆԱՍԻ ԵԶԸ».	— 03
16. » » «ԵԶԻԴ ԱՂԶԻԿԸ»	— 05
17. » » «ԾԱՆՐ ՔԱՐԸ»	— 03
18. » » «ՆԻԱԶԻԱԾ ԿԵԱՆՔԸ».	— 03
19. » » «ՄԵՐ ԻՆԶՐ ԿՐ ՊԱԿՍԻ . . .	— 03

20. ԳԵՄԻՇԵԱՆՅ, ԱԼ.—«ԲՈՅՍԵՐԻ ՄԵԾԱՐԱՆՔԸ»	— 15
21. ԲԱԼԱԳԵԱՆ, ՍԱՄՈՒԷԼ.—«ՄԻԿՐՈԲՆԵՐԸ»	— 10
22. ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՅ, ԼԵՒՈՆ.—«ԶԱԼԱԲԻՆԵՐԻ ԱՐՇԱԽԱՆՔԸ»	— 10
23. ՏՈՒԷՆ, ՄԱՐԿ.—«ԶԻԱՐՃԱԼԻ ՊԱՏՄԻԱԾՔՆԵՐ»	— 15
24. ՎՐՈՅՐ, Մ.—«ՊԵՏՐՈՍ ԱԴԱՄԵԱՆ»	— 20
25. ԱՐԾՐՈՒՆԻ, Վ. ԲԺՇ.—«ՀԻՊՆՈՏԻՍՄ»	— 50
26. ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՅ, ԼԵՒՈՆ.—«ՏԻԳՐԱՆՈՒՀԻ»	— 50

Դիմել՝ Въ Редакцію журнала „МУРЧЪ“. Վճարել կարելի է նաև պոստի մարկաներով:

ՍՏԱՅԻՆՅՆ „ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆԻ“ ԱՌԱՋԻՆ ԳԻՐԲԸ
ԵՒ ՇՈՒՑՈՎ ԿՐԻՂԱՐԿԻԻ ԲԱԺԱՆՈՐԴՆԵՐԻՆ

Առաջին Գրքի Բաժանորդականին է

- I Յառաջաբան. Հրատարակիչ:
- II Յովհաննէս Ամոս Կոմենիոսն և նորա մանկավարժութիւնը.
Յ. Բարխուդարեանց:
- III Պարիզի միջնակարգ դպրոցները (Լ. Լ. Մարկովից. Յ. Թ.):
- IV Ենայի ճեմարանական մանկավարժական սեմինարիոնը և
նորա կազմակերպութիւնը. Յ. Բարխուդարեանց:
- V Բարոյական փիլիսոփայութիւն. Սահակ քհն. Սահակեանց:
- VI Կովկասեան մանկավարժների արդի դերը իրանց տաճկա-
հայտաակ ազգայինների գործում. Յ. Տէր-Միրաքեան:
- VII Համառօտ ծրագիր Ներսիս. Հոգ. ուսումնար. գիշերօթիկ
սաների դպր. ճանապարհորդութեան. Ի. Յարութիւնեանց:
- VIII Կամքի զարգացումն (Հոգեբ.-մանկավ. խորհրդածութիւն.):
- IX Լինհարդ և Գերդրուդ, գործ Հայնրիխ Պեստալոցցու. Ի. Մ.
- X Գրագիտութ. Ռուսաստանի մէջ. (Վիճակագր. տեղեկութ.):
- XI Պրուսիայի ժողովր. դպր. մասին. (Վիճակ. տեղեկութ.):
- XII Բուլգարիայի դպրոցները. (Վիճակագր. տեղեկութիւններ):
- XIII Ընդհ. տեսութիւն մանկավարժ. աշխարհից. Մարթօնիկ:
- XIV Ընդհանուր Մանկավարժութիւն. Տ. Յիլլերի Ի. Յ.
- XV Մանկական խաղերի նշանակութ. դաստիարակն. համար:
- XVI Գրախօսութիւններ.

1) Արասխանեանց Աւետիք, Արեւելեան ազգերի հին
պատմութիւնը. Բար.

2) Prof. Dr. Lazarus, Ideale Fragen.

3) Rembrandt als Erzieher.

XII Մանկավարժական տեղեկութիւններ:

XIII Մի քանի խօսք. Յ. Բարխուդարեանց:

«ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ»-ի բաժանորդագինն է 2 ր.

Իւրաքանչիւր գիրքն առանձին արժէ. 1 ր. 50 կ.

Երկրորդ գիրքը լոյս կը տեսնի ղեկսեմբերին: Բաժանորդադրութիւնը
շարունակուած է:

«Մանկավարժական Գրադարան»-ի խմբագրութեան հասցէն՝ Тифлисъ,
Иоаннесу Бархударянъ. Николаевск. ул., № 23. Домъ Заверіева.

Հրատարակիչ՝ ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԲԱՐԽՈՐԴԱՐԱՆՅ.

ԻՍԿԱԿԱ՛Ն ԿԱՐԵՄԵՔԵՆԱՆԵՐ „ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՒՆ ԶԻՆԳԵՐԻ“ ՆԻՒ-ԵՕՐԿՈՒՄ

ԱՐԺԱՆԱՅԱԾ

աշխարհի մէջ կարեւորեցնանք թուր ցուցանողէսներում

ԱՄԵՆԱԲԱՐՁՐ ՊԱՐԳԵՒՆԵՐԻ

Նարեոր ընկերներ տան արկիւնների և աղիւ օգնականներ
թուր արհեստագործների համար

ԳՏՆԻՈՒՄ ԵՆ ՄԻՄԻԱՅՆ

Թիֆլիսում Զինգերի ընկերութեան կենդրոնական պահեստում, Գօ
օլինսկի պրօսպեկտի վերայ, Մերիմանովի տան և նրա բաժանմունք-
ների մէջ:

Բաղում: Մեքայէլեան ժողովում,
Մերզա Աւագեանի տ.

Քուլթայիսում: Բուլվարի գէմ
Չերեկովի տ.

Բաթումում: Դ. Լոպիս-Մելիքեանի մոտ.

Գոցում, Կուզուրի տ.
Առխարաղում, Գոսպինի գետը №
2, Տ. Աֆանասի
Նրեանում, իմ ճամբորդ դործա-
կալների մօտ:

և նրանց ճանապարհորդող գործակալների մօտ

ՄԻԶԻՆ ԵՒ ՀԻՒՍԻՍԱՅԻՆ ԵՒՐՈՊԱՅԻ ՀԱՄԱՐ ԶԻՆԳԵՐԻ ԵՒ ԸՆԿԵՐ,
ԳԼԽԱՌՐ ԳՈՐԾԱԿԱԼԻ ՄՕՏ

Գ. ՆԵՅԴԻԼԻՆԳԵՐ

Գնողները կարող են, եթէ կամենում են, դրամը հետդիտել վճարել սակաւ քանակութեամբ, այն է՝ չարաթով կամ
աժաով և կամ ժամանակամիջոց ստանալ գրուականով դրամը վճարելու համար:

Յ. Գ. Զինգերի և ընկ. թուր պահեստներում գտնուում են մեքենաներին պատկանելի գործիքները, ինչպէս են
ասեղներ, թիւ, մուտքս և ալ մեքենային պատկանելի իրեղէններ ամենաչափաւոր գներով:

արտ. Նուլիւն ստացած

առևտրական գրոշմը:

Ն
Ե
Յ
Դ
Լ
Ի
Ն
Գ
Ե
Ր

THE HISTORY OF THE CITY OF LONDON

BY
JOHN STOW.

ՏԵԽՆԻԿՈՒՄ ՄԻՏՎԱՅԴԷ

Մաքսնիաշում (Գերմանիա)

ԳԻՐԵԿՏՈՐ՝ ՎԵՅՅԵԼ

ՄԵԲԵՆԱՆԵՐԻ-ԻՆՃԵՆՆԵՐԱԿԱՆ-ԴՊՐՈՅ.-ԱՐՀԵՍՏԱՆՈՅՆԵՐԻ
ՎԱՐՊԵՏՆԵՐԻ ԴՊՐՈՅ

23-ԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

Այս դպրոցը, որը գտնւում է Միտլալդէ քաղաքում, Գերմանիայում,
(Թաղաւորութիւն Սաքսոնիա), տալիս է մի ամբողջացրած կրթութիւն
ՄԵԲԵՆԱՆԵՐԻ շինելու և զորաւ ամենամօտ առարկաների հետ ծանօթացնելու
համար. որպիսիք են՝ ելեքտրօ-տեխնիկ և ջրաղացների շինութիւնը:

Սիստեմական ուսումով ալլ հիմնարկութիւնը պատրաստում է հե-
տեակ մասնագիտութիւնների համար.

1. Ինժեներներ և կոնստրուկտօրներ՝ մեքենաներ շինելու, ելեքտրօ-
տեխնիկ և ջրաղացներ շինելու համար:

2. Ապագա մեքենաների գործարանների տէրերին, որոնք իրանց
ստորադրեալների չափ պէտք է հասկացողութիւն ունենան, ալլ դպրոցը
տալիս է պատշաճաւոր կրթութիւնը:

3. Ամեն ուրիշ տեսակ գործարաններ ունենալու համար, ուր հար-
կաւորում է մեքենաների սարք ու կարգ, որպէս՝ թղթի, փայտեղեթերի
գործարաններ, շոգի և ջրի աղացներ, մանկու, գործելու, ապակու,
կրախմբի, չաքարի, ասեղների, պողպատէղրիչների, կահ-կարասիների,
քիմիական գործարաններ, զաւիլ, լուցկիի գործարաններ և այլն և այլն:

4. Գիրեկտօրներ և կառավարիչներ պատրաստելու համար լիջւած
գործարանների համար:

Արհեստանոցների վարպետների դպրոցը պատրաստում է վար
պետներ՝ ալլ բոլոր տեսակ մեքենաները շինելու համար:

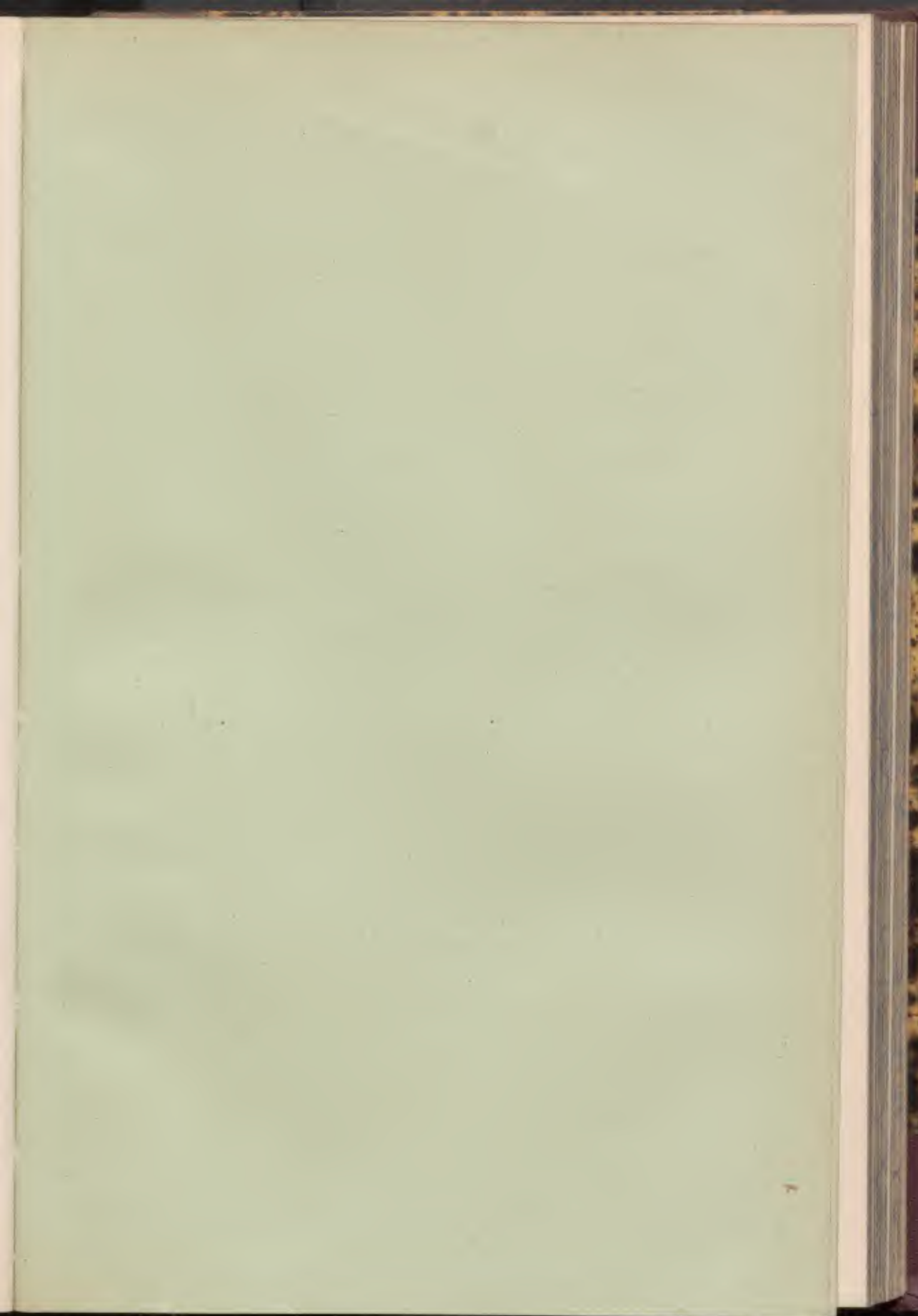
Բնդունելութիւնը լինում է ամեն տարւալ ապրիլի և հոկտեմբերի
կէսին:

ՏԵԽՆՈԼՈԳԻԻՆԸ ուսման առաջին դպրոցում, նալած աշակերտի
նախապատրաստութիւններին, լինում է 2¹/₂ կամ 3 տարի, երկրորդ դըպ-
րոցում 1¹/₂ տարի:

ՏԱՐԻՔԸ ընդունողի պէտք է լինի 16 տարեկանից ոչ պակաս:

Սոյն 18⁸⁹/₉₀ թւականին բոլոր աշակերտողների թիւն է 886, ու-
րոնցից Ռուսաստանից՝ 66 հոգի:

Դպրոցի բոլոր միւս մանրամասնութիւնների համար կարելի է գի-
մել՝ «ՄՈՒՂ» ԱՄՍԱԳՐԻ ԽՄԲԱԳՐԱՏՈՒՆԸ, ուր ի միջի ալլոց կարելի է
իմանալ ծրագրի, ամեն տեսակ ծախքերի և Միտլալդէի կեանքի և դըպ-
րոցի վարչութիւնան պահանջմունքների մասին:

„Մ Ո Ւ Ր Ճ“

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ — ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ — ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ր Ի

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ 1892 ԹԻԱԿԱՆԻ ՀԱՍԱՐ

Բ Ա Յ Ի Ա Շ Է

Տարեկան գինն է 10 ռ.

Բաժանորդագրութեան համար գիմել՝

ԽՐԵԱԳՐԱՏՈՒՆԸ } Тифлисъ. Въ редакцію журнала „МУРЧЪ“.
Tiflis. Rédaction de la Revue „MOURTCH“.

Կամ մեր զործակալութիւններին՝

ԹԻՖԼԻՍ. — Կենտրոնական զրաւաճառանոց:

» պ. Յովհաննէս Թումանյ, Սիօնի փողոց № 27:

ՌՈՍՏՈՎ. — ՆՈՐ-ՆԱԽԻՋՆԻԱՆ. — Եզր. Պ. Է Դ. Ունանեաններ:

ԲԱԹՈՒՄ. — պ. Սարգիս Մակարեանց (զրաւ. եզր. Յովհաննէրի):

ՎԱԿԱՐՇԱՊԱՏ. — պ. Ստեփան Արամեանեանց:

ՄՈՍԿՎԱ. — պ. Վարդան Թումանեանց (Чистые Пруды д. Тупицына

» պ. Ստեփան Վարդազարեանց, (Б. Харитоньевскій, № 6):

ՕԴԵՍԱ. — պ. Միքայէլ Մուրադեանց (զրաւ. եզր. Յովհաննէրի):

ԹԱԻՐԻՉ. — պ. Ասատուր-բէկ Միքայէլեանց:

ՉՄԻԻՐՆԻԱ. — պ. Յ. Տէր-Միրաքեանց (Մեքրապ. վարժարան):

ՄԱՐՍԷՅԼ. — պ. Սիմէօն Միրզայեանց: Rue St Jacques № 86:

ԽՐԵԱԳՐԱՏՈՒՆԸ զտանուած է Թիֆլիս, Վեկամինեան փողոց, տան № 8: